[પ્રથમ આવૃત્તિ]

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે શતાવધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે. સંવત્ ૧૯૬૯ નું ચાતુર્માસ પાલણપુર મુકામે કરવા જતા મહારાજ શ્રી ગુલાબચંદજી તથા પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી વગેરે મુનિમંડળ અમદાવાદમાં થોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીની પાસે 'કર્તવ્ય-કૌમુદી'ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદ્યરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષણીય લાગ્યાં હતા. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની તક મને મળી હતી અને તે વખતે સો-સવાસો શ્લોકો જ તૈયાર થએલા હતા, તોપણ તેટલા પરથી મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય. સામાન્ય જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા છંદો સમજવામાં ક્લિષ્ટતા મનાય છે, પરન્તુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાન્ અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કરવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા કર્ણપ્રિયતા સંવિદિત છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક યુવક વર્ગમાં અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસની સાથે પુનર્જીવન પામતો જોવાય છે. વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત પદો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિઅનુસાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપદેશવામાં ઠીક સગવડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા 'મૃતભાષા' લેખાય છે કારણ કે એ ભાષા અત્યારે કોઈ પણ દેશની લોકભાષા નથી, પરન્તુ પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટત્વ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના થોડા શબ્દોમાં ઘણા વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજ્જનોના હૃદયોનું વિશેષ આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિત્યનો અમૂલ્ય ભંડાર અમૂલ્ય છે, પરન્તુ એ જ સકલના જો ચાલુ રાખવામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો

કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરના ભારતવર્ષીય પ્રજાની અનુક્રમિક ઉત્ક્રાંતિના ઇતિહાસમાં ત્રુટી જણાય આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં આદરણીય જણાય છે. આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરન્તુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોનો અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ વ્યક્ત કરનારો થઇ પડે તેમ મને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર સ્પષ્ટ આચાર્ય મુનિશ્રી ક્ષમા આપે તો વિવેચન મારે લખવું, એ મારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપી, ગ્રંથ પૂર્ણ કરી, આચાર્ય સાધે તે ગ્રંથ મુનિશ્રીએ મારા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં શરૂ કર્યું. નમૂના તરીકે થોડાએક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોતાને પણ સંતોષ થયો નહિ અને નિરાશ થતો અટકાવીને મુનિશ્રીએ વિવેચનની કેટલીએક રૂપરેખાઓ, શૈલી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમજાવ્યું અને પછી જે ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રજુ થાય છે.

"કર્તવ્ય-કૌમુદી" એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે. તેમાં કોઇ ચોક્કસ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ દિગ્દર્શન કરેલું નથી અને તેથી તેપરનું વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મપંથોને અનુસરીને-તેમાંના અનેક બોધવચનોને ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઇ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અગત્ય જણાઇ નથી ત્યાં ભાવાર્થ તથા વિવેચનનો ટુંકમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં શંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યાં તેવી શંકાઓ દર્શાવીને તેનું વિસ્તારપૂર્વક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકાર એક જૈન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થળે વિવેચન તથા દર્શન વગેરેમાં જૈન છાયા દૃષ્ટિગોચર થશે, તથાપિ વસ્તુતઃ આ એક સર્વજનોપયોગી સુબોધક ગ્રંથ છે અને તેથી તે સૌ કોઇને એકસરખી રીતે આદરણીય જણાયા વિના રહેશે નહિ. બની શકે ત્યાંસુધી ગ્રંથકારના મૂળ શ્લોકના આશયને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તે પણ

[પ્રથમ આવૃત્તિ]

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે શતાવધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે. સંવત્ ૧૯૬૯ નું ચાતુર્માસ પાલણપુર મુકામે કરવા જતાં મહારાજ શ્રી ગુલાબચંદજી તથા પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી વગેરે મુનિમંડળ અમદાવાદમાં થોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીની પાસે 'કર્તવ્ય-કૌમુદી'ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષણીય લાગ્યાં હતાં. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની તક મને મળી હતી અને તે વખતે સો-સવાસો શ્લોકો જ તૈયાર થએલા હતા, તોપણ તેટલાપરથી મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય. સામાન્ય જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા છંદો સમજવામાં ક્લિષ્ટતા મનાય છે, પરન્તુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાન્ અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કરવાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા કર્ણપ્રિયતા સર્વવિદિત છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક યુવક વર્ગમાં અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસની સાથે પુનર્જીવન પામતો જોવાય છે. વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત પદો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિઅનુસાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપદેશવામાં ઠીક સગવડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા 'મૃતભાષા' લેખાય છે કારણકે એ ભાષા અત્યારે કોઇ પણ દેશની લોકભાષા નથી, પરન્તુ પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટત્વ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના થોડા શબ્દોમાં ઘણા વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજ્જનોના હૃદયોનું વિશેષ આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિત્યનો આપણો ભંડાર અમૂલ્ય છે, પરન્તુ એ જ સંકલના જો ચાલુ રાખવામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો

કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરની ભારતવર્ષીય પ્રજાની અનુરા પ્રીતિના ઇતિહાસમાં ત્રુટી જણાય આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આ-ધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતા આદરણીય જણાય છે. આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરન્તુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોનો અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણ વ્યક્ત કરનારો થઇ પડે તેમ મને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર સ્પષ્ટ આચાર્ય મુનિશ્રી આજ્ઞા આપે તો વિવેચન મારે લખવું. એ મારી ઇચ્છા અનુમોદન આપી, ગ્રંથ પૂર્ણ કરી, ભાવાર્થ સાથે તે ગ્રંથ મુનિશ્રીએ મા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં શરૂ કર્યું. નમૂના તરીકે થો એક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોતા પણ સંતોષ થયો નહિ અને નિરાંત થતાં અટકાવીને મુનિશ્રીએ વિવેચ કેટલીએક રૂપરેખાઓ, શૈલી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમજાવ્યું અને પછ ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રજુ થાય

“ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે. કોઇ ખાસ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ દિગ્દર્શન કરેલું નથી અને તેથી ત વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને-તેમાંના અનેક બોધવ ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઇ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અગત્ય નથી ત્યાં ભાવાર્થ તથા વિવેચનનો ટૂંકમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આ અને જ્યાં શંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યાં તેવી દર્શાવીને તેનું વિસ્તારપૂર્વક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથ જૈન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થ તથા દૃષ્ટાંત વગેરેમાં જૈન છાયા દૃષ્ટિગોચર થશે, તથાપિ વસ્તુતઃ સર્વજનોપયોગી સુબોધક ગ્રંથ છે અને તેથી તે સૌ કોઇને એકસ આદરણીય જણાયા વિના રહેશે નહિ. બની શક્યું ત્યાંસુધી ગ્રંથ શ્લોકના આશયને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે

કોઇ સ્થળે કાંઇ ખામી કે ન્યૂનતા દેખાય તો તે વિવેચકની જ ખામી સમજવાની છે; ને કાંઇ ખૂબી જણાય તો તે મૂળમાં મંથકારે દોરી આપેલી રૂપરેખાઓ ઉપર કલમ ચલાવનારની નથી પણ મૂળ મંથકારની જ છે.

જૈન વર્ગમાં મુનિઓએ ઉપદેશ આપવાના સંબંધમાં બે પ્રકારની માન્યતા જણાય છે. એક વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જૈન મુનિઓનો ધર્મ નિવૃત્તિપ્રધાન છે તેથી તેઓએ ગૃહસ્થોને પણ સામાયક, પૌષધ કે સંથારો ત્યાગ વગેરે નિવૃત્તિધર્મનો જ ઉપદેશ આપવો જોઇએ. બીજા વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જે વર્ગને ઉપદેશ આપવાનો છે તેની સ્થિતિનો વિચાર ઉપદેશકે કરવો જોઇએ. જે જમાનામાં કે જે દેશમાં જે ધર્મની વધારે અગત્ય હોય તે જમાનામાં કે તે દેશમાં તે ધર્મના ઉપર ભાર દઇ જે પ્રકારે લોકો ધર્માભિમુખ થાય અને નિશ્ચિંતપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે તે માર્ગ ઉપદેશકોએ ગૃહસ્થોને બતાવવો તેમાં કંઇ શાસ્ત્રનો વિરોધ નથી. આ જ વાત મુનિઓના આચારો સંબંધી વર્ણન કરનારા 'આચારાંગ સૂત્ર ' ની કલમ ૧૫૭ માં સ્પષ્ટપણે કહી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે : केय पुरिसे कन्न णए । एस वीरे पसंसिए जे बद्धे पडिमोयए उड्ढ अह तिरियं दिसासु ॥ અર્થાત્ (મુનિએ ઉપદેશ આપતાં) શ્રોતા પુરુષ કેવી તરેહનો છે તથા તેનો મત શું છે, ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અધઃ અને તિર્શ્ચીન દિશાઓમાં બધાઇ રહેલા જીવોને છોડે છે—સન્માર્ગે ચડાવે છે તે પુરુષ પરાક્રમી અને પ્રશંસનીય છે.

' ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ' ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી ગાથામાં ચિત્તમુનિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને ઉપદેશ આપતા કહે છે : जइतंसि भोए चइउं असत्तो । अज्जाइं कम्माइं करेहि रायं ॥ અર્થાત્—હે રાજન્ ' જો તું ભોગોને ત્યજી સર્વથા નિવૃત્તિમાર્ગ સેવાને અસમર્થ હો તો આર્યકર્મ–એટલે શિષ્ટ પુરુષોએ કરવાલાયક એવા કર્તવ્યો બજાવ (કે જેથી સદ્‌ગતિ મળે.)

આ બીજા પ્રકારની માન્યતા જમાનાને અનુકૂળ હોવાથી લોકોને શ્રેયસ્કર માર્ગે ચડાવનારી છે. જો લોકોની પ્રવૃત્તિ–વ્યવહાર તદ્દન શુદ્ધ હોય તો તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પડે નહિ, પણ વર્તમાન સમયમાં ગૃહસ્થોની પ્રવૃત્તિ જોઇએ તેવી સારી નથી, અને તેને લીધે દરેક

રીતે થોડો પછાત પડતો જાય છે. આ સ્થિતિમાં કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપદેશ અપાય તો તેથી “ इतो भ्रष्टः ततो भ्रष्टः ” થવા જેવું બને છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનો રંગ ચડતો નથી અને પ્રવૃત્તિ પણ સુધરતી નથી. કુપ્રવૃત્તિમાંથી એક વાર સુપ્રવૃત્તિ થાય તો પછી નિવૃત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને લાયક થઇ શકાય. આ સઘળું વિચારીને જ ગ્રંથકારે એક ત્યાગી-મુનિ હોઇને પણ વર્તમાન સમય તરફ નજર કરીને ગૃહસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. ગૃહસ્થોની ઉપર ગૃહસ્થના બોધની જેટલી અસર થાય તેના કરતા ત્યાગી વર્ગના બોધની વધારે અસર થાય એ નિઃસંદેહ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી ગૃહસ્થોની અવદશા જોઈ મુનિવર્ગ જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનતિ અટકાવવાને કંઇ પણ ન બોલે તો તો અવદશા ક્યાંથી અટકે અને અવદશા અટક્યા વિના નિવૃત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સચવાય? ચાલુ સમયમાં બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય, ગૃહવિગ્રહની ખામીઓ અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે જેને લીધે ધર્મની પણ એક જાતનુ સ્ખલન થતી જાય છે. તે અટકાવવાને જ મુનિશ્રીએ આ ગ્રંથમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ગ્રંથકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિ પ્રસારવાનો છે પણ અંદરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિનાં પગથીયાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિવૃત્તિધર્મની દિશા દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ ગ્રંથકારે પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારદર્શક દરેક વાક્યની રચના આદેશરૂપે નહી પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક પ્રવૃત્તિના ગુણદોષ દર્શાવી દોષવાળી પ્રવૃત્તિને હેયરૂપે અને ગુણવાળી પ્રવૃત્તિને ઉપાદેયરૂપે જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંબંધી ગ્રંથકારે ઘણી કાળજી રાખી જણાય છે. એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશગ્રંથો જૈન મુનિઓને હસ્તે લખાતા રહે તો આધુનિક જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો સંભવ છે.

અમદાવાદ.
આષાઢી પૌર્ણિમા, સં ૧૯૭૦. }　　　ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ઉપોદ્ઘાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતા ઇંદ્રિયોના સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સંબંધોને દૂર ફેંકી દે છે ત્યારે આ જગત્‌ના નિર્જન ભાગના પ્રદેશમા તે પોતાને અહમ્ અર્થાત્ 'હું' રૂપે જુએ છે જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને વધુ વિશાળ બનાવીને જગત્‌મા નજર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે જેવો પોતે 'હું' છે, તેવા અનેક 'હું' રૂપો આ જગત્‌મા રહેલા છે. તુરત જ તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે "ત્યારે એ 'હું' કોણ? અને બીજા એ બધા 'હું' કહેવાય છે તેઓ કોણ?" ચૈતન્યમતવાદીઓમાના જેઓ દ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ એ બધાં 'હું' રૂપોને પૃથક્ પૃથક્ આત્મારૂપ માને છે, અદ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ સઘળા 'હું' રૂપોને 'પરમાત્મા'ના પૃથક્ પૃથક્ અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમા એક પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું જુએ છે, અને જડવાદીઓ મનુષ્યમા આત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશુ હોય એમ માનતા નથી; તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમા ચોક્કસ પ્રકારનુ વિદ્યુત્તત્ત્વ અથવા ચૈતન્ય રહેલુ છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે 'હું' રૂપ કોણ' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા આવા અનેકાનેક ભેદો પડ્યા છે અને પડશે તથા મનુષ્યની બુદ્ધિના વિકાસની સાથે એ ભેદો વૃદ્ધિગત થતા જતા પણ જણાશે, પરન્તુ જ્યારે મનુષ્ય 'હુંપણા' સંબંધી વિચારને કોઇ પણ પ્રકારના નિર્ણય વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે તુરત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ્‌ભવે છે તે એ છે કે "ત્યારે આ જગતમાં મારૂ કર્તવ્ય શું?" "હું કોણ?" એ પ્રથમ પ્રશ્નના ભલે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરન્તુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરો તો હમેશાં સૌ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગત્‌મા મનુષ્યનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો કેટલીક ગૌણ બાબતોમા મતભેદ ધરાવશે પરન્તુ તેઓ સઘળા એટલો જવાબ તો ચોક્કસ આપશે કે "એ 'હુંપણું' સફળ થાય તેવા કર્તવ્યો આ જગત્‌મા રહીને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવા જોઇએ, કારણકે ઉક્ત હુંપણું દુર્લભ છે" એ હુંપણુ અથવા મનુષ્યત્વ સફળ કરવાને બજાવવા જોઇતાં કર્તવ્યો કયાં કયાં તે જાણ્યા વિના તે તે તરફ વળવાની અભિરૂચિ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી

જેઓ પોતાના જીવન પોતાના કર્તવ્યો જાણીને સફળ કરી ગયા છે તેઓએ બીજાઓને તેઓ ઉપર ઉપકાર કરીને તેઓના કર્તવ્યો સમજાવ્યા છે. કર્તવ્યો સંબંધી બોધ આપનારા અનેક ગ્રંથો પૃથક્ પૃથક્ ભાષાઓમાં લખાએલા વિદ્યમાન છે અને એ ગ્રંથોના બોધ વિસ્તાર સાથે સમજાવનારા ઉપદેશકો–ત્યાગીઓનો પણ મોટો સમુદાય જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મનુષ્યત્વને સત્ય કરવાને મનુષ્યના કર્તવ્યો તો પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક સ્થળે એકસરખાં જ હોય છે તથાપિ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ તેમ કર્તવ્ય સબંધી ઉપદેશનો પ્રકાર બદલાવવાની જરૂર રહે છે. પ્રાચીન સમયની પ્રજા જે ખોરાકને પચાવી શકતી હતી તે જ ખોરાકને હાલની મંદ જઠરાગ્નિવાળી પ્રજા પચાવી શકે નહિ, ત્યારે પ્રાચીન ખોરાકમાં કાંઈ નવીન તત્ત્વ ઉમેરીને આધુનિક પ્રજાનું જઠર પચાવી શકે તેવો ખોરાક તેને આપવો અને એ રીતે તેના દેહને પુષ્ટિ આપવાનો મૂળ હેતુ પરિપૂર્ણ કરવો એ આવશ્યક છે. આમ કરવાથી જોકે ખોરાકની અંદરનું તત્ત્વ તો એક જ રહે છે અને તેમાંનો પુષ્ટિ આપવાનો ગુણ પણ સરખો જ રહે છે, તથાપિ ખોરાકના બાહ્ય દેખાવમાં અથવા સ્વાદમાં કાંઈક તફાવત પડે છે અને એ તફાવત જમાનાને અનુકૂળ કરવા માટે જ દાખલ કરવાની જરૂર પડી હોય છે. એ જ રીતે ચાલુ સમયને અનુકૂળ થઇ પડે તે રીતે અને સમયને આવશ્યક લાગે તેવા વિષયોને અનુસરીને કર્તવ્ય સંબંધી બોધ આપનારી ગ્રંથરચનાઓની અગત્ય પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી.

પ્રત્યેક ક્ષણના, પ્રત્યેક સ્થળના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં કર્તવ્યો અમુક સ્થિતિમાં જ કરવાના હોય છે એમ સમજવાનું નથી. દરેક સ્થિતિમાં કાંઈ ને કા કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે જ. આપણું કર્તવ્ય આપણે બજાવવું જ જોઈએ અને તે ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય કિંવા ન થાય તથાપિ ફળ તરફ લક્ષ રાખવું જોઈ નહિ. ધનાઢ્ય થવું કે દરિદ્ર થવું, સુખી થવું કે દુ:ખી થવું, એ કાંઈ આપ મરજી ઉપર રહેલું નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણું કર્તવ્ય કરવું એ જ આ હાથમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનનો પણ તેમાં જ રહેલો છે. ગીતામાં જેમ ઉપદેશ્યું છે કે કર્મણ્યેવાધિકાર ફલેષુ કદાચન અર્થાત્ માત્ર કર્તવ્ય કર્મ કરવાનો જ તને અધિકાર છ

સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી; તેવી જ રીતે સ્પેન્સરે ઉપદેશ્યું છે કે—Let men of all ranks, whether they are successful or unsuccessful, whether they triumph or not–let them do their duty, and rest satisfied. એટલે કે ઉંચી નીચી સઘળી અવસ્થાનાં માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય કિંવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બજાવીને સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ. કર્તવ્ય સંબંધી આ ન્યાયસૂત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્તવ્યતત્પર બને તો આ જગતને તથા આ સમયને ત્યાગી જનો દુઃખથી ભરપૂર કહે છે તેઓ પોતે જ તેમાં સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે.

પરન્તુ કર્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્ય સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમા ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે અને તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક ગ્રંથોની રચનાની અગત્ય જણાવા લાગી છે. જ્યાંસુધી કર્તવ્ય સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી કર્તવ્ય બજાવવામા તત્પરતા સંભવતી જ નથી 'કર્તવ્ય' એ શબ્દનો જો વાસ્તવિક અર્થ કરીએ તો 'કરવાયોગ્ય' એવો થાય અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધમાં મનુષ્યોને તેઓએ 'કરવાયોગ્ય' કાર્યોનું જ નિદર્શન કરવામાં આવે તે યોગ્ય લેખાય. 'સત્ય બોલવું', 'વડીલોને માન આપવું', 'વિદ્યા ભણવી' ઇત્યાદિ કર્તવ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને 'કર્તવ્યબોધ' એવું નામ ઘટે. પરન્તુ 'જૂઠું ન બોલવું', 'વડીલોની અવગણના ન કરવી', 'વિદ્યા ભણવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ' એ અકર્તવ્યનિષેધક બોધની પણ હવે જરૂર જણાવા લાગી છે. લોકોને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરવાને માટે 'કર્તવ્યનો બોધ કરવો' કે 'અકર્તવ્યનો નિષેધ સૂચવવો' એ બેમના કેટલાક માર્ગની પસંદગી સંબંધે વિદ્વાનોમાં કેટલોએક મતભેદ છે. એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશા કર્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કારણ કે નિષેધનો બોધ કરવા જતાં અકર્તવ્યની સમજણ પહેલાં આપવી પડે છે અને પછી તેનો નિષેધ કરવાય છે અને તેનું પરિણામ

એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અકર્તવ્ય સંબંધે એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્‌ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અકર્તવ્ય સંબંધી માહિતી આકસ્તરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ ૭ વર્ષની વયના બાળકને એવો અકર્તવ્યનિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે "જૂઠું બોલવું નહિ" તો 'જૂઠું' એટલે શું. તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળકમાં ઉદ્‌ભવે અને આજસુધી 'સત્ય જ બોલવું' એ ધર્મ સમજી રહેલું બાળક હવેથી 'જૂઠું ન બોલવું' એવો ઉપદેશ થતાં પોતાના અંતરને એવો પ્રશ્ન કરે કે 'ત્યારે જગતમાં કોઈ જૂઠું બોલતું હશે ખરૂં?' આ રીતે જૂઠથી તદ્દન અનભિજ્ઞ બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધીમે ધીમે અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા લાગે છે. તેટલા માટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં પ્રતિપાદક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઇએ પરન્તુ નિષેધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઇએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને ગ્રહણ કરવાના સંયોગોમાં મેલાય છે. બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઇએ, કારણકે જમાનાના ફેરફારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જો દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત્ દુર્ગુણી મનુષ્યોથી ભરેલું હોવાથી દુર્ગુણની કલ્પના વિનાના ભોળા હૃદયો તેવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયાસે ફસી પડવાનો સંભવ છે; પરન્તુ જો તેઓને તેના ગેરફાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ ફસાય નહિ. આ બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અકર્તવ્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. સ્માઇલ્સ કે જેણે 'કર્તવ્ય' સંબંધી એક મોટો ગ્રંથ (Duty) અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: Duty begins with life, and ends with death......It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્-" મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે

સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઇ ખરું હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન
એવું તે આપણને ફરમાવે છે." આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ચાલુ જ
ગ્ય 'કર્તવ્ય' ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યના નિષેધનો પણ સમાવેશ થયો

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિનો દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ ગ્રંથના પૃથક્ ખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યના બે મુખ્ય છે. એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે જીંદગીના અંતસુધી એ રીતે બજાવવાનું હોય છે અને તે 'સામાન્ય કર્તવ્ય' કહેવાય છે 'વિશેષ કર્તવ્ય' છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે બદલાતું જ રહે છે. 'સામાન્ય કર્તવ્ય'નો ઉપદેશ આ ગ્રંથના પ્રથમ સમાપ્ત થાય છે અને તે મનુષ્યની સઘળી અવસ્થાઓના કર્તવ્યની કરે છે એ ખંડમાં એકંદર બાર પરિચ્છેદ છે પહેલા બે પ[illegible] 'કર્તવ્ય' અને 'કર્તવ્યના અધિકારીઓ' ની ઓળખ આપીને ત્રી[illegible] ચ્છેદમાં અવસ્થા પરત્વે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે [illegible] દગીના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર [illegible] અને તે દરેક વિભાગના વિવિધ કર્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં [illegible] છે. 'કર્તવ્ય' ના સંબંધ [illegible] પ્રાંતિક [illegible] સામાન્ય [illegible] નો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્વરૂપ [illegible] થાય છે તેટલા માટે ચોથા પરિચ્છેદમાં વિદ્યાપ્તિનું [illegible] પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં વિદ્યાર્થીની બીજી અવસ્થા સંબંધે છે તેને દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારણાને સંકલનું [illegible] મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ [illegible] છે તેટલા માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્[illegible] દર્શાવી છે. કર્તવ્યપરાયણ થયા પછી પણ તેને ટકાવવાની આ[illegible] છે અને નહિ તો કર્તવ્યપરાયણતાનો વેગ ઓછો થઈ જવાનો [illegible] થતી નથી. આ કારણથી સાતમા પરિચ્છેદમાં [illegible] છે અને આઠમા, નવમા તથા દશમા પ[illegible] કર્તવ્યપરાયણતાનો ડાઘ ન થાય તેટ[illegible] —[illegible], [illegible], [illegible] અને નિંદાસ્ય [illegible]ની [illegible]

આવી છે. એ તરફ દોષોથી બચીને તથા ઉત્તેજકથી ઉત્તેજિત થઈને કર્તવ્ય સંકલ્પની ભૂમિમાં મૂર્ત થઈ વાણીમા દેખાવ દે છે. તે વાણી કેવી હોય તો કર્તવ્યની વધારે મજબૂતી થાય તે ૧૧ મા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. વાણીના દોષો દૂર થયા પછી કર્તવ્ય પ્રતિજ્ઞારૂપે બહાર આવે છે તે પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળવી જોઈએ તે બારમા પરિચ્છેદમા દર્શાવ્યુ છે. અત્ર પ્રથમ ખંડની અને સામાન્ય કર્તવ્યવિચારણાની સમાપ્તિ થાય છે.

બીજા ખંડથી વિશેષ કર્તવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ ખંડમા મનુષ્યની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થાના બે પ્રકારના કર્તવ્યોનું વર્ણન છે. એક પ્રકારના કર્તવ્યો વિદ્યાર્થી અવસ્થાસુધી જ પાળવાના હોય છે તે પહેલા પાંચ પરિચ્છેદમા દર્શાવ્યા છે, અને છઠ્ઠાથી સોળમા પરિચ્છેદ સુધીના કર્તવ્યોનું પાલન વિદ્યાર્થી અવસ્થા પછી પણ ચાલુ રીતે કરવાનું છે, પરન્તુ તે કર્તવ્ય સંબંધી શિક્ષણ તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામા જ સંગ્રહી લેવાનું છે પ્રથમ ચાર પરિચ્છેદમા ગર્ભપ્રવેશથી વિદ્યાસમાપ્તિ સુધી ક્રમશઃ સંસ્કાર અને શિક્ષણની યોજનાનું નિદર્શન કરાવ્યુ છે. શિક્ષણમા જોઈતા શરીરબળ તથા બુદ્ધિબળની વૃદ્ધિ માટે બ્રહ્મચર્યની જરૂર છે તેથી પાંચમા પરિચ્છેદમાં બ્રહ્મચર્યનું વર્ણન છે. આરોગ્ય જાળવવા સંબંધી અને મિતાહારની અગત્ય સંબંધી ચેતવણી અથવા શિક્ષણની અગત્ય આ અવસ્થાથી જ પડતી હોવાથી સાતમા પરિચ્છેદમા તે સંબંધી ઉપદેશ કર્યા પછી આઠમા પરિચ્છેદમા વિદ્યાર્થીઓના વડીલો પ્રતિના ધર્મો તથા નવમા પરિચ્છેદમા સહાધ્યાયીઓ પ્રતિના ધર્મો સમજાવ્યા છે. દશમાથી સોળમા પરિચ્છેદમા વ્યસનોથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ છે દુર્વ્યસનોનું જ્ઞાન નહિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ તેના અનર્થો દર્શાવીને તેથી દૂર રહેવાનો નિષેધક શૈલીનો ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે કર્તવ્ય વિષયમા અકર્તવ્યના પરિહારનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગમાં તેમ જ બીજા પ્રસંગોમા પણ અકર્તવ્યનો નિષેધ સમાવેલો છે

ત્રીજા ખંડના એકંદર નવ પરિચ્છેદ છે. ત્રીજી ગૃહસ્થાવસ્થામા સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી બે ચક્રોથી જ સંસારનું શકટ ચાલે છે, પરન્તુ એ બન્ને ચક્રો કેવી યોજનાએ પહોંચે ત્યારપછી તેમને શકટથી મુક્ત કરવા ઉચિત

છે તે દર્શાવવાને પહેલા જ પરિચ્છેદમાં ગૃહસ્થ ધર્મમાં પડવાનો ક્યારે બની શકે છે તે દર્શાવ્યું છે. બીજા તથા ત્રીજા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યો દર્શાવ્યા છે જેમા સધવા તથા વિધવા ઉભય પ્રકારની કર્તવ્યો સંબંધી ઉપદેશ આવી જાય છે. ચોથાથી નવમા પરિ[illegible] પુરુષોના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ધર્મોમા પ્રથમ માતાપિ[illegible] કૃતજ્ઞતારૂપ ધર્મ દર્શાવ્યો છે ત્યારબાદ કુટુંબમાં શાંતિ નિભાવવાને તથા સહિષ્ણુતારૂપ ગુણોની આવશ્યકતા હોવાથી તે ધર્મ દર્શાવ્યો [illegible] પિતા અને કુટુંબીઓની પરિચર્યા પછી ત્રીજું સ્થાન મિત્રોનું [illegible] ત્યારપછી સ્ત્રી વગેરે પ્રતિ કેવા પ્રકારનો પ્રેમ રાખવો જોઇએ તે [illegible] સ્વાર્થી પ્રેમનો નિષેધ અને વિશુદ્ધ પ્રેમનો વિધિ દર્શાવ્યો છે. [illegible] પુત્રી પ્રત્યે સમાન પ્રેમ દર્શાવવાનું કર્તવ્ય સમજાવતા પુત્રીનું અ[illegible] નાર કન્યાવિક્રયના રાક્ષસી રીવાજનો નિષેધ પણ સમજાવવામા આ[illegible] ગૃહસ્થને ધનની જરૂર હોય છે અને ધનને અર્થ ઉદ્યોગની જ[illegible] છે, પરન્તુ તે ઉદ્યોગમા નીતિ અને સત્યની વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થ[illegible] તેનો વિચાર દશમા પરિચ્છેદમાં આપીને એ ખંડની સમાપ્તિ કરવામા આ[illegible]

જીવનની અવસ્થાના [illegible] કર્તવ્યો [illegible] વર્ણવવામા આવ્યા હોવાથી ત્રીજા ખંડ સુધીમા મનુષ્યની યુવાવસ્થાના [illegible] આવી જાય છે ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાના કર્તવ્યોના [illegible] ચોથો અને પાંચમો ખંડ "કર્તવ્ય-કૌમુદી" ના બીજા ગ્રંથમાં [illegible] આ ગ્રંથ [illegible] મનુષ્યના આખા જીવનના કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશ આ[illegible] સમજાવવામા આવ્યો છે "હું કોણ" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્વવિદ્[illegible] સમજાવાને સમર્થ છે, પરન્તુ "મારું કર્તવ્ય શું" એ તો [illegible] [illegible] સમજી શકે છે, એ [illegible] [illegible] 'હું કોણ' ના પ્ર[illegible] [illegible] [illegible]

અમદાવાદ. [illegible] સં. ૧૯૭૦. } મુનીલાલ વર્ધમાન

અનુક્રમણિકા.

मङ्गलाचरणम्. (શ્લોક ૧.) ... ... પૃષ્ઠ ૧
विषयप्रयोजनकथनम्. (શ્લોક ૨.)... ... . ,, ૫

प्रथम खण्ड.

प्रथम परिच्छेद. કર્તવ્યનો ઉપોદ્ઘાત (શ્લો. ૩-૪) ... ... ,, ૭
द्वितीय परिच्छेद. કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ. (શ્લો. ૫ થી ૧૨) ,, ૧૧
तृतीय परिच्छेद कर्तव्यना કાળની મહત્તા... (શ્લો. ૧૩ થી ૧૭) ,, ૩૦
चतुर्थ परिच्छेद. કર્તવ્યની ઇચ્છાનું નિવાસક્ષેત્રઃ ચિદ્વૃત્તિ (શ્લો. ૧૮થી ૨૪),, ૪૦
पञ्चम परिच्छेद. કર્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ (શ્લો. ૨૫ થી ૨૯) ,, ૫૫
षष्ठ परिच्छेद. કર્તવ્યપરાયણતા (શ્લો. ૩૦ થી ૩૨) ... ... ,, ૬૫
सप्तम परिच्छेद. કર્તવ્યોત્તેજક ગુણ-ઉત્સાહ. (શ્લો. ૩૩ થી ૩૭) ,, ૭૪
अष्टम परिच्छेद कर्तव्यनाशक ગુણ-આલસ્ય. (શ્લો. ૩૮ થી ૪૧) ,, ૮૨
नवम परिच्छेद. કર્તવ્યઘાતક દોષ-ક્રોધ. (શ્લો. ૪૨ થી ૪૪) ... ,, ૯૦
दशम परिच्छेद. કર્તવ્યઘાતક દોષ-માત્સર્ય તથા નિન્દા (શ્લો. ૪૫થી ૫૪),, ૯૭
एकादश परिच्छेद. કર્તવ્યસાધક ભાવના. (શ્લો. ૫૫ થી ૫૯) ...., ૧૧૬
द्वादश परिच्छेद. પ્રતિજ્ઞાનિર્વાહ. (શ્લો. ૬૦ થી ૬૨)... ..., ૧૨૬

द्वितीय खण्ड.

प्रथम परिच्छेद. ગર્ભસંસ્કાર. (શ્લો. ૬૩ થી ૬૫) ... ..., ૧૩૩
द्वितीय परिच्छेद. ગૃહશિક્ષણ. (શ્લો. ૬૬ થી ૭૧) ... ..., ૧૩૯
तृतीय परिच्छेद. બાહ્ય શિક્ષણ. (શ્લો. ૭૨ .થી ૭૬) ..., ૧૪૫
चतुर्थ परिच्छेद. શિક્ષક અને શિક્ષણ. (શ્લો. ૭૭ થી ૮૧) ...., ૧૪૯
पंचम परिच्छेद. બ્રહ્મચર્ય. (શ્લો. ૮૨ થી ૮૭) ... ., ૧૫૮
षष्ठ परिच्छेद. આરોગ્ય અને મિતાહાર (શ્લો. ૮૮ થી ૯૫) ...., ૧૭૮
सप्तम परिच्छेद आज्ञाधीनता. (શ્લો. ૯૬ થી ૯૮)... ...., ૧૯૪
अष्टम परिच्छेद. સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન. (શ્લો. ૯૯-૧૦૦),, ૨૦૦

મંગલાચરણ.

ભાવાર્થ—જે માર્ગમાં જગતના જીવો આન્તરિક દુશ્મનો ઉપર વિજય મેળવી આત્મિક અભ્યુદય મેળવે તે માર્ગ તરફ પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિ ફેરવીને ભવ્ય જીવોને તે માર્ગ તરફ દોરવવાના આશયથી કર્મ અને તજ્જન્ય દુઃખથી સર્વથા છુટવાનો માર્ગ મેળવવાને જેણે પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્યસુખ ક્ષણવારમાં છોડી દીધું, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ તાપથી ત્રાસ પામતા જગતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પરમાર્થના કામ કરવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કર્યું, એવા સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પવિત્રાત્મા તે શ્રી વીર ભગવાન અમારૂં કલ્યાણ કરો. (૧)

વિવેચન—આધુનિક પંચમ કાળમાં ચરમ એટલે છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર ભગવાનનું શાસન પ્રવર્તે છે. મહાવીર સ્વામી મોક્ષપદને પામ્યા ત્યારપછી સ્વલ્પ સમયે પંચમ કાળનો પ્રારંભ થયો હતો કે જે પંચમ કાળને શ્રી ભગવાને દુઃષ્મમય કહેલો છે. આ દુઃષ્મમય પંચમ કાળમાં પણ ધર્માનુકૂળ વૃત્તિથી વર્તનારા જીવોનું કલ્યાણ થઇ શકે છે. ધર્માનુકૂળ સદ્વૃત્તિ ધારણ કરવી તે દરેક મનુષ્યપ્રાણીનું કર્ત્તવ્ય છે કે જે કર્ત્તવ્ય સમ્યક્ રીતે બજાવવાથી ઐહિક તથા આમુષ્મિક શ્રેયસની સાધના કરી શકાય છે. પંચમ કાળના મનુષ્યો પરંપરાએ કરીને અલ્પવીર્ય, અલ્પબુદ્ધિ અને અલ્પ ધર્મરૂચિવાળા બનતા જાય છે, અને તેઓને તેઓના ઉભય પ્રકારના કલ્યાણને અર્થે કર્ત્તવ્યનો પ્રબોધ કરવાનું માંગલિક કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા પહેલા પ્રભુનું સ્તવન કરવું ઉચિત છે, પરન્તુ જૈન ધર્મના ચતુર્વિંશ તીર્થંકરોમાંના ક્યા તીર્થંકરનું સંસ્તવન આ પ્રસંગે કરવું વિશેષ ઉચિત છે? આ સવાલ ઉપસ્થિત થવાની સાથે વૃત્તિ અને બુદ્ધિ પરમ ઉપકારી દોષરહિત મહત્પુરૂષોની શોધ કરવા તરફ પ્રયાણ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિકટ સંબંધથી અને

જેમનું ધર્મરાજ્ય પ્રવૃત્ત છે અને જેમનાં પ્રરૂપેલાં શાસ્ત્રો આપણને સન્માર્ગનો બોધ આપી ધર્મમાં જાગૃત રાખે છે તે મહાપુરૂષની બીજા બધા તીર્થંકરો કરતાં પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થાય એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ આશયથી જ ગ્રંથકારે મંગળાચરણમાં પ્રથમોપસ્થિત મહાવીર પ્રભુનું સંસ્તવન કર્યું છે. યદ્યપિ સર્વ તીર્થંકર સરખા જ છે તથાપિ આપણા ઉપર મહાવીર પ્રભુનો વિશેષ ઉપકાર છે. ખરી રીતે વીર શબ્દમાં જ નિરૂપણાબોધક અર્થ સમાયેલો છે—" विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीरः " જે કર્મોને ધક્કો મારી આત્માથી વિખુટા પાડે છે તે વીર; અથવા,

विदारयति यत्कर्म । तपसा च विराजते ॥
तपोवीर्येण युक्तश्च । तस्माद्वीर इति स्मृतः ॥

અર્થાત્—જે કર્મોને વિદારી દૂર કરે છે, તપની પ્રભાથી વિશેષ શોભે છે અને કર્મને તપાવવાની શક્તિથી સંપન્ન છે એટલા માટે તે વીર કહેવાય છે. " रागद्वेषौ जयतीति जिन " અને વળી તે રાગ અને દ્વેષને જીતનાર હોવાથી જીન કહેવાય છે. રાગદ્વેષ એ જ કર્મનાં બીજ છે કહ્યું છે કે " रागोय दोसोवि य कम्मबीयं." રાગ અને દ્વેષ એ બે કર્મનાં બીજ છે मूलं नास्ति कुत शाखा ? બીજ બળી જતાં તેના વિસ્તારરૂપ કર્મનો વિસ્તાર પણ ક્યાંથી થાય ? અને પુરાકાલીન કર્મોનો તપશ્ચર્યા વિશેષથી નાશ કરવાથી તે પ્રભુ કર્મરહિત થયા એટલા માટે કહ્યું કે, " जितकल्मष " કલ્મષ એટલે પાપ અને તેને સઘળાં કર્મો તેનો સદંતર જેણે નાશ કર્યો. જે પોતે શુદ્ધ થયા હોય તે બીજાને પણ શુદ્ધ કરી તથા કરી પવિત્ર બનાવી શકે છે. એટલા માટે ગ્રંથકાર માગણી કરે છે કે તે પવિત્ર વીર પ્રભુ અમારા હિતને માટે હો. વર્તમાન સમયે તે પ્રભુ બુદ્ધ-સિદ્ધ થયેલા છે અને સિદ્ધને તો કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી એટલા માટે 'કરોતુ'-અર્થાત્ 'કરો' એ પદનો પ્રયોગ ન કરતાં 'અસ્તુ' પદનો પ્રયોગ કર્યો તેનો આશય એ છે કે " જે માર્ગે ચાલીને વીર પ્રભુએ સ્વશ્રેય સાધ્યું તે માર્ગે સર્વથા અમને પ્રાપ્ત થાઓ." આ ભાવના સંસ્તવનરૂપે [illegible]

તે માર્ગ કયો અને તેમાં કેવી રીતે ચાલવું જોઇએ ? આ સવાલનો ખુલા
સાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પાદમાં ગ્રંથકારે સૂચવ્યો છે, કે જેમ
જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ બતાવ
વાને માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજા તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્ય
સંપત્તિ ઉપરનો મોહ મૂકી દઇ તમામ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખોને તિલાંજલિ
આપી દુઃસહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો તથા દુષ્કર ચારિત્ર્યનું આરાધન
કરી, અનેક પરિષહો સહન કરી, સાધારણ માણસથી ન ખમાય તેવું કઠ
વેઠી, આંતર્ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી, જ્ઞાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સં
પત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ તાપથી
તપતા દુઃખી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા પરોપકારના માર્ગમાં સમગ્ર જીવન
વ્યતીત કર્યું; તેવી રીતે શ્રેયસ્ને માટે દરેક મનુષ્યે પોતાના સુખને ભોગે
યથાશક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો આવ
શુભ બોધને આશયમાં રાખી "પરાર્પિત જીવન" એ શબ્દોનો ગ્રંથકારે
ઉચ્ચાર કર્યો છે (૧)

[ગ્રંથનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન જ્યાંસુધી સુચવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી
ગ્રંથ વાંચવામાં જિજ્ઞાસુઓની પ્રવૃત્તિ નથી થતી તેઓનું ધારેલું પ્રયોજન સિદ્ધ
થશે કે નહિ તેનો સંતોષકારક ખુલાસો થયા પછી જ તેઓ વાચનમાં પ્રવૃત્ત થાય
તેથી જ કહ્યું છે કે "सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ॥ यावत् प्रयोजनं
नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ १ ॥ न चास्य विषयस्येह शक्यं वक्तुं प्रयोजनं ।
काकदन्तपरीक्षादेरिव प्रयोजनाप्रसिद्धितः ॥ २ ॥ અર્થાત્ કોઇ પણ શાસ્ત્ર અથવા
કોઇ પણ કાર્યનું જ્યાંસુધી પ્રયોજન દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેના પ્રત્યે
ભાવ બુદ્ધિ કોની થાય ? કોઇની નહિ (૧); તેમ જ જ્યાંસુધી ગ્રંથના વિષયનો
નિર્દેશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પ્રયોજન પણ ક્યાંથી કહી શકાય ? અને
પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ પણ સંભવિત નથી. કાગડાના દાંતની પરીક્ષા કરતા કોઇને
જોયા છે ? નહિ જ. (૨). આ નિયમાનુસાર ગ્રંથની શરૂઆતમાં વિષય અને પ્રયો
જન દર્શાવવાની જરૂરીઆત સમજી ગ્રંથકાર બીજા શ્લોકમાં વિષય અને પ્રયો
જનનો નિર્દેશ કરે છે.]

विषयप्रयोजनकथनम् । २ ॥

ये ज्ञात्वापि हिताहिते हितपथं हित्वा व्रजन्त्युत्पथं ।
तेषां शास्त्रमनर्थकं किल ततो नायं तदर्थं श्रमः ॥
ये गन्तुं महिते समुन्नतिपथे वाञ्छन्ति जिज्ञासव-
स्तेषां बोधकृतेऽस्ति मत्कृतिरियं कर्त्तव्यनिर्देशिनी ॥

ગ્રંથનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે ?

ભાવાર્થ—આ માર્ગ હિતકર છે અને આ માર્ગ અહિતકર છે એવું ખુલ્લી રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પુરુષો દૈવને આધીન થઇ, હિતના માર્ગને મૂકી દઈ, અહિતકર માર્ગે જ ચાલે છે, હાથમાં દીપક લઇને કૂવામાં પડે છે, તેવાઓને માટે શાસ્ત્રરચના કોઈ જરૂરની નથી; તેમજ જેઓ હિતાહિત સમજી હિતને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે, તેમને પણ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી, જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કરવાનો શ્રમ સેવામાં આવ્યો નથી; કિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની ચાહના ઉત્પન્ન થઇ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના લોકમાન્ય માર્ગમાં ચાલવાને તૈયાર થયા છે, તેઓના બોધને માટે કર્તવ્યમાર્ગ દર્શાવનારી આ મારી કૃતિ (ગ્રંથ રચના) છે. (૨)

વિવેચન—કર્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો ગ્રંથ હંમેશા હેય-છોડવાલાયક વસ્તુઓ અને ઉપાદેય એટલે કરવા યોગ્ય વસ્તુઓ-અથવા આદરવા યોગ્ય માર્ગોનું સૂચન કરનારો હોય છે; આ ગ્રંથમાં પણ તેવી જ રીતે બે માર્ગોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી હેય અને ઉપાદેયનું સૂચન આ ગ્રંથનો વિષય છે. પરન્તુ આ સૂચન કોના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગત્માં સર્વ મનુષ્યો બોધ ગ્રહણ કરવાને પાત્ર છે, પરન્તુ તેઓ સઘળા કાંઈ બોધ ગ્રહણ કરતા નથી. મહાત્મા પુરુષોનું એ એક લક્ષણ છે કે જગતના જીવો પ્રત્યે બોધ આપવો અને જે માર્ગ હિતકર હોય તેનું સૂચન કરવું. જનસમાજમાં આ હિતમાર્ગના પ્રબોધને ગ્રહણ કરનારો

એક વર્ગ છે અને બીજો તેને નહિ ગ્રહણ કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું હિત શેમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરુષો બોધ ગ્રહણ કરતા જ નથી, કારણકે તેઓનો તો સ્વભાવ અધમતામાં રચ્યાપચ્યા રહેવાનો હોય છે. આ કારણથી ગ્રંથકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરુષોને હિતમાર્ગનું સૂચન કરવા માટે આ કર્ત્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરું છે કે-

खलो न साधुतां याति । सद्भिः संबोधितोऽपि सन् ॥
सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि । क्षारो न मधुरायते ॥

અર્થાત્—સત્પુરુષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરુષ સાધુપણાને પામતો નથી; જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાએલો પણ ખારો સમુદ્ર કદાપિ મધુર-મીઠો બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સજ્જનોને માટે છે; પરન્તુ સજ્જનોમાં પુનઃ બે વર્ગ પડે છે. એક સજ્જન વર્ગ એવો છે કે જે,

सन्तो मनसि कृत्वैव । प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ॥

અર્થાત્—સત્પુરુષો પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્ત્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા હોય છે. બીજો સજ્જન વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને લીધે જગતમાં પ્રવર્તના અનેક માર્ગોમાંનો કયો માર્ગ પોતાનું હિત કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરન્તુ જો કોઇ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો તે ગ્રહણ કરવામાં હંમેશા તત્પર રહેલો હોય છે. આ બે સજ્જનવર્ગમાંનો પહેલો સજ્જનવર્ગ કે જે પોતાના કર્ત્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિહતપણે મચ્યો રહેલો છે તેને આ કર્ત્તવ્યમાર્ગસૂચન આવશ્યક નથી, કારણકે જે માણસ પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્ત્તવ્ય કહેવાથી કાંઇ વિશેષ લાભ થતો નથી. પરન્તુ બીજો સજ્જનવર્ગ કે જે ઓછી સમજણવાળો હોઇને પોતાના પરમ હિતનો માર્ગ શોધી શકતો હોતો નથી અને જો અન્ય કોઇ તેને માર્ગ શોધી આપે તો માર્ગ ગ્રહણ કરવા આતુર હોય છે, તે વર્ગને તેના કર્ત્તવ્યને સમજાવનારો ઉપદેશ આપવાની જરૂર છે; આ ગ્રંથ તેવા સજ્જનોની પ્રત્યે જ તેઓના હિતમાર્ગનો પ્રબોધ કરવાના હેતુથી રચવામાં આવ્યો છે; એટલે અધિકારી પુરુષોને હિતકર માર્ગ સૂચવી કર્ત્તવ્યપરાયણ બનાવવા એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. (૨).

प्रथम खण्ड.

प्रथम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યનો ઉપોદ્‌ઘાત.

[અત્ર 'કર્તવ્ય' શબ્દમાં અને તેના અર્થગાંભીર્યમાં રહેલું તત્ત્વ સમજવાથી ગ્રંથના મુખ્ય ભાગની શરૂઆત થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિષયના ઉપોદ્‌ઘાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે]

कर्त्तव्यलक्षणम् । १ ॥

कर्तुं यस्य यदा भवेत्समुचितं यद्यच्च सद्वर्तनं ।
यद्यद्वात्मिकनैतिकोन्नतिकरं शुद्धं सतां सम्मतम् ॥
यद्यच्चाचरितं विशुद्धमनसा प्रामाणिकैः सज्जनैः ।
कर्त्तव्यं नरजन्मनस्तदुदितं स्वर्मोक्षसौख्यप्रदम् ॥

કર્તવ્ય એટલે શું?

ભાવાર્થ—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની શકાય. (આ લક્ષણમાં પુરુષવિશેષે કર્તવ્યવિશેષ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, જેથી ભિન્નત્વ સહજ રહે છે.) જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પારલૌકિક અને ઐહિક ઉન્નતિ કરનાર તરીકે સત્પુરુષોની દૃષ્ટિએ અભિમત થયેલ છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્તવ્ય ગણી શકાય, અથવા પ્રામાણિક સજ્જન પુરુષોએ પોતાનું અને પરનું કલ્યાણ કરવાને વિશુદ્ધ આશયથી; જે જે નૈતિક—આત્મિક અને તેને લગતું અનુષ્ઠાન આચર્યું, તે કર્તવ્ય આ ભવમાં સુખ-શાંતિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ અર્પે છે એમ સત્પુરુષો કહી ગયા છે. (૧).

વિવેચન—કૃ અર્થાત્ 'કરવું' એ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી 'કર્તવ્ય' એટલે 'કરવાયોગ્ય' એ શબ્દની સિદ્ધિ થઇ છે જે મનુષ્યે જે અવસ્થામા જે જે શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિને તે મનુષ્યની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની શકાય 'કર્તવ્ય' શબ્દની આ સામાન્ય લક્ષણા છે, પરન્તુ સર્વ મનુષ્યોના કર્તવ્ય સર્વ અવસ્થામા કાંઇ એકસરખા હોતા નથી. દાખલા તરીકે પુરૂષનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી, પરંતુ સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરનાર પુરૂષનું કર્તવ્ય 'પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી' એવું કોઇ કહે નહિ કિન્તુ તેણે તો "પોતાની સંતતિપરના સંમોહનો ત્યાગ કરવો" એ જ તેનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યના દરેક અવસ્થાના કર્તવ્યો પૃથક્ પૃથક્ હોય છે.

અંગ્રેજ લેખક બર્ક કહે છે કે 'કર્તવ્ય બજાવવાના સઘળા પ્રયત્નોમાં કાંઇક તો જોખમ વેઠવું જ પડે છે" જોખમ વેઠયા વિના કર્તવ્યપાલન કરી શકાતું નથી. અત્ર આપણે એક દૃષ્ટાન્ત લઇશું. અમેરિકાને કાંઠે એક ટાપુ પાસે દીવાદાડી છે, તેમા ઇ. સ. ૧૯૦૮ મા એવો બનાવ બન્યો કે એ દીવાદાડીનો રખવાળ પાસેના ખડક ઉપર એકાએક મરી ગયો એની સ્ત્રી ઓરડીમા વાળુ તૈયાર કરીને વાટ જોતી બેઠી હતી અને દીવો કરવા જવાનો વખત થયો હતો છતા પોતાનો પતિ આવ્યો નહિ તેથી બાઇને ફીકર થવા લાગી. બહાર જઇને જુએ છે તો ખડક ઉપર પોતાના ધણીનું મુડદુ પડેલું! તુરત જ એ એની પાસે ગઇ, પણ એને વિચાર આવ્યો કે "દીવાદાડીમા દીવો કરવાનો વખત થઇ ગયો છે અને જો હું અત્યારે આ મુડદાને દાટવાની તથા અંત્યેષ્ટીની ક્રિયા કરવામા રોકાઇશ તો દરિયામાં કોઇક વહાણને નુકસાન થઇ બેસશે તેથી પતિનું શબ પોતાની ઓરડીમા લેઇને તેને ત્યા રાખી મૂક્યુ અને પોતે એકદમ દીવાદાડી ઉપર ચડી ઉપર જઇને દીવો તો કર્યો, પણ કાચ ફરતા રાખવાનો સંચો શી રીતે ચલાવવો એ એને આવડ્યું નહિ. પોતે હાથે કાચ ફેરવ્યા કરે તો તે ફરે એમ હતું, તેથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરી આખી રાત તેણે

તેમ કર્યા કર્યું ! આ રીતે આવના જવા અસંખ્ય વંઠાઓના ભલા ખાતર આ બાઈએ પોતાના મનનું ખાનગી દુઃખ દબાવ્યું. કર્તવ્ય બજાવવામાં આવા ભોગો આપવા પડે છે, અને તેવો ભોગ આપીને અણીની વેળાએ કર્તવ્ય બજાવનાર સજ્જનો વિરલ જ હોય છે જે પ્રામાણિક સજ્જન પુરુષો પોતાના ગુણાચરણોદ્વારા બોધ કરી ગયા હોય અને ઉન્નતિકર માર્ગનું કથન કરી ગયા હોય તે સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરવાની ક્રિયા કહેવાય છે. 'કર્તવ્ય' જેવા એક નાના શબ્દમાં આટલો ગંભીર અને વિસ્તૃત અર્થ રહેલો છે. (૩).

[સજ્જન પુરુષો મનુષ્યત્વના જે કર્તવ્ય કર્મોનું સૂચન વાણીદ્વારા તેમ જ પોતાના આચરણોદ્વારા કરી ગયા છે, તે કર્મોનું યથાર્થ પાલન કરવું એ કાંઇ અવિચારક નથી ત્યારે એ કર્તવ્યનું પાલન કરવાને કોણ સમર્થ હોઈ શકે, તેનું હવે પ્રસ્તાર નિદર્શન કરે છે.]

કર્તવ્યસામાન્યાધિકારિણ. । ૪ ॥

स्वे कार्यं स्वबलाश्रयाः परबलापेक्षां न कुर्वन्ति ये ।
धीरास्ते भयशोकदैन्यरहिताः कर्तुं हितानि क्षमाः ॥
ये सर्वव्यवहारसाधनविधावन्याश्रयापेक्षिण-
स्ते दीनाः पशुवत्सदापरवशाः कर्तुंक्षमाः स्युः कथम् ॥

કર્તવ્ય કોણ બજાવી શકે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં જે કાર્ય હાથમાં લે તે કાર્ય સાધવાને બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં પોતાના બળ ઉપર જ ઝુઝી, ભય શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી નિડર અને હિંમતવાન થઈ સ્વાશ્રયી બની રહે છે, તે જ માણસો ઘણે ભાગે કર્તવ્ય બજાવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પોતાના અને પરના વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક સર્વ કાર્ય સાધવામાં બીજાના આશ્રયની જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની માફક સદા પરવશ થયેલ પોતાની શક્તિ છુપાવી રાખનાર દીન પુરુષો કર્તવ્ય બજાવવાને કદી પણ સમર્થ થઇ શકે ? (નહિ જ.) (૪).

વિવેચન—'કર્તવ્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય ર્તવ્યપાલન એ એક અતિકઠીન વ્રત છે; અને તે વ્રતનો ભંગ દેવો એ કાંઇ સ્વાત્મબળ વિના બની શકતું નથી. જેવી રીતે દમન કરવામાં સ્વાત્મબળની આવશ્યકતા જણાય છે તેવી રીતે પાલનમાં પણ સ્વાત્મબળની આવશ્યકતા છે, કારણકે તેમાં પણ દમન અથવા મનોનિગ્રહની જરૂર પડે છે. એટલા માટે ગ્રંથકાર જેઓ પોતાના જ બળ ઉપર ઝુઝીને ભય, શોક તથા દીનતાનો સ્વાશ્રયી બને છે-પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી, તેઓ જ પાલન કરી શકે છે. ભય, શોક અને દૈન્ય એ એવા ક્રૂર રાક્ષસો મનુષ્યના દેહનું અને આત્માનું સર્વ તેજ હરી લે છે. સુજ્ઞ પ્રજ્ઞ રાક્ષસોનો પરાભવ કરવો તે એવા ધીર વીર પુરુષોથી જ બની શકે કે જેઓ પોતાના જ બળ ઉપર આધાર રાખનારા એટલે સ્વાશ્રયી ધીર વીર પુરુષો જેટલું આત્મબળ ધરાવે છે તેના ઉપમાનરૂપે સુ જણાવે છે કે—

चलन्ति गिरयः कामं । युगान्तपवनाहताः ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव । धीराणां निश्चलं मनः ॥

અર્થાત્—પ્રલયકાળના પવનથી હણાએલા પર્વતો ચલિત પરન્તુ ધીર પુરુષોનું નિશ્ચલ મન કષ્ટથી પણ ચલિત થતું નથી. મન શ્ચલતાનો ગુણ કર્તવ્યપાલનમાં સૌથી મોટી અગત્યનો છે, કારણકે ઉપર્યુક્ત ક્રૂર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી શકે છે અને પરાશ્રય ઉપર રાખતા નથી. ખરૂ છે કે—

लघयन्खलु तेजसा जगत् महानिच्छति भूतिमन्यत. ॥

અર્થાત્—પોતાના તેજથી જગતને હલકું કરનાર મહાપુ વીર-બીજાને આધારે પોતાની આબાદી થાય એવું કદાપિ ઇચ્છતે એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર કહે છે કે-"સ્વાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારે નિર્બળ પુરૂષ જેટલું પરાક્રમ કરી શકે છે તેટલું પરાક્રમ પરાશ્રય ઉપ ધાર રાખનારો શરીરે સબળ પુરૂષ કરી શકતો નથી." માટે કર્તવ્ય

ત્પર એવા પુરૂષોએ આત્મબળ ઉપર જ આધાર રાખનો અને જેવી
રીતે સિંહ [illegible] એવું કદાપિ મનમાં લાવતો નથી, તેવી રીતે
માર્ગથી આ દુર્ઘટ પણ સારૂં કાર્ય કેવી રીતે થઇ શકશે ?' એવી દીન-
તાને અંતરમાં સ્થાન આપ્યા વિના નિશ્ચય મનના 'ધીર વીર' બનવું.
પણુના જેવી પરવશતાના સંબંધમાં કવિ શામળભટ કહે છે કે—

ન આવે પરાક્રમ પરવશે,
ન આવે કામ લાલચ વશે.

મારી પંચજનાનો ત્યાગ કરનારા ધીર પુરૂષો કર્તવ્યપાલનમાં તત્પર બને
છે તેઓ જ આ મનુષ્યત્વને સાર્થક કરી શકે (૪)

द्वितीय परिच्छेद.

કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ.

[હવે કર્તવ્યના પ્રકાર અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારોના પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોના
વિસ્તાર સમજાવવામાં ગ્રંથકાર ઉદ્યુક્ત થાય છે.]

कर्तव्यभेदाः। ५ ॥

शिक्षानीतिपरार्थयोगफलिका नृणां चतस्रो दशा-
स्तद्भेदेन तथाविधाभिधमिदं कृत्यं चतुर्धा मतम्॥
प्राधान्यं व्यपदेशकारणमिति प्राहुस्ततः पण्डिता।
एकत्रापरसम्भवो यदि भवेत्तर्हि क्षतिः कापि नो॥

કર્તવ્યના ભેદ.

ભાવાર્થ—મનુષ્યમાત્રના જીવનસમયના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર
જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં ક્રમે કરીને (૧)
શિક્ષણ, (૨) નીતિ, (૩) પરાર્થ, (૪) અને ત્યાગ, એ ચાર કાર્યો સંપાદન
કરવાના હોય છે, એ ઉપરથી કરીને કર્તવ્યના ચાર ભેદ મનાએલા છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

योग्यायोग्यतया निवेदयति यत् कार्य [illegible]
ख्यातं संस्कृतिकार्यकारणतया कृत्यं तद् , [illegible]
उत्कर्षं विदधद् गृहव्यवहृतेरुद्योगनीतेश्च प-
चारित्रे किल पर्यवस्यति शुभे कृत्यं द्वितीयं च [illegible]
वृत्तिर्यत्र विलीयतेऽधमतरा स्वार्थप्रपञ्चात्मिका ।
जागर्ति स्वपरैकधर्मसुखदा वृत्तिः परार्था तथा ॥
शान्तौ धर्मसमाजसेवनविधौ चापि स्वयं राजते
तत्त्यागाख्यमिदं प्रकृष्टचरितं कृत्यं तृतीयं मतम्

ात्पूर्णमहोदयोऽमलचिदानन्दस्वरूपस्थितिः ।
ानां परिपूर्णता च कलुषच्छेदः समूलं भवेत् ॥
ग्यन्तु चतुर्थमेतदुदितं सर्वोत्तमं साधनं ।
रुक्तिस्तु कदाचिदेव समये कस्यापि भद्रात्मनः ॥

કર્ત્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારોની છાપ પાડવા ઉપરાન્ત અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર, તે, દુષ્કૃત્ય અને દુર્મતિને ત્યાજ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિ–સત્કૃત્ય અને પરમાર્થને આદરરૂપે શીખવે, તે શિક્ષાગુરૂપ પ્રથમ ક-ાણવું જે પ્રવર્તન ગૃહવ્યવહાર અને ઉદ્યોગમા નીતિનો ઉત્કર્ષ સા-ાુભ ચારિત્ર્યમા પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય (૬).

જે પ્રવૃત્તિમા સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી જાળ પાથરનારી વૃત્તિ તદ્દન લીન થઇ હોય, અને સ્વપરના અભેદભાવવાળી પરાર્થ જાગૃત થઇ હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અ-ા રટન થઇ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાભિમુખ રહી શાન્તિ સમાધિમા નિષ્ઠા પામી પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યરૂપે પરિણત થાય તે ત્રીજુ ા–પરોપકાર–રૂપ કર્તવ્ય. (૭).

જે કર્તવ્યના આચરણથી નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિજ સ્વરૂપમાં આ-ં અવસ્થાન થાય, આત્માનો પૂર્ણ અભ્યુદય થાય, જેના પછી કંઇ ા કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી–અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મરજનું સમૂળ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી મુક્તિ યા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્તવ્ય, જેને ર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઇ સમર્થ જ ર મહાત્મા પુરૂષને થાય છે. (૮).

છે. માટે હે ગૌતમ ! એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. દ્વિતીય અવસ્થામાં તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્મો ન કરતાં એવી મનાઈ કંઈ કરવામાં આવતી જ નથી. શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ કરવો ન જ જોઇએ અને સર્વ કોઇએ "परोपकारार्थमिदं शरीरं" એવી ભાવના માની જીવનવ્યાપાર ચલાવવો જોઇએ; અને તેટલા માટે જ આ ગ્રંથના પાંચમા શ્લોકમાં "पूर्व श्रापरसम्मत्तो यदि मवेत" એ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગોળ તો અંધારે ખાવાથી પણ ગળ્યો લાગે છે, તેવી રીતે પરાર્થસાધન અને પરમાર્થસાધન પ્રથમ કે દ્વિતીય અવસ્થામાં કરવામાં આવે તો તે પણ અમૃતતુલ્ય જ મધુર લાગે છે એમ સમજી લેવું જોઇએ. તૃતીય અવસ્થાને પાળનારા મનુષ્યોનું આ પ્રમુખ કર્તવ્ય છે અને તેનું તેઓએ પાલન કરવું જોઇએ, પરન્તુ દ્વિતીય અવસ્થાના કર્તવ્યને તૃતીય અવસ્થાના અંતસુધી લંબાવીને સ્વાર્થપ્રપંચ, વિષયપિપાસા આદિમાં મચ્યા રહેવું ન જોઇએ, તે અર્થે જ આ કથન છે. અને જેઓ મૃત્યુના ભયથી--અગમચેતીથી પ્રમાદ નહિ કરતા મનુષ્યત્વને સફળ કરનારાં સુકૃત્યો વહેલાં કરવા માંડે છે તેઓ તો ખરેખરા ડાહ્યા મનુષ્યો લેખાવાને યોગ્ય છે

ક્રમે કરીને મનુષ્યાત્મા ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. બાહ્યતઃ પરાર્થસાધના કરવી એ પુણ્યકારી કાર્ય કરનારાએ. જેવી રીતે પરહિત કરે છે તેવી જ રીતે પોતાના આત્માના હિતાર્થે પરલોકનું ખાતું બાંધે છે ખરા; તથાપિ ત્યાગરૂપી ચતુર્થ અવસ્થાનું કર્તવ્ય કે જે કર્તવ્ય માત્ર આત્મહિતસાધના માટેનું જ છે, તે તો અતિકઠિન છે. તરૂણાવસ્થાથી આત્મા ક્રમશઃ પોતાની ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ કરતો આવે છે લોભ, લાલચ, ઇન્દ્રિયોના દુષ્ટ વિકાર એ સઘળું જીતવું, તેમનો ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સદ્યોગ ચલાવવો તેમાં પ્રાથમિક 'ત્યાગ' શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે. તે અવસ્થાથી આગળ વધતા મનુષ્યને પ્રાણનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો બીજો અમૂલ્ય પાઠ શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામા જગતની . વસ્તુઓપરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને અકિંચન બની રહેવાનો પાઠ શીખવાનો આવે છે. પરાર્થસાધનામાં તો કિંચિત્ મમત્વ પણ રહેલું છે, 'આ

મારો દેશ, આ મારા દેશબંધુઓ, આ મારા ધર્મબંધુઓ ' એવી ભાવના-કે જે નિઃસંશય પ્રશસ્ત ભાવના છે અને મુમુક્ષુ-હૃદયમાં વ્યાપી રહી હોય છે, પરન્તુ આ છેલ્લી અવસ્થામાં તો એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ-સર્વથા ત્યાગ કરવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિર્લેપ ભાવે આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું, સર્વ વૃત્તિઓને અહર્નિશ પરમાત્મામાં યુક્ત કરી એ એ ' ત્યાગ ' શબ્દને સાર્થક કરનારું કર્તવ્ય છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનો બાહ્યતઃ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ પણ તેનો આન્તર્ ત્યાગ પણ કરવો અને ચિદાનન્દસ્વરૂપમાં આત્માની સ્થિતિ કરવી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને " તૃષ્ણાચ્છેદઃ સમૂલં " છે જ્યાંસુધી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને ' જીવન્મુક્તિ ' નો ભાસ ન થાય ત્યાંસુધી ' ત્યાગ ' એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોક્ષે પહોંચાડનાર અવસ્થા એ છેલ્લી ત્યાગની અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યત્વની સાફળતાનું પરિણામ બહુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સાફળતા ઉપર જ આધાર રાખનારું લેખાય છે સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, સરળ રીતે સંસાર ચલાવવો અને સારી રીતે પરાર્થ કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સફળતામાં જેટલે અંશે સાધનભૂત છે તેથી ઘણે વધુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા મનુષ્યત્વની સફળતામાં સાધનભૂત છે.

શંકા—જો ત્યાગાશ્રમની સફળતામાં જ મનુષ્યત્વની સફળતાના ઘણા અંશો રહેલા છે અને બીજી ત્રણ અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સફળતાના અતિન્યૂન અંશો રહેલા છે, તો પછી પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા ગમે તેવી રીતે ગુજારવામાં આવે તેની ચિન્તા શામાટે કરવી જોઈએ ? માત્ર એક છેલ્લી ત્યાગાવસ્થા સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ રીતે ગુજારી હોય તો મનુષ્યત્વ સફળ ન થાય અને મોક્ષના અધિકારી ન થવાય ?

સમાધાન—આત્મા અને તેની સાથે યુક્ત રહેલી વૃત્તિઓ શનૈઃ શનૈઃ ઉન્નત થતી રહે છે જે આત્મા અને વૃત્તિઓ ત્રણ અવસ્થામાં દુરાચાર અને દુર્વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા હોય, તે એકાએક ચતુર્થ અવસ્થામાં અત્યંત વિશુદ્ધ એવો ' ત્યાગ ' પાળે એ શક્ય નથી તેમ જ સંભવિત પણ નથી. પ્રત્યેક અવસ્થાના ઉચિત ધર્મોનું-કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં જે મનુષ્યની વૃત્તિઓ નિર્મળ નીવડી હોય, તે મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થામાં એકાએક પ્રબળ

અની જાય તે આકાશકુસુમવત્ મિથ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વાશ્રમોના કર્તવ્યો તરફ બેદરકાર રહેનાર મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને સફળ કરી શકતો નથી. પરન્તુ હા, કોઈ પૂર્વ સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અશક્ય નથી તેમ જ તેની ચતુર્થ અવસ્થાની સફળતા પણ અશક્ય નથી, પરન્તુ ચતુર્થ અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કર્યા પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યતીત થઇ હોય તો જ તેની ચતુર્થ અવસ્થા સફળ થઈ શકે, તે વિના નહિ. માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો વ્યર્થ ઘમંડ રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં દુર્વર્તન ચલાવે અથવા તે તરફ બેદરકાર રહે તો તેની સફળતા સંભવિત જ નથી. આ કારણથી જ " पूर्णमदोऽन्य: " અને " कृत्यानां परिपूर्णता " એ પદોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. ' આત્માનો સંપૂર્ણ અભ્યુદય ' એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું સૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા થવાથી જ (ક્રમે ક્રમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માનો અને વૃત્તિઓનો) અભ્યુદય થાય છે. માટે પૂર્વ અવસ્થાઓને ગમે તેવી માઠી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સફળતાની આશા રાખવી તે પ્રાયઃ મિથ્યા છે.

પૂર્વ ભવના કોઇ ઉચ્ચ સંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સફળતા તેની પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સફળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સ્વયં પણ પતિત થએલા જીવો ત્યાગી તરીકેનું જીવન શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળી શકતા નથી. આ કારણથી ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે ' આ અવસ્થાના જે કર્તા અને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલુ છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઇ સમર્થ વિરલ મહાત્મા પુરૂષને જ થાય છે ' જગતમા વિવિધ પ્રકારના વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને ' ભિક્ષાન્દેહિ ' કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે ઢગલાબંધ જોઇએ છીએ પરન્તુ તેઓ સઘળા ' ત્યાગ ' ના વાસ્તવિક ધર્મોને પાળનારા હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે.—

चीराजिण नगिणिणं जडी संघाडी मुंडिणं ।
एयाणि वि न तायंति दुस्सीलं परियागयं ॥

पिंडोलए व दुस्सीले नरगाओ न मुच्चइ ।
भिक्खाए वा गिहत्थे वा सुव्वए कम्मई दिवं ॥ उ. सू. ॥
अ. ५, गा. २१-२२.

અર્થાત્—ચીર, વલ્કલ કે અજાચર્મ ધારણ કરવાથી, મથુ મુડાવવાથી અને એવા એવા બાહ્યાચાર ગ્રહણ કરવાથી કાંઇ દુરાચારી–કુમાર્ગી સાધુ પેતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતા નથી. દુઃશીલ ભિક્ષા માંગીને આજીવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ, તો તે નરકથી છૂટે નહિ; પરન્તુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સરળના કરી શકનારાઓ વિરલ જ હોય છે અને બાહ્યન ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતા તો અંતરથી નિર્મળ અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ કષ્ટસાધ્ય છે, પરન્તુ તે અસાધ્ય તો નથી જ સુસાધ્ય ત્યાગ કબીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છે.—

"જોગી હોકે જટા બઢાવે
"હાથ મસ્તમે રહેતા હૈ!"

પરન્તુ એ આત્મવંચક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,

"યોં કહાં સાહબ મિલતા હૈ?" (૬-૭-૮)

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યોનું કથન કર્યું એ કર્તવ્યોનું પાલન કરવું તે હવે મનુષ્યોની ફરજ છે, પરન્તુ એ ફરજ બજાવવાને તેઓમા ચોક્કસ પ્રકારના આંતર ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ. એક અધિકારી મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યનું પાલન જેટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય કરી શકતો નથી. ત્યારે દરેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિકારીનું પદ પામવા સારૂ મનુષ્યમા કયા કયા ગુણો હોવા જોઇએ તેનુ હવે અનુક્રમે વર્ણન કરવામાં આવે છે.]

प्रथमकर्तव्याधिकारिण । ९ ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं पुन-
श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता बुद्धिर्विशुद्धा वरा ॥

બની જાય તે આકાશકુસુમવત્ મિથ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વાશ્રમોનાં કર્તવ્યો તરફ બેદરકાર રહેનાર મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને સફળ કરી શકતો નથી. પરન્તુ હા, કોઈ પૂર્વ સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અશક્ય નથી તેમ જ તેની ચતુર્થ અવસ્થાની સફળતા પણ અશક્ય નથી, પરન્તુ ચતુર્થ અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કર્યા પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યતીત થઇ હોય તો જ તેની ચતુર્થ અવસ્થા સફળ થઈ શકે; તે વિના નહિ. માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો વ્યર્થ ઘમંડ રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં દુર્વર્તન ચલાવે અથવા તે તરફ બેદરકાર રહે તો તેની સફળતા સંભવિત જ નથી. આ કારણથી જ "પૂર્ણમદોઽયં" અને "કૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા" એ પદોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. 'આત્માનો સંપૂર્ણ અભ્યુદય' એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું સૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા થવાથી જ (ક્રમે ક્રમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માને અને વૃત્તિઓનો) અભ્યુદય થાય છે. માટે પૂર્વ અવસ્થાઓને ગમે તેવી માઠી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સફળતાની આશા રાખવી તે પ્રાયઃ મિથ્યા છે.

પૂર્વ ભવના કોઇ ઉચ્ચ સંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સફળતા તે પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સફળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સ્વ પણ પતિત થએલા જીવો ત્યાગી તરીકેનું જીવન શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગા શકતા નથી. આ કારણથી શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે 'આ અવસ્થાના જે કે અને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કે સમર્થ વિરલ મહાત્મા પુરુષને જ થાય છે.' જગતમાં વિવિધ પ્રકારના વિ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને 'ભિક્ષાન્દેહિ' કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપ ઢગલાબંધ જોઇએ છીએ પરન્તુ તેઓ સાચા 'ત્યાગ'ના વાસ્તવિક ધર્મ પાળનારા હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે:—

चीराजिणं नगिणिणं जडी संघाडी मुंडिणं ।
एयाणि वि न तायंति दुस्सीलं परियागयं ॥

चिरोम एव दुर्गतिं गच्छतो न मुच्चइ ।
भिक्खाएवा गिहत्थे वा सुव्वए कम्मइ दिवं ॥ ५ ९. ॥
अ ०, गा २१–२२.

અર્થાત—શરીર, વાચા કે અન્તઃકરણમાં ધારણ કરવાથી, માથું મુડાવ-
વવાથી અને એવા એવા આચાર ગ્રહણ કરવાથી કામ કુરાચારી–કુમાર્ગી
સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતા નથી. દુઃશીલ ભિક્ષા માગીને આ-
જીવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ, તો તે નરકથી
છૂટે નહિ; પરન્તુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ
તે સ્વર્ગે જાય છે આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સાધના કરી શકનારાઓ વિ-
રલ જ હોય છે અને બાકીના ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતા તો અંતરથી
નિર્મળ અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે ખરેખર, એ પ્રકા-
રનો ત્યાગધર્મ દુષ્સાધ્ય છે, પરન્તુ તે અસાધ્ય તો નથી જ સુસાધ્ય
ત્યાગ કબીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છેઃ—

" જોગી હોકે જટા બઢાવે
" હાથ મસ્તકે રહેતા હૈ ! "

પરન્તુ એ આત્મવંચક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,
(૬-૩-૮)

" ઐસા ક્યોં સાહબ મિલતા હૈ ? "

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યોનું કથન કર્યું. એ કર્ત-
વ્યનું પાલન કરવું તે દરેક મનુષ્યોની ફરજ છે, પરન્તુ એ ફરજ બજાવવાને તેઓમા
ચારેય પ્રકારના આદર ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ. એક અધિકારી મનુષ્ય
પોતાના કર્તવ્યનું પાલન જેટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય
નહી કરી શકતો નથી. ત્યારે દરેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિ-
કારીનું પદ પામવા ચાર મનુષ્યમા ક્યા ક્યા ગુણો હોવા જોઈએ તેનું હવે અનુક્રમે
વર્ણન કરવામા આવે છે.]

प्रथमकर्तव्याधिकारिणः । १ ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं
श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता चु

आलस्येन विवर्जिता विनयिनो ये ब्रह्मचर्ये रताः ।
कर्त्तव्ये प्रथमेऽधिकारिण इमे ते बालविद्यार्थिनः ॥

પ્રથમ કર્ત્તવ્યના અધિકારી કોણ અને કેવા હોવા જોઇએ ?

ભાવાર્થ—મનમાં પ્રાપંચિક હવાનો પ્રવેશ થયેલ ન હોવાથી જેઓનું માનસક્ષેત્ર શુદ્ધ સરલ અને પવિત્ર હોવા ઉપરાંત પરમપ્રસન્ન હોય, જેઓની બુદ્ધિ, ચિન્તા ઉપાધિ ખેદ અને શોકથી રહિત પરમવિશુદ્ધ હોય, જેઓ આળસ વિનાના, ઉદ્યોગી અને વિનીત હોય, જેમનું બ્રહ્મચર્ય સુરક્ષિત હોય, તે બાલવિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કર્ત્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૯).

વિવેચન—'શિક્ષા' અર્થાત્ 'કેળવણી' ગ્રહણ કરવાને પાત્ર-અધિકારીઓ કોણ અને કેવા હોવા જોઇએ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ શ્લોકમ કરવામાં આવ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શિક્ષાપ્રાપ્તિને અર્થે પ્રથમ અવ સ્થાને જ સર્વથા અનુકૂળ લેખવામાં આવી છે. બીજી અવસ્થાઓ તેને મા પ્રથમ અવસ્થાના જેટલી અનુકૂળ શા માટે લેખવામાં આવી નથી તે કારણ આ શ્લોક વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે. એક વિદ્યાર્થીમાં જે જે ગુણો હોવ આવશ્યક છે તે તે ગુણોનું નિદર્શન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે જેઓ માનસક્ષેત્ર નિષ્પ્રપંચ, શુદ્ધ, સરલ, પવિત્ર અને પરમપ્રસન્ન હોય, જેઓન બુદ્ધિ ચિન્તા, ઉપાધિ, ખેદ અને શોકથી રહિત હોઇ પરમવિશુદ્ધ હો તથા જેઓ આળસ વિનાના, વિનયગુણ ધરાવનારા અને અખંડ બ્રહ્મચ ર્યથી સુરક્ષિત હોય તેઓ જ વિદ્યાર્થી થઇ શકે. આટલા કથનમાં વય નિદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી 'બાલ' શબ્દ વયસૂચક નથી પરન્તુ 'ગુણ વાચક વિશેષણ' તુલ્ય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા હોય તેઓ હમેશાં હૃદયના 'બાળક' જ હોય છે અને જ્યાંસુધી હૃદય બાળકના જે વિશુદ્ધ અને ગ્રાહક સ્વભાવવાળું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે શિક્ષણ મેળ વાને યોગ્ય રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓનો તેમાં પ્રવેશ થયા પછી અ શરીર તથા મનને તેજસ્વિતામાં ટકાવી રાખનાર અખંડ બ્રહ્મચર્યનો ના થયા પછી હૃદય 'બાળક' રહી શકતું નથી અને તેથી તે શિક્ષણ ગ્ર

કરવાની યોગ્યતા તથા અધિકારને ધારણ કરનું લેખાતું નથી. ઉક્ત ગુણોપેત બાળક હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ–પછી તે ગમે તેટલી મોટી વયના હોય તોપણ–શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરન્તુ કેમે તેટલી "બાંગ વયના" જેવા 'બાળહૃદય વિનાના' અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ગુણો વિનાના અને બ્રહ્મચર્યને ખંડિત કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ 'શિક્ષાપ્રાપ્તિ'ના અધિકારવાળા લેખાતા નથી. શુ આપણે નથી જોતા કે બાળકપણથી પોતાના બ્રહ્મચર્યનો,' શારીરિક તથા માનસિક તેજસ્વિતાનો, હૃદયની મૃદુતા તથા સરલતાનો, નિશ્ચિંતતાનો અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ કરી ચૂકેલા અલ્પવયસ્ક તરુણો પણ કેળવણી લેતા અટકી પડે છે? તેઓનો વિદ્યાભ્યાસ તો ખુલ્લી રીતે અટકી જ પડે છે, પરન્તુ તેઓનો સૂક્ષ્મ માનસિક વિકાસ (કે જે પણ 'શિક્ષા'નો એક વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. તેથી ઉલટું વયના પ્રમાણપુરઃસરની પ્રથમ અવસ્થાને ઉલ્લંઘી ગયેલા પરન્તુ હૃદયના 'બાળક' રહી રહેલા ઘણા યુવકોનો અભ્યાસવિષયક તેમ જ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતો જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાના કર્તવ્યોને માટે વયની મર્યાદા ગૌણ છે અને ઉચિત ગુણવત્તા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાને શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળવા માટે એક વિદ્યાર્થીમા કેવા કેવા ગુણો જોઈએ તેનું વર્ણન તો અત્ર અતિસંક્ષેપમાં કર્યું છે, પરન્તુ અન્ય ગ્રંથોમા તેનો ઘણો વિસ્તાર છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક ગુણ ઉપર વિવેચન કરવામા આવે તો તેનો એક મોટો ગ્રંથ થાય. છતા વિનય, ઉદ્યોગ અને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણ ગુણો એક વિદ્યાર્થીના પરમાવશ્યક ગુણો લેખાય છે. (૯).

દ્વિતીયવર્ણસ્થાધિકારિણઃ । ૧૦ ॥

येषामुन्नतिकामना प्रतिदिनं प्रीतिः परार्थे परा-
द्रव्योपार्जनलालसापि न कदा नीतिं समुल्लङ्घते ॥
वृत्तिर्धर्मपराङ्मुखा न भवति क्लेशस्य लेशोपि नो ।
ते वोध्या अधिकारिणः सुगृहिणः कृत्ये द्वितीये शुभे ॥

ગૃહસ્થધર્મના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને ઐહિક ઉન્નતિની વિશેષ કામના છે, તેની સાથે પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની લાલસા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની હદને ઉલ્લંઘનારી ન હોય, જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાઙ્મુખ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણવાળી હોય, જેઓ કુટુંબ વિગેરેમાં સુલેહને ચાહનારા અને કલેશને દબાવનારા હોય તેવા સદ્‌ગૃહસ્થો બીજા કર્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેનો અધિકાર એક ગૃહસ્થાશ્રમીમાં ત્યારે જ આવેલો લેખાય કે જ્યારે તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમા નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી વૃત્તિ જાગ્રત રહ્યા કરે. ધનોપાર્જન કરવાની અને ઉદ્યોગપરાયણ રહેવાની આ અવસ્થામા જરૂર રહે છે, પરન્તુ તે કરતાં નીતિને અને ધર્મને વિસરી જવા ન જોઇએ પૂર્વે 'સદુદ્યોગ'માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય કહેલું છે તે 'સદુદ્યોગ' આ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મપુરઃસરનો હોવો જોઇએ. ગૃહસ્થાશ્રમમા વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળા કૌટુંબિકોમાં ભેળાવાની માણસને જરૂર પડે છે અને વિજાતીય ગુણોવાળા સ્વભાવોનું સંઘર્ષણ થતાં કલહરૂપી ચકમક ઝરવા લાગે છે; પરન્તુ જો પુરુષો કલહપ્રિય ન હોય તો કુટુમ્બમા ગમે તેવા વિલક્ષણ સ્વભાવો એકત્ર થયા હોય તથાપિ કલેશ થતો નથી. આ કારણથી કૌટુંબિક રાજ્યમા શાન્તિ જાળવવાને પુરુષે શાંતિપ્રિય બનવું જોઇએ. અન્ય કોઇ સ્વજન કલહપ્રિય હોય અને તે કલહ કરવા લાગે, પરન્તુ સામો માણસ જો તે કલહને ઉત્તેજન આપતો નથી–અર્થાત્–પોતે શાન્તિપ્રિય હોઇને કલહને વૃદ્ધિંગત કરે તેવો શબ્દોચ્ચાર કે વર્તન કરતો નથી, તો પછી કલહ કરનારને પોતાની મેળે જ શાન્ત રહેવાની જરૂર પડે છે. "अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति." જે વગડામા ઘાસનું તણખલું એ ન હોય ત્યાં ગમે તેટલા અંગારા પડે તોપણ શું? તેથી કાંઇ અગ્નિ વધી શકતો નથી. તેમ જ કૌટુંબિક કલહને માટે જાણવું. (૧૦).

तृतीयकक्ष्याधिकारिणः ॥ ११ ॥

प्राणान्तेऽपि चलन्ति किञ्चिदपि नो धैर्येण ये धर्मतः ।
सर्वस्यापगमेऽप्यसत्यवचनं नेच्छन्ति वक्तुं कदा ॥
आशापाशनिरासनोन्नतबलाः प्रेम्णा परार्थे रताः ।
एते सन्त्यधिकारिणो बुधवराः कृत्ये तृतीये वरे ॥

પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્તવ્યના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓ ધર્મના માર્ગમાં એવા તો અડગ હોય અને ધીરજ પણ એટલી પ્રબળ હોય કે પ્રાણ જતાંસુધી પણ તે માર્ગથી લેશમાત્ર ચલાયમાન ન થાય, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ ચાલી જતી હોય તોપણ જેઓ અસત્ય વચન બોલવાને ઇચ્છતા ન હોય, તૃષ્ણારૂપી પાશબંધનને તોડી નાખવાથી જેમનું નિઃસ્પૃહતારૂપી બળ અતિશય વધેલું હોય અને જેઓ પરાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ ને ખરી લાગણીથી તત્પર થએલા છે તેવા ધીર અને પ્રાજ્ઞ પુરુષો પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્તવ્યના અધિકારી મનાય છે. (૧૧)

વિવેચન—પરાર્થસાધનારૂપ તૃતીય અવસ્થાના કર્તવ્યની પરિપૂર્ણતાને અર્થે મનુષ્યમાં જે ગુણોની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તે ગુણો ધૈર્ય, ધર્મતત્પરતા, સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ તૃષ્ણા રહિતતા-નિઃસ્પૃહતા અને પ્રેમના એ પ્રકારે છે આ ગુણો આ અવસ્થામાં આવશ્યક છે અને અન્ય અવસ્થાઓમાં આવશ્યક નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાનું નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તૃતીય અવસ્થાની સફળતાને અર્થે એ ગુણો મનુષ્યમાં હોવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. હવે આપણે એ આવશ્યકતાની ચર્ચામાં ઉતરીશું. તરુણાવસ્થામાં ગૃહસંસારરૂપી રાજ્ય-હોદ્દો ... સ્વરાજ્ય ... તેમાં વિશ્વાસથી ગોઠવેલા સંસારી પોતાને ઠેકાણે ... વસ્થામાં જ્ઞાતિ સમાજ, ધર્મબંધુસમાજ કે દેશબંધુઓ ... દરેક આવી પડે છે આજસુધી હોદ્દો

ધર્મ કે દેશનું સામાજિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે. કૌટુમ્બિક કોયડાઓ (Problems) ઉકેલવામાં આજસુધી તેને જે જે ગુણોની આવશ્યકતા લાગતી હતી, તે તે ગુણોની–વિશેષ વિકસિત સ્વરૂપમાં–આવશ્યકતા હવે તેને પડતી હોય તેમ લાગે છે ધર્મરતિ, શાન્તિપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણોના આગળ વધેલાં રૂપો જે ધર્મતત્પરતા, ધીર પ્રકૃતિ, ન્યાયપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણો છે તેની અવશ્યકતા જણાય છે જ્ઞાતિનું ધર્મનું કે દેશનું હિત–પરહિત [illegible] એક માણસ પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી ધન ઉપરાંત પોતાના પરિપક્વ વિચારો, ડહાપણ, અનુભવ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ તે કાર્ય કરવામાં કરવાથી ધન કરતા પણ વિશેષ પરાર્થ સાધી શકાય છે. કૌટુમ્બિક કોયડાઓ કરતા જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કોયડાઓ ઉકેલવાનું કાર્ય વિશેષ કઠિન હોય છે તરુણાવસ્થામાં એક ભૂલ થતાં પરિણામે આખા કુટુમ્બને સહન કરવું પડે તેને બદલે આ મધ્યાવસ્થામાં થએલી ભૂલથી આખી જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમસ્તને સંકટ સહન કરવું પડે અને તેથી પરાર્થને લગતા કાર્યો કરવામાં પણ અત્યંત [illegible] વિચારો કરવાની જરૂર છે. પૈર્યપૂર્વક વિચારો કરીને કોઇ પણ કાર્ય [illegible] કરવું અને તે શરૂ કર્યા પછી ગમે તે [illegible] એ [illegible] પડતો જરૂરનો છે ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે —

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरं वा ।
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

અર્થાત્—આજે મરણ થાવ કિંવા યુગાન્તરે થાવ [illegible]

વૃત્તિનો પોતે અર્થ કરે છે. કેમ આપણું સામે દુઃખો કરે અને આપણે તેના તે દુઃખમાંથી આપણી જાતનો બચાવ કરવાને સમર્થ હોઈએ છતાં તેના દુઃખને આરામ સહીને સહન કરી લઈએ તો તે ધૈર્ય અથવા મુનિ આદિ કૈવલ્ય એમ એ બેનો અર્થ કરનારાઓ માને છે. પરન્તુ પ્રોફેસરના કહેવા પ્રમાણે એ મુનિ કહેવાય નહિ તે કહે છે કે "આપણને ત્યજી જ નિષ્કામથી આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાના તમામ પ્રકારના બચાવ છતાં પણ તે સંકલ્પની આપણને છૂટ છે" અને એવા ઉપાયો લેવાના કરીને તે પ્રતિ ન જોવું એ મુનિનું આ લક્ષણ યથાર્થ છે. અને આત્મગુણ સાધ્ય માટે વિચારવામાં બાધક રહેવું નહિ, પરન્તુ કરવા જતાં પોતાના આત્માની તુચ્છ વાતો પણ રાખવી નહિ, વાસનાથી જ સત્યમાર્ગ આત્મ મનોગતિપૂર્વક તેને ઠીક વિચાર કરીને નક્કી કરેલ માર્ગે વિચરવું, એ જ પ્રકારની મુનિની મનુષ્યને પોતાની તૃતીય અવસ્થામાં વિશેષ જરૂર પડે છે દ્વિતીય અવસ્થામાં મનુષ્યની ગતિ ધર્મની પરાઙ્મુખ ન હોવી જોઈએ એમ બતાવ્યા પછી આ અવસ્થામાં ગ્રન્થકાર "ધર્મન." શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે એ ભૂલી જવું જોઈએ નહિ. ગતિને ધર્મની સંમુખ રાખવા પછી ધીમે ધીમે "ધર્મતત્પર" બનાવવી એટલો હેતુ એ શબ્દમાં સમાએલો છે. અન્ય ગ્રન્થોના વિકાસમાં પ્રગતિમાન થતાની સાથે ધર્મમાં પણ ક્રમશઃ કેવી રીતે આગળ વધતા રહેવું તેનું એ સ્પષ્ટ સૂચન છે (૧૧)

चतुर्थकालस्याधिकारिणः । १२ ॥

क्षीणा वैभववासना विषयतो येषां विरक्तं मनो-
नो मोक्षेतरकामनास्ति समता मानेऽपमाने तथा ॥
चित्तं निश्चलमात्मसाधनविधौ लोभस्य लेशोऽपि नो ।
ते भव्या अधिकारिणो व्रतपराः कृत्ये चतुर्थे परे ॥

ત્યાગ અથવા યોગના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓની સાંસારિક વૈભવસુખની વાસના ક્ષય પામી ગઈ

જ્યાં આકસ્મિક શક્તિવિકાસ હોય ત્યાં ક્રમની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ—જેને પૂર્વજન્મના શુભાનુષ્ઠાનથી શુભ કર્મનો જ યોગ મળ્યો છે, અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાં જ શુભ સંસ્કારના બળથી સારા સારા વિચારો થવા માંડે; વિષયભોગ તરફ અરૂચિ અને ત્યાગ તરફ પ્રબળ રૂચિ જણાય; સ્વાર્થી ઇચ્છાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ બલવત્તર પ્રતીત થાય; સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ માનસિક સદ્ગુણો અને મનોબળ, હૃદયબળ, આત્મિક બળ બાલ્યાવસ્થા, તરૂણાવસ્થા યા ગમે તે. અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાય તો તે માણસ ગમે તે અવસ્થામાં ત્યાગરૂપ અન્તિમ કર્ત્તવ્ય . યા અન્ય ઉન્નતિગામી કર્ત્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બજાવી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઇ બાધ નથી. સમજ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાયિક છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंग न च वय अर्थात् ગુણી જનોમાં ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો ગુણ નથી તેવી જ રીતે કર્ત્તવ્યની ઘટના મનુષ્યના ગુણ તથા શક્તિની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ગુણ કિંવા શક્તિનો સદ્ભાવ વયને અનુસરતો હોય છે અને વ્યવહારમાં બહુધા તેવું જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વયને આધારે કર્ત્તવ્યક્રમની ઘટના કરવામાં આવી છે, પરન્તુ એટલુ ભૂલી જવું જોઇએ નહિ કે વય અને ગુણમાં 'ગુણ' પ્રધાન છે, તેથી કર્ત્તવ્યક્રમની ઘટનામાં 'ગુણ' ને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં કશો બાધ નથી. આ સંસારમાં ઘણા જીવો પૂર્વભવના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આપ્ત થઇને જન્મ લે છે.* બાલ્ય કિંવા

---

* પૂર્વભવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દૃષ્ટાન્ત અત્ર આપવું અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ. કલકત્તાનિવાસી બાબુ વસન્તકુમાર શેઠનો બાળક પુત્ર મદનમોહન શેઠ છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે. એક વાર વસન્તકુમારે જોયું કે પોતાનો બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ રહ્યો છે! તાલ અને સૂરની મીંડના પ્રમાણે તે પોતાના સ્વરને [illegible] કરીને [illegible] પ્રમાણે તે બાળક ગાતો હતો.' આ તમાશો જોઇને તેના

ગરબ્યુવસ્થામાં પરાધીનપણાથી અને ત્યાગી તરીકે જીવન ગાળતા ઉચ્ચાત્મા-ઓનો આ જગતમાં કેવળ અસંભવ નથી. પૂર્વસંસ્કારના બળે કરીને કોઈ તેવા આત્માઓમાં ભલે વધુ શક્તિવિકાસ માલૂમ પડે તો તે ઘણ-ભાગે ગુણને અનુસરતાં કર્મો બજાવવામાં કદી ભાગ નથી-કમની ધ-ણા જ. અંતર્ગત થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેવા આત્માઓ વર્ણની અપેક્ષાએ ભલે પ્રથમ કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં હોય, તદપિ ગુણ કિંવા શક્તિની અપેક્ષાએ તેઓ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાને પાત્ર હોઈ શકે છે. અને કર્મપદ્ધતિમાં વર્ણબળ ગૌણ છે તથા ગુણબળ પ્રધાન છે એવું આગળ જણાવવામાં આવી ગયું છે.

શંકા—કર્મપદ્ધતિ જ્યારે ગુણ અને શક્તિને પ્રધાનપણે અનુસરે છે અને વર્ણને ગૌણ રીતે અનુસરે છે, તો કોઈ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાવાળો પુરુષ વિશ્વવાસનાથી કેવળ મુક્ત ન થયો હોય તે તે અવસ્થાઓમાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યો બન્યો રહે, તો તેણે પોતાનું કર્તવ્ય ઉચિત રીતે બજાવ્યું ગણાય કે નહિ?

સમાધાન—ના. મીસીસ ઍની બીસાંટ કહે છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય *ઉત્ક્રાંતિક્રમગામી છે એટલે કે મનુષ્યનો અંતરાત્મા ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ અવસ્થાએ* આવવાનો ભાવ છે અને એ ખરું છે કે મનુષ્યત્વનું જે ઉચ્ચ લક્ષ્યબિંદુ છે તે સ્થળે પહોંચવાને મનુષ્યે ઉન્નતિપથમાંથી જવું એ જ કર્તવ્ય છે. ઉન્નતિ-પથમાંથી ચલવાને બદલે અધઃપતિત થવું તે મનુષ્યત્વને લાંછન કરનારું છે, વધી આત્મવિઘાતક છે. તેટલા માટે પ્રથમ કે દ્વિતીય અવસ્થામાં શક્તિ

...ક્તાને આશ્ચર્ય થયું. તેની પરીક્ષા લેવાને પિતાએ હાર્મોનિયમ બજાવવા માંડ્યું અને આને હાર્મોનિયમને બરાબર રીતે અનુસરીને ગાયું! વાદ સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી! આ વખતે આની ઉમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી!! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના ડેપ્યુટ મેજીસ્ટ્રેટના ...માં એક સુરીલું ગાયન ગાયું હતું. તે સાંભળનારાઓનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેનું ગાયન દશ કે પંદર વર્ષના અભ્યાસથી ગાવો પણ ગાઈ શકે નહિ!! પૂર્વ-જન્મના સંસ્કારબળે કરીને વર્ણની ગણના કેવી રીતે તિરોભૂત થાય છે અને ગુણની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત જ છે.

અર્થાત્—જેમ દૈવમાં માગ્યું હશે તેમ થશે એમ માનીને પેટનો ઉદ્યર ભેળી રેતા જોઇએ નહિ. કારણ કે તપમાં તેના દાણા ... પણ તે ઉદ્યમ કર્યા વિના નિકળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હૃદયક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપ ધાન્યના સદિચ્છાંકુરો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? તેટલા સારૂ, જો હોય અશુદ્ધ હૃદય તો, તેને વિશુદ્ધ કેવી રીતે કરવું? તેમ કરવાને ક્યા પ્રકારનો અને ક્યા પદ્ધતિપુરઃસર ઉદ્યમ સેવવો?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્‌ગતિનું શુભ વિચારોથી પોષણ કરવું એ જ હૃદયવિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રમુખ ઉપાય છે. ચિદ્‌ગતિ એટલે શું, શુભ વિચારોના પોષણથી તેના ઉપર કેવી અને કયે પ્રકારે અસર થાય છે, ઇચ્છાંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, એ સઘળું ક્રમાનુસાર રીતે ગ્રંથકાર હવે દર્શાવે છે (૧૯)

कर्त्तव्यावस्था । २० ॥

इच्छायां प्रथमं निमित्तवशतः कर्त्तव्यमुत्पद्यते ।
तत्र प्राप्य बलं प्रवृत्तिपदवीमारोहति प्रायशः ॥
अभ्यासेन चिरं प्रवृद्धबलतः स्थैर्यं समालम्बते ।
निष्ठामेति ततः क्रमेण परमां पूर्णं तदर्हं बले ॥

કર્તવ્યની અવસ્થાઓ.

ભાવાર્થ—જ્યારે માણસને સારા નિમિત્તો મળે છે ત્યારે કર્તવ્ય વિષે મનમાં ખ્યાલ આવે છે, અને સંયોગો અનુકૂળ બનાવી 'તે કર્તવ્ય કરૂં' એમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કર્તવ્ય પ્રથમ ઇચ્છારૂપે પ્રકટ થાય છે, તે કર્તવ્યની પહેલી અવસ્થા. ઇચ્છા થયા પછી તદનુકૂલ પોતાના અને પરના વિચારોનું બળ મળે છે; તે બળવડે પ્રતિકૂળ વિચારોને દૂર હઠાવી કર્તવ્ય વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ કર્તવ્યની બીજી અવસ્થા. પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા અભ્યાસ અને અનુભવથી માર્ગની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે, અનુકૂળતાની સાથે શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા

જામે છે; આ કર્તવ્યની ત્રીજી અવસ્થા. તે કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ બજાવવા જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય અને ગમે તેવા સંયોગોમાં તેથી ચલિત ન થવાય, તેવી દૃઢતા થાય, નિશ્ચલ દૃઢતા અને શક્તિથી કર્તવ્યવિષયક પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય, તે કર્તવ્યની ચોથી અવસ્થા જાણવી. (૨૦)

વિવેચન—ચિત્તની સ્થિતિ બે પ્રકારની હોય છે. સમાહિત અને વ્યુત્થિત. સમાહિત સ્થિતિમાં વૈરાગ્યના વિચારો આવે છે અને વ્યુત્થિત સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિજનક વિચારો સ્ફુરે છે. જે વખતે ચિત્ત આ સમાહિત અથવા વ્યુત્થિત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે ઉભયમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું કર્તવ્ય ચિત્તમાં સ્વયંભૂ રીતે ઉદ્ભૂત થાય છે. કર્તવ્ય સંબંધી આ સ્વયંભૂ ઇચ્છા એ જ કર્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે. ભૂમિમાં વાવેલું બીજ જેવી રીતે ચર્મ દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય છે કારણકે તે ભૂમિમાં દટાએલું છે અને બીજના પ્રતીતિજનક અંકુરો ભૂમિનું પેટ ચીરીને બહાર નીકળ્યા હોતા નથી, તેવી રીતે પ્રથમાવસ્થામાં રહેલું કર્તવ્ય અન્ય કોઇના જોવામાં-જાણવામાં આવતું નથી કારણકે તે ઇચ્છાની મર્યાદામાં જ રહેલું હોય છે. ભૂમિમાં વાવેલું બીજ જળસિંચનથી અંકુરોના રૂપમાં ફૂટી નીકળે છે અને જીવન-વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે સ્થૂળ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે, તેવી રીતે કર્તવ્યની ઇચ્છારૂપી બીજ દીર્ઘ વિચારણારૂપ જળસિંચનને પરિણામે પ્રવૃત્તિરૂપે બહાર અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેને બીજાઓ જોઇ શકે છે. બીજ અને વૃક્ષની પેઠે કર્તવ્યની આ બીજી અવસ્થા છે. આ બીજી અવસ્થામાં કર્તવ્યબીજને સ્વ તથા પર સાહાય્યથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજમાં પોતામાં જે કાંઇ ગુપ્ત સામર્થ્ય રહેલું હોય છે તેને જળસિંચનરૂપ પરના વિચારોની અનુમતિથી વિશેષ બળ મળે છે અને એ રીતે એકત્ર બળની પ્રાપ્તિ થતાં તે ભૂમિના પેટને ચીરીને બહાર ફૂટી નીકળે છે વિચારોનું આટલું બળ પ્રાપ્ત થવા પછી પણ કર્તવ્ય જોઇએ તેટલી બળવાન સ્થિતિને પામી શક્યું લેખાતું નથી, કારણકે નાના અંકુરવાળા રોપાઓને નાશ પામવાનો અનેક પ્રકારનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભયો આંતર્ અને બાહ્ય ઉભય પ્રકારના હોય છે. છોડવામાં પોતામાં કાંઇ રોગ ઉત્પન્ન થવાથી

પણ તેનો નાશ થાય અથવાતો કીડાઓ, પક્ષીઓ કે જનાવરો આદિ વડે નષ્ટ થઈને પણ તે નાશ પામે. કર્તવ્યની અહિતકારક સંસ્કારોથી અને જે વિચારોની પરિપુષ્ટિથી તે કર્તવ્યબીજના અંકુર નાશ પામી જાય. આ અવસ્થામાં કર્તવ્યસંમુખ બન્યા છતાં કર્તવ્યવિમુખ પણ થઈ જાય છે અને કર્તવ્યના પરિપાલનના વિઘ્નોને માટે આ અવસ્થામાં યત્ને નિર્વિઘ્ન પસાર થઈ જવાય તો અભ્યાસ, અનુભવ અને ગુરુકૃપા આદિ દ્વારા પહોંચાતી શક્તિને લીધે કર્તવ્ય વિશેષ સ્થિરતાને પામે છે અને તે તેની તૃતીય અવસ્થા લેખાય છે. વૃક્ષનું થડ મજબૂત થયા પછી તે એવું સ્થિર અને છે કે તેને પક્ષીઓ કે કીડાઓ ઈજા કરી શકતા નથી અને મંદ તેમ વાયુના સખ્ત આઘાત પણ તેને મૂળમાંથી ઉખેડી શકતા નથી; તેને જળ-સિંચનની પણ જરૂર પડતી નથી કારણકે તેના મૂળ એટલાં ઊંડાં ગયેલાં હોય છે કે તે ઘણે દૂરથી મૂળીયાવાટે ભૂમિનો રસ ચૂસીને પોતાનો જીવનવ્યાપાર ચલાવી શકે છે. આ પ્રકારની દશા જામ્યા પછી દશાની કે જે તેની જે અવસ્થા થાય છે તે અચલાવસ્થા છે અને તે તેની ચોથી અવસ્થા છે. તેના અવસ્થા છે અચલ અવસ્થાને પામેલું કર્તવ્ય તેના મન પ્રમાણના ગુણોથી ન ચલ હોય છે અને તેથી પૂર્ણાવસ્થાને પામેલું લેખાય છે. જેઓમાં આ પ્રકારની કર્તવ્યબુદ્ધિનો નિવાસ હોય છે તેઓ જ માનુષ્યને સફળ કરનારા લેખાય છે. (૨૦)

[ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી ઈચ્છારૂપ જે કર્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે, એ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કર્તવ્યનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ એ પણ મહત્ત્વનું છે, કારણકે જેમ બીજ હોય તો જ વૃક્ષની સંભાવના રહે છે, તેમ તે જન્મ થએ એ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ થયો હોય તો જ પશ્ચાત્ તેની દ્વિતીય, તૃતીય અને છેવટે ચતુર્થ અચલાવસ્થા સંભવે છે. હવે કર્તવ્યની આ મહાદુર્લભ પ્રથમાવસ્થાનો જન્મ કઈ રીતે થાય છે તેનું સૂચન વિસ્તાર સાથે કરવામાં આવે છે.]

कर्त्तव्यनियामिकाचिद्वृत्ति ॥ २१ ॥

शुद्धान्तःकरणोत्थिताध्यवसितिर्या चेतनालक्षिता।
सद्बुद्ध्याह्वयतां गता च सदसन्मार्गस्य निर्देशिका॥

कोन्ट्यन्सेतिपदेन चाङ्ग्लगिरं या वाच्यते शोधकैः।
सा चिद्वृत्तिपदेन संस्कृतगिरं त्वाश्रित्य संलक्ष्यते ॥

કર્તવ્યની ઉપર અમલ ચલાવનાર ચિદ્‌વૃત્તિ.

ભાવાર્થ—કોઇ પણ કાર્યની શરૂઆત કરતી વખતે માણસના અંતઃકરણમા પ્રથમ કોઇક વિચાર થાય છે કે આ કાર્ય કરૂં કે ન કરૂં ? કરવાલાયક છે કે નહિ ? અંતઃકરણના જે ભાગમા આ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે તેના પાછળના પડદામા—અંતઃકરણની ઉંડાણના શુદ્ધ ભાગમા અનેક અધ્યવસાયની ઊર્મિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાની અમુક ઊર્મિ લહરિ યા આન્દોલન ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી ચેતનાવંત થઇ સદ્‌બુદ્ધિના નામથી ઓળખાય છે. તે લહરિ કરવાલાયક કાર્યમાં સંમતિ–હુકમ આપે છે અને ન કરવાલાયક કાર્યમા આનાકાની યા નિષેધ કરે છે આ નિયામક સ્ફુરણા-લહરિને અંગ્રેજી ભાષામા પાશ્ચાત્ય શોધકો "કોન્શ્યન્સ" (conscience) એવા નામથી ઓળખે છે, અને સસ્કૃત ભાષામા તે ઊર્મિ–ચિદ્‌વૃત્તિ–ચેતના એવા નામથી ઓળખાય છે. (આ પ્રકરણમા તે વસ્તુનો પ્રાયે ચિદ્‌વૃત્તિ શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવશે) (૨૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમા કહેવાઇ ગયું કે ચિત્તમાં કર્તવ્યબીજનું સ્વયમ્ રીતે આરોપણ થાય છે અને તે કર્તવ્યવિષયક ઇચ્છા છે. પરન્તુ આ ઇચ્છાની પ્રથમ અવસ્થામા કર્તવ્ય પોતાની બીજી અવસ્થા ધારણ કરે, તે અગાઉ એક પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે અને તે વ્યાપાર બહુધા પ્રત્યેક કર્તવ્યવિશેષનો–પ્રત્યેક કાર્યનો નિયામક હોય છે. આપણે જ્યારે કોઇ સારા કે માઠા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ તે પહેલાં તે સારૂં વા માઠું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા આપણા ચિત્તમાં ક્યારનીએ ઉત્પન્ન થઈ ચૂકી હોય છે; પરંતુ એ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ અંતરના ઉંડા ભાગમાં એક પ્રકારનો અગમ્ય અવાજ થાય છે. એ અવાજ જો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઇચ્છા સારા કાર્યની હોય તો તેને સંમતિ આપે છે, અને જો નઠારા કાર્યની હોય છે તો તે કાર્ય કરવા સંબંધી આનાકાની કરે છે આ અવાજ કોણ

કરે છે? ચિદ્‌વૃત્તિ. તે પોતે જ અંતઃકરણની પાછળ રહીને મનોચિન
કરે છે. ચિત્તનું ગમે તેવું તોફાન સત્ત્વ, રજ અને તમથી ભરેલું
તથાપિ ચિદ્‌વૃત્તિ તો ચિત્તનું શ્રેયઃ સધાય એવા પ્રકારનો જ આજ્ઞા
છે. 'ચિદ્‌વૃત્તિ' એ જ ચિતિશક્તિ છે, એ જ બ્રહ્મસમાજની '
પ્રેરણા' છે, અને અંગ્રેજ તત્ત્વવેત્તાઓનું 'Conscience' છે.
વિશુદ્ધ આત્મા સાથે ચિદ્‌વૃત્તિનો સંબંધ અનિવિકટનો છે અને ચિ
સંબંધ તેવો નથી. આ ચિદ્‌વૃત્તિ કર્તવ્ય ઉપર આધિપત્ય ધરાવે છે.*

સ્માઇલ્સે ચિદ્‌વૃત્તિના અવાજને નહિ માનનારાઓથી કેટલી
થાય છે તેનું એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. રશિયામાં 'નિહિલિસ્ટ' ના
તોફાની લોકોનો એક વર્ગ છે; એ લોકો એવું માને છે કે જો લો
વિનાઅપરાધે ખુનો કરવામાં આવે તો એકદમ લોકો જાગૃતિમાં
અને દેશનો ઉદય થાય! આમ માનીને તે લોકો નિરપરાધી આગેવાન
લોકહિતેચ્છુ નરોના ખૂન કરે છે. મનુષ્યમાં કુદરતે ઉત્તમ બુદ્ધિ આપેલી
પરન્તુ આ લોકો પોતાનાં કૃત્યો ઉપર ચિદ્‌વૃત્તિની પ્રધાન સત્તા ચાલવા
દેતા હોવાથી તેઓની બુદ્ધિ કુમાર્ગે જાય છે. આથી રશિયામાં નિહિ
લોકોનો ભય બહુ પ્રવર્તે છે અને ઘણી વાર મોટી ગેરવ્યવસ્થા ચાલે છે.(

[ચિદ્‌વૃત્તિ મનની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે અને તે સત્
કર્મમાં મનને આજ્ઞા-નિષેધ કેવી રીતે કરે છે તે હવે દર્શાવાય છે.]

चिद्वृत्तेः कोपप्रसादौ । २२ ॥

सत्कृत्ये मुदिता करोति नितरां कर्त्तव्यनिर्देशनं।

* કેટલાક પંડિતો ચિદ્‌વૃત્તિના અવાજને કર્તવ્યના અધિપતિ તરીકે
કરતા નથી; તેથી ઉલટું બ્રહ્મોસમાજનો સિદ્ધાંત એવો છે કે આંત પ્રેરણ
ઇશ્વરી જ્ઞાન છે અને તે જે કાંઇ અવાજ કરે છે તે આત્મહિતકર હોય છે
સમાજની વિરુદ્ધ આર્યસમાજ કહે છે કે અનુભવથી પરિપક્વ થએલી બુદ્ધિ
હિતનાં જે કાર્યો કરી શકે છે તે તે conscience અથવા આન્ત પ્રેરણા
શકતી નથી આ ગ્રંથમાં ચિદ્‌વૃત્તિનું આધિપત્ય સિદ્ધ કરી આપવામાં
છે જે આગળના શ્લોકોપરથી જણાઇ આવશે.

† આ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થવાને સમયે રશિયાના રાજ્યતંત્રમાં મોટી ઉથ
થયો થઇ ચૂકી હોવાથી હવે એ પક્ષના અસ્તિત્વ સંબંધે કશું સાંભળવામાં આવતું

दुष्कृत्ये कुपिता निषेधयति सा सङ्कोचवृत्त्या पुनः ॥
स्यात्स्पष्टा यदि चेतना शुभतरा चित्तस्य शान्तिस्तथा ।
ज्ञायेतेऽप्रत एव तत्र जनितौ कोपप्रसादौ तदा ॥

ચિદ્વૃત્તિ આજ્ઞા નિષેધ કેવી રીતે કરે છે?

ભાવાર્થ અને વિવેચન—કરવામાં આવતું કાર્ય શુદ્ધ નિર્દોષ અને પરિણામે હિતકારક હોય તો નિશ્ચલ ચિદ્વૃત્તિ પ્રફુલ્લિત ઊર્મિ રૂપે પ્રતીત થઇ કર્તાઓને નિર્દેશ કરે છે, અર્થાત્ "આ કાર્ય કરવાલાયક છે માટે ખુશીથી કર" એમ અંદરખાને હુકમ કરે છે. પણ જો તે કાર્ય ભયકર પરિણામ નિપજાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, અને દુષ્ટ વૃત્તિથી પ્રેરાએલું દુષ્કૃત્ય હોય, તો તે ચિદ્વૃત્તિ પ્રસન્ન થવાને બદલે કોપાયમાન થઇ, સંકુચિત બની, ધિક્કાર યા તિરસ્કારરૂપે તે કાર્ય કરવાની મના કરે છે, જો કે કોપ અને પ્રસાદરૂપે ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણા થાય છે તો દરેક માણસને; પણ તે કોપ યા પ્રસાદ હુકમ અને નિષેધ જણાય છે તો તેને જ, કે જેમનું ચૈતન્ય કર્મના ઘટ્ટ આવરણના અપગમથી કંઇક નિર્મળ અને શુદ્ધ થયેલું છે અને જેમની ચિદ્વૃત્તિ સ્થિર થયેલી છે. ચિદ્વૃત્તિ એ અંતરનો ઊંડામાં ઊંડો ભાગ છે અને તેનો કોપ યા પ્રસાદ અન્ય કોઇ જાણી શકતું નથી. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલા વિકારોની છાયા તો વદન ઉપર યા નેત્રોમાં પડેલી જણાય છે અને તે ઉપરથી અન્ય માણસ ચિત્તના વિકારોને વદનની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકે છે; પરન્તુ ચિદ્વૃત્તિના આજ્ઞા–નિષેધને તો અન્ય કોઇ પણ સમજી શકતું નથી. જેવી રીતે જળની સપાટીની નીચે રહેલા પુષ્પો ચીમળાય છે કે પ્રફુલ્લિત થાય છે એ કોઇ પણ નેત્રશક્તિ જાણી શકતી નથી, તેવી જ રીતે ચિદ્વૃત્તિ સંકોચ પામીને નિષેધ કરે છે કે પ્રફુલ્લિત થઇને આદેશ કરે છે તેને કોઇ અન્ય મનુષ્ય સમજી શકતો નથી.

શંકા—જો ચિત્તના વિકારો વદનપરની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકાય છે, તો ચિત્ત ઉપર આધિપત્ય ધરાવતી ચિદ્વૃત્તિના નિષેધાદેશ પણ તે પ્રકારની વદનરેખાઓપરથી કેમ જાણી ન શકાય?

સમાધાન—ચિત્ત ઉપર ચિદ્‌વૃત્તિનું આધિપત્ય હોવા છતાં સર્વત્ર અને સર્વથા ચિદ્‌વૃત્તિની આજ્ઞાનો અમલ ચિત્ત કરતું નથી, તેથી ચિદ્‌વૃત્તિના નિષેધાદેશની સ્પષ્ટ છાપ વદનરેખાઓમાં ઉતરતી નથી, પરન્તુ ચિત્તના વિકારોની છાપ જ ઉતરે છે. નિમ્ન શ્લોકના વિવેચનમાં તે વાત સ્પષ્ટ સમજાશે. (૨૨)

स्फुरणामद्भावेपि कथं दुष्कृत्यप्रवृत्तिः । २३ ॥

संस्कारैरशुभैः कुबुद्धिजनकैः कर्माणुभिः सञ्चितै-
राक्रान्ता यदि चेतना मलहता व्याप्ता च जाड्येन वा ॥
चिद्वृत्तिस्फुरणा भवन्त्यपि भवेत्तेषां न धीगोचरो ।
मन्दास्तेन मदोद्धताः प्रतिदिनं कर्तुं कुकृत्यं रताः ॥

દરેકને સ્ફુરણા થવા છતાં દુષ્કૃત્ય કેમ થાય છે ?

ભાવાર્થ—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના કેટલાએક એવા અશુભ પરમાણુઓ અથવા અશુભ સંસ્કારો હોય, કે જેથી સદ્‌બુદ્ધિ દબાઇ જાય અને દુર્બુદ્ધિની પ્રબળતા થઇ જાય, તેવા અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દબાઇ ગઇ હોય અને તેની ચારે પાસ દુષ્ટ ચિંતનથી મલીનતા જામી ગઇ હોય અને જેમના અંતરમાં ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરૂષોના અંતરમાં ચિદ્‌વૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની ટેવ અને પ્રમાદરૂપ નિદ્રાએ તેમના જાણવામાં આવતી નથી, તેથી સુકાન વગરના વહાણની પેઠે આડી અવળી ગતિ કરતા તો દુષ્કૃત્ય તરફ પગલા ભરતા તેમને કોઇ અટકાવનાર નથી, તેથી સ્વચ્છંદપણે ઉદ્ધત થએલા તે મંદ પુરૂષો તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે કુકૃત્ય કરવામાં તત્પર થાય છે. (૨૩)

વિવેચન—ચિદ્‌વૃત્તિ તો હમેશા આત્મહિતકર માર્ગની જ પ્રેરણા કરે છે, પરંતુ ઘણીવાર એવું જોવામાં આવે છે કે ચિત્ત સર્વદા ચિદ્‌વૃત્તિની પ્રેરણાનુસાર આત્મહિતકારક પ્રવૃત્તિ જ કરતું નથી. કોઇ વાર તે તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે તો કોઇ વાર અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે જ્યારે ચિત્ત શરીર આદિ

અવયવોની પાસે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, ત્યારે તે ચિદ્દવૃત્તિની પ્રેરણા અથવા અવાજની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે છે એમ સમજવું સર્વ મનુષ્યોનાં ચિત્ત કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી કેટલાંક ચિત્ત ચિદ્દવૃત્તિની આજ્ઞાને અનુસરનારા જ હોય છે અને તેવાં ચિત્તો શરીર પાસે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવતા નથી. પૂર્વના સંચિત કર્મોથી જેઓને અશુભ સંસ્કારોવાળું ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેઓના શરીરની પાસે તેમનાં ચિત્તો ચિદ્દવૃત્તિના અવાજની દરકાર કર્યા વિના માત્ર બાહ્ય સંયોગોને વશવર્તી રહીને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે બહુધા મનુષ્યના ચિત્ત બાહ્ય સંયોગોપર આધાર રાખનારાં જ હોવાથી ચિત્તને વિદ્વાનોએ એક દર્પણના જેવું કહ્યું છે. દર્પણમાં જેવી રીતે બહારની વસ્તુઓના પ્રતિબિંબ પડે છે તેવી જ રીતે ચિત્તમાં બાહ્ય દશ્યોનાં પ્રતિબિમ્બો પડે છે. ચિત્ત એક એવો ધાતુનો રસ છે કે જે તેને જે આકારમાં ઢાળીએ તે જ આકારમાં ઢળીને એક મૂર્તિરૂપ બની જાય. જેવી રીતે પ્રવાહી પાણીને એક વાડકીની અંદર ભરીએ તો તે પાણી વાડકીનો આકાર ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે ચિત્તને જે બાહ્ય સંયોગોના વાસણની અંદર ઢાળીએ અથવા રેડીએ તે સંયોગોના જેવો જ તેનો આકાર સત્વર બંધાઇ જાય છે આ પ્રકારનું પ્રવાહી ચિત્ત શરીરની પાસે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તે હવે આપણે જોઇએ. કોઇ પણ બાહ્ય વસ્તુ, દશ્ય કિંવા સંયોગની અસર ચિત્ત ઉપર થાય છે તે ઇંદ્રિયોદ્વારા થાય છે પ્રથમ ઇંદ્રિયોને જ્ઞાન થાય છે, આંખ સારૂં નરસું દશ્ય જુએ છે, નાક સુગંધ વા દુર્ગંધને પિછાણે છે, ત્વચા કોઇ પણ વસ્તુના સ્પર્શગુણને જાણે છે. આ દશ્ય, ગંધ વા સ્પર્શાદિ ગુણને જાણનાર પ્રત્યેક ઇંદ્રિયમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓ છે. બીજા તંતુઓ ઇંદ્રિયને થએલો અનુભવ ચિત્તસુધી પહોંચાડે છે. ઇંદ્રિયોમાંના જ્ઞાનતંતુઓને માત્ર ઇંદ્રિયના અનુભવનું જ જ્ઞાન થાય છે પરન્તુ તે જ્ઞાનને ચિત્તસુધી પહોંચાડનાર તંતુઓને ગતિતંતુ કહેવામાં આવે છે. આ ઉભય પ્રકારના તંતુઓ શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં ફેલાએલા હોય છે. ચિત્તને ઇંદ્રિયના અનુભવનું જ્ઞાન થયા પછી ચિત્ત ક્રિયાતંતુઓદ્વારા શરીરને અ[illegible]કુરની

કરવો પડે છે. એ વખતે જો ચિત્તે ફરમાવેલી પ્રવૃત્તિ હિતાવહ હોય
ચિદ્વૃત્તિ પોતાની પ્રફુલ્લિતતા દ્વારા તે પ્રવૃત્તિને અનુમોદે છે; પરન્તુ જો
તકારક હોય છે તો તે પોતાના સંકોચદ્વારા ઉક્ત પ્રવૃત્તિનો નિષેધ સૂ
નિષેધનું સૂચન થવા છતાં ચિત્તની ઉપર જો બાહ્ય સંયોગોનું અને
વિશેષ દબાણ હોય છે તો ચિત્ત ચિદ્વૃત્તિના નિષેધસૂચનની દરકાર
વિના પોતાની પ્રવૃત્તિમાંથી પાછું હઠતું નથી. ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને ચિ
ધરૂપ યોગમાં તત્પર એવા યોગી જનો જ આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ચિદ્
આજ્ઞાને અનુસરીને દેહને કુશીલ પ્રવૃત્તિમાંથી વારી શકે, પરન્તુ અશુભ
ઉદયવાળા આત્માઓને તે શક્તિ પ્રાપ્ત હોતી નથી અને બાહ્ય સંયો
દબાણ તેઓની ઉપર વિશેષ થવાને લીધે ચિદ્વૃત્તિની શુભ પ્રેરણા
ચિત્તની અને છેવટે શરીરની દુષ્કૃત્યમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આ
ભટ્ટ કેશવલાલે પણ તેમ જ કહ્યું છે:

દોડયો જતો હોય ઢરો ઢફાળે, રોકયો ન રોકાય કદી પરાણે,
તેને વળી ઠોકર ઠીક મારો, તો કેમ તે બંધ પડે બિચારો!
એ રીતથી નીચ પથે જનારું, સદાય છે અંતર આ તમારું;
તેને કદી જો અનુકૂળ થાશો, તો ખેલમાં આખર ખોટ ખાશો!

ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવવો એ અતિદુષ્કર છે. ચિત્તમાં
ઇંદ્રિયોના જ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તેને વશવર્તી ન રહેવું એ
પ્રબળતા છે. પીરહો નામનો એક પાશ્ચાત્ય તત્વદર્શી એવું કહેતો
કે "ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા કે
કરવાને શક્તિમાન છે જ નહિ." પીરહો માનતો કે આ પ્રકારનો
ધારણ કરવો એટલું જ નહિ પણ તદનુસાર વર્તન રાખવું એ જ
પ્રબળતા છે, એ જ આત્મસંયમ છે અને એ જ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે
જ્યારે પ્રમાણે તે પોતાના ઇન્દ્રિયનિગ્રહને સુનિશ્ચિત રાખવા માટે
વર્તન રાખતો અને પોતાના અભિપ્રાય તથા સિદ્ધાન્તનું પરિવર્તન
ને તે કોઇ પણ પ્રકારનું આરંભ શરૂ કરતો, તો તેને સમજાવ
બ કોઇ વાત કેય તેપણ તે પોતાનું [illegible] અટકાવતો નહિ
બનું નિશ્ચય થવા વિના માત્રામાં રીતે પોતાનું બોલવું [illegible]

ોધતો અને પછી બંધ રહી જતો. જો તે રસ્તા ઉપર ચાલવા માં-
ા, તો તે કોઇ પણ પ્રકારના વિઘ્નથી બ્હીને અટકી જતો નહિ. ખાડા
ોચીયાં, ગાડીઓની દોડાદોડ અને બીજી બધી મુશ્કેલીઓની સામે થ-
ને તે રસ્તાપર ચાલ્યો જતો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન રાખતો
નું કારણ એ હતું કે કોઇ પણ વસ્તુથી બ્હીવું કે તેનાથી દૂર રહેવું એ
ના પોતાના મત પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારૂં હતું.
ટલું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે ઇન્દ્રિયોમાંથી નિગ્રહ કે
ોર્ણય કરવાની શક્તિ ચાલી જતી હતી. ડામ અને ઘા તે કોઇ વખતે
ેવી દ્દઢતાથી સહન કરી રહેતો કે તે પોતાની આંખને મટકું મારવા
મીંચારા પણ દેતો નહિ ! આટલી હદસુધી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે
ઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને નહિ અનુસરતાં ચિદ્દવૃત્તિના આદેશને
નુસરી આત્મહિત સાધવાને સમર્થ બની શકે (૨૩)

[શુભ વિચાર ક્યારે પ્રબળ નીવડે છે અને ચિદ્દવૃત્તિ તે વિચારને ક્યારે
ેરે છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે].

चिद्वृत्त्यधीनो विचारपरिणामः । २४ ॥

ुद्धाशुद्धनिमित्तसन्निधिवशाच्चित्ते विचारावुभौ ।
ायेते च शुभाशुभौ प्रतिपलं जागर्ति युद्धं तयोः ॥
त्र स्याद्यदि चेतना बलवती शुद्धस्य नूनं जयो ।
ो चेन्मोहबलेऽशुभस्य विजयः शुद्धस्तु संलीयते ॥

ચિદ્દવૃત્તિ અને શુભ વિચાર.

ભાવાર્થ—માણસનું મન નિમિત્ત પ્રવાહી છે. શુભ નિમિત્તનું સાંનિધ્ય
ાય છે તો મનમાં શુભ વિચારો આવે છે, અને અશુદ્ધ નિમિત્તના યોગમાં
અશુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને નિમિત્ત ઉપસ્થિત
થાય તો શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રકારના વિચારો મનમાં ઉભા થાય છે,
યારે દરેક ક્ષણે તે બન્ને વિચારોની પરસ્પર લડાઇ ચાલે છે. આ વખતે

જો ચેતનાનું બળ હોય અને ચિદ્‌વૃત્તિની સ્ફુરણાનો પડઘો વિચારના પ્ર તરફ પડતો હોય, તો નક્કી શુભ વિચારનો જય થાય છે અને વિચાર દબાઈ જાય છે, એટલે સુકૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય; પણ જો આ ચેતનાશક્તિને બદલે મોહનીય આદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું વધારે બળ હોય, તેની ધમાધમીમાં સ્ફુરણાનો પડઘો લીન થઈ જતો હોય, તો અશુભ રનો વિજય થાય છે અને શુભ વિચાર લય પામી જાય છે; એટલે પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૨૪)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયું કે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ યોના જ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વશવર્તી ન રહેવું એ પ્રબળતા છે. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી એ બુદ્ધિ વા વિચારપ્રણાલી વા અશુભ નિમિત્તો વા સંયોગો ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે ચિત્ત ન્દ્રિયોદ્વારા તેમાંથી જ પોતાની તત્સામયિક પ્રવૃત્તિના પ્રકારનો નિર્ણય આ વખતે જો શુભ નિમિત્તો નિકટ વર્તતા હોય તો ચિત્તમાં શુભ વિ પ્રણાલીનો જન્મ થાય છે અને અશુભ સંયોગોનું પરિભ્રમણ થતું હોય તો બુદ્ધિ વા તરંગોનો ચિત્તમાં ઉદ્‌ભવ થાય છે; જો ઉભય પ્રકારના સંયોગો પ્રાપ્ત હોય તો શુભાશુભ પ્રકારના વિચારોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જે અશુભ અથવા શુભાશુભ પ્રકારના વિચારપ્રવાહમાં ચિત્ત ખેંચાઈ જતું તે વખતે ચિદ્‌વૃત્તિનો શુભવિચારસૂચક અવાજ બહાર પડે છે અને તથા ચિદ્‌વૃત્તિ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. જેમ વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છે કે બળીયાને બે ભાગ મળે છે, તે ન્યાય આ યુદ્ધમાં પ્રવર્તે છે જો ચિ વૃત્તિનો અવાજ-પડઘો પ્રબળ હોય તો તે ચિત્તના વિચારનો પરાજય ચિત્તને અશુભ ઉદ્યોગમાંથી અટકાવી શકે છે, પરન્તુ તેનો અવાજ પ્રબળ અવાજમાં લીન થઈ જાય છે-ઘસાઈ ભુંસાઈ જાય છે, તો વૃત્તિનો શુભ અવાજ નિરર્થક થઈ પડે છે અને ચિત્ત સ્વચ્છંદે વિકાર દેહને મન્ને તે રીતે પ્રવર્તાવે છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય સંયોગોને આધારે વિચારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જો ચિત્ત ચિદ્‌વૃત્તિનું આજ્ઞાપાલક હોય તો ચિત્તમાં શુભ વિચારનું બાહુલ્ય હોતા દેહ પણ શુભ કાર્યોમાં જ

છે. ચિત્તને શુભ વિચારોના પરિચયવાળું બનાવવામાં જ દેહનું અને આત્માનું કલ્યાણ રહેલું છે એ આ ઉપરથી જોઈ શકાશે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર લક્ષ નહિ આપતાં ચિદ્‌વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને અનુસરવું એમાં જ ઉક્ત ઉભય પ્રકારનું કલ્યાણ સમાએલું છે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર લક્ષ નહિ આપવા માટે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાની જરૂર પડે છે અને પીરૂહોની પેઠે વર્તવું પડે, તો વર્તવું, પરંતુ જેમ બને તેમ અશુભ વિચારોથી ચિત્તને દૂર રાખવા પ્રયત્ન સેવવો. સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે આપણે આપણું ભવિષ્ય વિચારોરૂપી ઇંટોવડે જ બાંધીએ છીએ અને તે ભવિષ્ય સારૂં બંધાય છે કે નરસું તે આપણે જાણતા નથી * ભાવાર્થ સ્પષ્ટ જ છે કે જો આપણે શુભ વિચારોમાં નિમગ્ન રહીએ તો આપણાં કર્મપુદ્‌ગલો શુભ બંધાય છે અને અશુભ વિચારોને પરિણામે અશુભ બંધાય છે. (૨૪)

पञ्चम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્‌વૃત્તિ ઉપરાંત એક બીજી ખાસ શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જેના યોગે કરીને ચિદ્‌વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને ઉત્તેજન મળે છે આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે હિતાહિત કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના શ્લોકોમાં સમજાવ્યું છે.]

कर्त्तव्यनिर्वाहिका सङ्कल्पशक्तिः । २५ ॥

यत्राशुद्धनिमित्तवृन्दविजयः सत्कार्यविध्वंसको ।
दुष्कृत्यं दुरितोद्भवं कृतिपथे जागर्ति तत्र ध्रुवम् ॥
चेच्चिद्वृत्तिबलान्वितात्रसमये सङ्कल्पशक्तिः स्फुरेद् ।

---

* We build our future thought by thought—
For good or bad and know it not.

दुष्कृत्यस्य तदा भवेद्विलयनं सद्बुद्धिसत्त्वोदयः ॥

કર્ત્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ.

ભાવાર્થ—કર્ત્તવ્ય બજાવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો ઊભાં થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતા માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વલણ થવા માટે, અને સત્કાર્યને સંકેલી લેવાનો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્મળતાને લીધે ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણા કંઇક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી નીકળે તો દુષ્ટ વિચારોના બળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય સંબંધી વિચાર તરત જ લીન થઇ જાય છે અને સદ્બુદ્ધિના સામ્રાજ્યનો અભ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અકિંચિત્કર થતા કર્ત્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—ઘણી વાર એવું બને છે કે એક શુભ કાર્યમા ચિદ્વૃત્તિના અનુમોદનથી અને ચિત્તના શુભ વિચારથી પ્રવૃત્ત થયા પછી મધ્યમા કોઇ એવા સંયોગો આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્યની દિશા બદલાઇ જાય છે। આમ બને ત્યારે સમજી લેવું કે તે માણસના ચિત્તમા અનિષ્ટ સંયોગોને લીધે દુષ્ટ વિકારો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા છે અને તે વિકારોનો પરાભવ કરવાને તેની ચિદ્વૃત્તિ અસમર્થ છે. ચિત્તના દુષ્ટ વિકારોનો પરાભવ કરવામાં ચિદ્વૃત્તિ અસમર્થ હોવા છતા એ સમયે તેની મદદમા મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા જો ચિદ્વૃત્તિની સાહાય્યમા આવીને ઊભી રહે છે, તો તેને પરિણામે દુષ્ટ વિકારો ચિત્તમા વધુ વાર સ્થાન પામી શકતા નથી તે વિકારોને મારી હઠાવવામા આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્યની ગતિ તેની પૂર્વ દિશાએ પ્રવાહિત થાય છે. ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી સદ્બુદ્ધિનો સુખકારક પરિણામ અનુભવાતો અનેક વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શુભ કાર્યમાથી ચલિત થયા છતાં ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી પુનઃ શુભ કાર્યમા અડગ રીતે ઊભા રહેનાર તરીકે શુદ્ધ ક્ષત્રીય નર પ્રતાપસિંહનું દૃષ્ટાન્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે

કહેવાય. અકબરે ચિતોડ છતી લીધુ અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે પર્વતોમાં રહી દિવસ ગુજારવા લાગ્યો. એ વખતે તેની પાસે સૈનિકો પણ નહોતા. માત્ર થોડાએક ભીલ લોકો તેની મદદમાં હતા અને તેઓ તેના ખોરાકને માટે સગવડ કરી આપતા હતા. રાણી પદ્માવતી ભિક્ષુક-રામ હાથે રોટલા કરતી અને પ્રતાપસિંહ તથા તેના પુત્રપુત્રી તે૫ર ચલાવતાં. આમ હોવા છતાં હજી પ્રતાપે અકબરને માથું નમાવ્યું નહોતું. એક વાર પોતાના પુત્રપુત્રીને રોટલાના એક કકડાને માટે લડતા જોઈને પ્રતાપ-થી રહી જવાયું અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની તુલના કરતા તેનું હૃદય દુઃખથી ફાટવા લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં અકબરનો દૂત આવી પહોંચતા તેને આર્દ્ર ચિત્તવાળા પ્રતાપે સંધિપત્ર લખી આપ્યું અને અકબરનું આધિપત્ય સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું! ક્ષત્રિયત્વનું શુદ્ધ બીરૂદ શરીરનાં અનેક કષ્ટો છતાં અત્યારસુધી સાચવી રાખ્યું હતું તે ક્ષણિક આવેશમાં રદ કરી નાખ્યું! પ્રતાપ આ રીતે સુમાર્ગચ્યુત થયો. નિકટવર્તી સંયોગાને વશ રહેલા તેના ચિત્તે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે ચલિત કર્યો. ચિદ્‌શક્તિનું બળ એ વખતે નકામું થઇ પડ્યું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાહસ થઇ ગયું. પરન્તુ તુરત જ સંકલ્પશક્તિ ચિદ્‌શક્તિની સાહાય્યમાં આવીને ઊભી રહી! પ્રથમનો અનિષ્ટ વિચાર લય પામી ગયો અને 'कार्यं साधयामि वा देहं पातयामि' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું-દૃઢ સંકલ્પનું તેને ભાન થયું એ જ વખતે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલું દુઃખ ભોગવવાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને કલંકિત કરવું નહિ જ! પુનઃ સુમાર્ગચ્યુત પ્રતાપ સુમાર્ગારૂઢ થયો અને અકબર સાથેનું સંધિપત્ર તેણે રદ કર્યું! (૨૫)

[કર્તવ્યની સિદ્ધિ કેટલે અંશે સંકલ્પશક્તિને આધારે રહેલી છે તેનુ નિરૂપણ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે.]

संकल्पतापयधीना कर्तव्यसिद्धिः । २६ ॥

प्रावल्यं प्रभुता प्रभूतविभवः प्राज्यञ्च राज्यं यशः ।
साम्राज्यञ्च समाजनायकपदं सेनाधिपत्यं तथा ॥

पुण्याधीनमिदं नरस्य निखिलं साध्यं न शक्त्या स्वतः।
कर्त्तव्यन्तु यथोचितं शुभमनःसङ्कल्पशक्त्याश्रितम्॥

કર્ત્તવ્યને પૂર્વ કર્મ કરતાં સંકલ્પશક્તિની વધારે અપેક્ષા.

ભાવાર્થ—પોતાના પક્ષની પ્રબળતા મેળવવી હોય, મોટાઈ મેળવવી હોય, ઘણું દ્રવ્ય મેળવી વૈભવી અને ધનાઢ્ય થવું હોય, મોટા રાજ્યના માલીક થવું હોય, ચારે તરફ કીર્તિ પ્રસારવી હોય, સત્તા જમાવવી હોય, સમાજના અગ્રેસર થવું હોય, અથવા સેનાધિપતિનું પદ મેળવવું હોય, તો તેમાં પૂર્વના પુણ્યની જરૂર પડે છે; પુણ્ય વગર ઉપર બતાવેલી સમૃદ્ધિઓ માણસને માત્ર ઐહિક પુરુષાર્થથી મળી શકતી નથી, એ વાત નિઃસંદેહ છે, પણ કર્તવ્ય બજાવવું હોય અને પોતાની ફરજ અદા કરવી હોય તો તેમાં કંઈ પૂર્વના પુણ્યની તેટલી જરૂર પડતી નથી, કિન્તુ શુભ સંકલ્પ અને માનસિક બળની જ માત્ર તેમા જરૂર છે. 'આ કર્તવ્ય અવશ્ય હું બજાવીશ' એવો સંકલ્પ અને તેની સાથે નીતિબળ હોય તો ગમે તેવી સ્થિતિમા ગમે તે સ્થાને પણ કર્તવ્ય બજાવી શકાય છે. (૨૧)

વિવેચન—કર્મવાદીઓમા તેમ જ ઈશ્વરવાદીઓમા એક પ્રકારનો સામાન્ય દોષ ઘણુંધા જોવામા આવે છે. કર્મવાદીઓ જગતના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં કર્મને પ્રધાન કારણ લેખે છે અને ઈશ્વરવાદીઓ ઈશ્વરને [illegible] જગતના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારનો નિયતા [illegible]

પુરુષાર્થ કર્યા વિના તો ભાગ્ય હોય તોપણ તે ફળતું નથી. કહ્યું છે કે—

पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते ।

तस्मात् पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

અર્થાત્—પૂર્વ જન્મનું કરેલું જે કાંઇ કર્મ તે જ દૈવ કહેવાય છે અને એ જ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કર્યા વિના તો દૈવ પણ ફળીભૂત થતું નથી. શેક્સપીયરે 'જ્યુલીયસ સીઝર' માં એક સ્થળે કહ્યું છે કે-મનુષ્યો ઘણી વાર તેમના ભાગ્યના માલીક બની બેસે છે; જે કાંઇ વાંક હોય છે, તે આપણા ગ્રહોનો દોષ નથી, પરન્તુ આપણો પોતાનો જ દોષ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વથા દૈવ, ભાગ્ય અને કર્મ ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવું અને ઉદ્યમ અથવા પુરુષાર્થ સેવવો નહિ તે એક પ્રકારની કર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા નથી પરન્તુ કર્મ ઉપરની અશ્રદ્ધા જ છે, કારણ કે પૂર્વ જન્મમાં પણ જે કાંઇ સુકર્મ બંધાયું હોય છે તે પણ પુરુષાર્થ વિના બંધાયું હોતું નથી. ઐહિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વ જન્મમાં બંધાએલું કર્મ અને તે સાથે આ જન્મના પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે ખરી, પરન્તુ જ્યાં કાંઇ કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય છે તેમાં તો માત્ર શુભ સંકલ્પ અને નીતિબળપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારનો પુરુષાર્થ સેવવાની જ અગત્ય રહે છે. 'આ કર્તવ્ય હું ગમે તેટલી મહેનત કરીને-ગમે તેટલો આત્મભોગ આપીને પણ બજાવીશ' એવો દૃઢ સંકલ્પ હોય, તો જ તે કર્તવ્ય બજાવવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. "મને કર્મ જેવી બુદ્ધિ સુઝાડી તેવું કામ હું કરું છું" એવો ખ્યાલ કરનારાઓ એક રીતે આત્મવિધાતક જ લેખાવાને યોગ્ય છે. ભાગ્ય ઉપર અને ઇશ્વર ઉપર પોતાના સારાં માઠાં કૃત્યોની જવાબદારી મુકીને સ્વચ્છંદે વર્તનારાઓને તેમ કરતા અટકાવવા માટે અને કર્તવ્યનિષ્ઠ જ રાખવા માટે શ્રી કૃષ્ણે પણ ગીતામાં ઉપદેશ્યું છે કે कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ તેટલા માટે પૂર્વ જન્મમાં બંધાએલા ભાગ્યને આધારે નહિ રહેતાં સંકલ્પબળ મેળવવું અને તેથી જ કર્તવ્યની સિદ્ધિ થઇ શકે છે. (૨૬)

[સંકલ્પશક્તિ આટલી આવશ્યક હોવા છતાં એ તે ચિદ્દૃત્તિને આધારે ચાલે તો જ હિતકર છે, અને નહિતો સંકલ્પશક્તિ અહિતકર નીવડે છે આ કથન હવે કરવામાં આવે છે.]

संकल्पशक्तिर्मर्यादितैव हितकरी ॥ २७ ॥

पा यद्यपि सर्वथा न सुखदा सङ्कल्पशक्तिः स्वयं ।
केन्त्वात्मोन्नतभावनानियमिता यत्रास्ति तत्रैव सा ॥
त्राज्ञानपिशाचपाशकलिता दुर्वासनावासिता ।
स्यात्तत्राहितसम्भवः क्षतिततिः सञ्जायतेऽनेकशः ॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હદમાં જ સુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ યદ્યપિ કાર્યસાધક છે તથાપિ તેની ઉપર આત્માની ઉન્નત ભાવના અને ચૈતન્યશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઇએ જ્યાં તે પ્રમાણે હોય, ત્યાં જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે ચેતનાશક્તિના અંકુશમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને ઔદ્ધત્યરૂપ પિશાચના પાશમાં સપડાઇ ગઈ હોય, અને દુર્વાસનાથી વાસિત થઇ હોય તો ત્યાં સંકલ્પશક્તિ હિતકર કાર્ય સાધવાને બદલે મોટો અનર્થ કરી નાખે છે અને દુનિયાને ઉંધે પડે નાખી ઘણી ઉથલપાથલ કરવાનું કામ બજાવે છે, માટે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ રહેવો જોઇએ. (૨૭)

વિવેચન—સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા એક જડ સાંચાના જેવી છે. તે સાંચો જો ચિદ્‌વૃત્તિના યંત્રને લાગુ થઇ જાય, તો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી કુબુદ્ધિ વા અશુભ વિચારોનો પરાભવ કરી શકે છે, પરન્તુ જો તે ચિદ્‌શક્તિને મૂકીને ચિત્તના અશુભ વિચારોને જ લાગુ થઇ જઇને તેની સાહાય્યમાં રહે તો તેનું પરિણામ મોટો અનર્થ કરનાર નીવડે છે. આપણે વ્યવહારમાં જોઇએ છીએ કે માણસની કોઇ એક વિશિષ્ટ શક્તિનો જો તે સારો ઉપયોગ કરે છે તો તેનું તેને સારૂં ફળ મળે છે અને જો તેનો નઠારો ઉપયોગ કરે છે તો તેની તે જ વિશિષ્ટ શક્તિ તેને દુર્ગતી દેખાવવા ઉપરાન્ત નઠારૂં ફળ આપે છે. આ જ નિયમ સંકલ્પશક્તિના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે છે. જો સંકલ્પશક્તિ સ્વચ્છંદતા અને ઉદ્ધતાઇરૂપી [illegible]ના હાથમાં સપડાઇ ગઇ હોય તે જ્ઞાન અને આત્મહિતકા-

રિપુ ચિદ્શક્તિની સાહાય્યમાં આવતી નથી, પરન્તુ ચિત્તમાં જે અશુભ સંયોગોને લીધે અશુભ વિચારો જન્મ્યા હોય છે તેની સાહાય્યમાં તે આવે છે અને ચિદ્શક્તિનો પરાભવ કરીને ચિત્તના દુષ્ટ વિચારોને જય અપાવે છે. પશ્ચાત્ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે દુષ્ટ વિચારો શરીરને પણ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં પાડે છે અને અનર્થની પરંપરા ચાલુ થાય છે. જો સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ હોય તો તે દુષ્ટ વિચારોની મદદમાં ઊભી રહેતી નથી અને ચિદ્શક્તિને સાહાય્યભૂત થાય છે. આ ઉપરથી સમજી લેવું કે સ્વચ્છંદવિહારિણી સંકલ્પશક્તિ હિતકારિણી નથી, પરન્તુ જ્ઞાનના અંકુશ હેઠળની સંકલ્પશક્તિ જ હિતકારિણી છે.

અત્ર અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામનું એક દૃષ્ટાંત પ્રાસંગિક થઈ પડશે. બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી કે જે સામાન્ય રીતે ' અલાઉદ્દીન ખૂની ' ને નામે ઓળખાય છે તેનો ઇતિહાસ તેની અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામરૂપ વિલક્ષણ જોવામાં આવે છે અલાઉદ્દીન અભણ હતો, પણ ગાદીએ બેઠા પછી તે થોડું ભણ્યો હતો. પરમુલકો ઉપર સવારીઓ કરીને પોતાના રાજ્યની લક્ષ્મી વધારવાનો અને પોતાને ' બીજો સીકંદર ' કહેવડાવવાનો અભિલાષ તેણે પોતાના સંકલ્પબળને યોગે કરીને પૂરો કર્યો હતો. આમ હોવા છતાં તે અત્યંત ઘાતકી, ઉદ્ધત અને વિચિત્ર સ્વભાવનો કેમ નીવડ્યો તેનું કારણ તેની અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિ હતી તેણે લોકોમાં સુખસગવડ વધારવાની ઇચ્છા કરી, પણ ચિદ્શક્તિના અભિપ્રાય વિના સંકલ્પને આધારે તેણે એવી યોજના કરી કે જે લોકોના સુખસગવડ વધારવાને બદલે તેમને મુશ્કેલીમાં મૂકનારી થઈ પડી. તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઉંચાં વર્ગોમાં દરેક જાતના અનાજના ભાવ રાજ્ય તરફથી મુકરર કર્યા અને તેથી વધુ મોંઘો ભાવ લેનારને સજા કરાવી, ખેડૂતોને અમુક જાતના અને અમુક ઢોરથી વધુ ન રાખવા દેવા એવું ઠરાવ્યું, તેમ જ ખાનગી કે જાહેર સભાઓમાં રાજ્યસંબંધી ચર્ચા નહિ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. રાજ્યના ઉમરાવોના લગ્ન રાજ્યની પરવાનગી વિના ન કરવાં એવો તેણે હુકમ કર્યો ' કર વસૂલ કરવાને પ્રજાને તેણે બહુ જ પીડા ઉપજાવી અને તેવા

स्वान्योद्धारकनीतिरीतिकुशलैः कर्त्तव्यनिष्ठैः स
शान्तिक्षान्तिपरायणैः सुपुरुषैर्देशोन्नतिर्मीयते॥

કર્ત્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

ભાવાર્થ—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે મોટા અને મજબૂત કિલ્લાઓ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખજાના ઉ કે ત્યાંના વતનીઓની મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપરથી અથવા હાથી ઘો વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે લશ્કરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું થતું નથી, કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં શાન્તિમાં મગ્ન, ક્ષમાના ધરનાર અને કર્ત્તવ્ય બજાવવામાં મશગુલ સજ્જન પુરૂષોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું માપ થાય અર્થાત્ જે દેશમાં કર્ત્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા હોય તે દેશ ઉન્નત સમજવો અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે હોય પણ તે સાથે નીતિ અને કર્ત્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય તો તે દેશ અવનતિ અભિમુખ થ છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આબાદી અથવા જાહોજ સંબંધે જે માપ કરવામાં આવે છે તે યથાર્થ હોતું નથી એવો અ આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. લોકો પોતાની સ્થૂલ દૃષ્ટિવડે વસ્તુઓમાં જ જાણે કે આખું જગત્ સમાઇ ગયું હોયની એવું માને પરન્તુ એવું માનવામાં એક ઘણી ગંભીર ભૂલ થતી જોવામાં આવે અમુક દેશના રાજ્યના તાબામાં આટલા બધા વિસ્તારવાળા દેશો છે એ દેશ ઉન્નતિને શિખરે બિરાજે છે, અથવા તો એ દેશની પાસે અ લશ્કર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખનિજ સંપત્તિ છે, તે દેશની આ વસ્તી છે, માટે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની છે. સ્થૂલ પ્રકારની બાહ્ય સંપત્તિથી ભરેલો એક દેશ ઉન્નતિને શિખરે પહોં કહેવાય નહિ, કારણ કે સંપત્તિના પ્રમાણ ઉપરથી ઉન્નતિનું પ્રમાણ જ એ અનિશ્ચિત જ નથી, સંપત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર મનુષ્યોના ગુણો હોવ

એ ગુણો જે દેશના મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એ જ દેશ ઉન્નત થયો કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂળ વસ્તુઓને જન્મ આપનાર સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ-મનુષ્યના ગુણો હોવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ વિશેષ બળવાન લેખાવાને યોગ્ય છે. જે દેશમાં વિશેષ ગુણવાન્ મનુષ્યો હોય અર્થાત્ જે દેશની પ્રજામાં પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરવાની ભાવના પ્રબળપણે વર્તતી હોય, જે દેશની પ્રજા નીતિ રીતિમાં કુશળ હોઈને સતત સદુદ્યોગમાં મચી રહેતી હોય, કલહાદિથી મુક્ત રહીને શાન્તિમાં મગ્ન રહેતી હોય તથા યુદ્ધાદિના અનિષ્ટ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવા દેતી ન હોય, તે જ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યમાં એકનિષ્ઠ રહેલી લેખાય અને તેથી તે જ પ્રજા ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલી લેખાય. જ્યાં પ્રજા કર્તવ્યનિષ્ઠ ન હોય અને ભલે દેશમાં સભ્યતાજનક મનોજ્ઞ ક્રિયાઓ હોય, પણ તેથી શું? દેશમાં દ્રવ્ય ઘણું હોય પરન્તુ ધનવાનો કર્તવ્યનિષ્ઠ ન હોઈને તેઓમાં અનીતિનો પ્રચાર સૌથી વિશેષ હોય તો શું તે દેશ અભ્યુન્નતિ પામેલો ન લેખાય? કોઈ દેશમાં અતિસુંદર હવેલીઓ હોવાથી તે દેશ પ્રવાસીઓને રમણીય લાગે ખરો, પરન્તુ એ સુંદર હવેલીઓના ઉપરાન્ત કર્તવ્યને નહિ સમજનારા પ્રજાજનો વિલાસાદિમાં કરતા હોય તો તે હવેલીઓ દેશને ઉન્નત લેખવામાં સાધનભૂત લેખાય ખરી? દેશમાં ઘોડા, હાથી કે સૈનિકો પારાવાર હોય પરન્તુ પરસ્પર વૈરભાવથી ઘેરાએલા હોય, તો દુશ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં સ્વકર્તવ્યના ભાન વિનાની એ મોટી સેના શું જરા પણ ઉપયોગી લેખાય? તેથી ઉલટું દેશમાં ભલે ઘણાં હથિયાર ન હોય, ધન ન હોય, સુંદર મકાનો કે મોટું લશ્કર ન હોય પરન્તુ માત્ર પરસ્પર ઉદ્ધાર કરવામાં એકસંપ રાખવાની વૃત્તિ હશે તો માત્ર થોડા સૈનિકો પણ દુશ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી શકશે. નીતિ-રીતિમાં કુશળ પ્રજાવર્ગ હશે તો તે ધન અને સુંદર મકાનો મેળવી શકશે અને જો કર્તવ્યનિષ્ઠ લોકોનો મોટો સમુદાય હશે તો તે પોતાના નાનાના મુલકોમાં વધારો કરીને મોટું લશ્કર તથા સભ્યતાબોધક મનોજ્ઞ ક્રિયાઓ પણ સંપાદન કરી શકશે. આંગ્લ કવિવર ગોલ્ડસ્મીથે પોતાના નાના ગામડાનું યશોગાન કરતાં પણ એવું જ કહ્યું છે કે જે ભૂમિમાં ધન વધે

હોય અને મોટા મોટા ધનવાનો તથા રાજાઓ આબાદ થતા જતા હોય પરન્તુ ગરીબ અને સરલ સ્વભાવનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ ફળતો ફૂલતો ન જોવામાં ન આવતો હોય તે ભૂમિ દુર્ભાગ્યની જ લેખાય છે' જે ઇંગ્લાંડને આજે આબાદ માનવામાં આવે છે તે જ ઇંગ્લાંડને માટે એ કવિ કહે છે કે આજે તો ઇંગ્લાંડમાં દુઃખો આવી પડ્યાં છે અને ખરી આબાદી તો ઘણાં વર્ષો પૂર્વે હતી કે જ્યારે લોકો સંતોષપૂર્વક મજુરી કરીને થોડાથી સંતુષ્ટ રહી સુખી અને હતા, નિષ્કપટભાવ અને આરોગ્ય તે લોકોના મિત્ર હતા અને 'ધન શું?' એ સંબંધી અજ્ઞાન તે જ તેઓનું ધન હતું' દેશની ઉન્નતિ અને અવનતીનું યથોચિત માપ કેવી રીતે કરી શકાય અને 'કર્તવ્ય' વિષયનો વિસ્તાર સમસ્ત દેશ અને જગત્ સુધી કેવી રીતે થાય છે, તેટલા માટે એકાદ બે દૃષ્ટાંતો પ્રાસંગિક લેખાશે.

રોમના રાજ્યની પ્રાચીન સમયની જાહોજલાલી આખી દુનિયામાં વખણાતી હતી. રોમની સત્તા એક વાર આખા યુરોપના જુદા જુદા દેશો ઉપર હતી, પરન્તુ તેનો અસ્ત થયો તે એ રાજ્યની પ્રજાની કર્તવ્યભ્રષ્ટતાને લીધે જ થયો હતો. રોમના લોકોની ભ્રષ્ટ નીતિથી અને તેઓ એશઆરામ તથા મોજમજામાં ડૂબી ગયાથી તે પતિતાવસ્થામાં આવી પડ્યું. રોમના અસ્તકાળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા હતા કે કામ કરવું એ તો ગુલામનો ધંધો છે. પોતાના મહાન્ પૂર્વજોના રૂડા આચરણ અને સદ્‌ગુણોને એ પ્રજાએ છોડી દીધા હતાં અને તે ઉપર બર્કે કહ્યું છે કે–તેવી નમાલી પ્રજાનો નિઃસંશય નાશ થવો જ જોઇએ અને તેની જગ્યા મહેનતુ તથા જોખમદાર પ્રજાને મળવી જોઇએ ગ્રીસ એક નાનો દેશ છે અને તેની વસતી પણ ઘણી થોડી છે. તેનુ મુખ્ય શહેર આથેન્સ પણ નાનું નગર છે. એમ છતાં હુન્નરકળામાં, અક્ષરશાસ્ત્રમા, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને દેશાભિમાનમા તેની ઉચ્ચતા હોવાને લીધે ને આખી દુનિયામા સુપ્રસિદ્ધ નગર લેખાતું હતું. પરન્તુ તેના ગુણોને લીધે તેની જે ઉચ્ચતા હતી તે તેનામા અવગુણો આવતાં નાશ પામી. આથેન્સમા શહેરીઓ કરતાં ગુલામોની સંખ્યા વધારે હતી. એના આગેવાન પુરુષોમા નીતિનુ બંધન ઢીલું હતું અને સ્ત્રીઓ

પવિત્ર નદીઓની. આ કારણથી એનો કારભાર ભસ્મ થઈ ગયો તેની કવિતા મન. ખાનાં સાફી પૂરે છે. (૧૦)

[હવે કર્તવ્યપરાયણતા જ સુજનતા છે તે સમજાવવામાં આવે છે]

सौजन्यपरिच्छेदः । ११ ॥

पाण्डित्येन न मीयते सुजनता वक्तृत्वशक्त्याथवा ।
चातुर्येण धनेन भव्यवपुषा राज्याधिकारेण वा ॥
किन्तूत्कृष्टदयाक्षमासरलतावात्सल्यधैर्यादिभि-
रात्मोद्धारपरोपकारजनकैः सा मीयते सद्गुणैः ॥

કર્તવ્યપરાયણતા એ સુજનતાનું માપ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—જેની હાજરીથી માણસને કર્તવ્યપરાયણ કે સજ્જન ગણી શકાય, તે સૌજન્યથી સદ્ગુણ હોવાની પ્રતીતિ પંડિતાઈ, વક્તૃત્વશક્તિ, ચાલાકી, વૈભવ, શરીરસૌંદર્ય, કે રાજસત્તા ઉપરથી થઈ શકતી નથી, કારણકે ઘણા માણસો પ્રખર પંડિત હોય છે, છટાદાર ભભકાભરેલા ભાષણો આપે છે, દરેક બાબતમાં ઘણા જ ચાલાક હોય છે, ધનાઢ્ય અને બહુ રૂપાળા હોય છે, તેમજ રાજ્યના મોટા હોદ્દા ઉપર ચડેલા હોય છે, છતાં સુજનતાને તેઓ બિલકુલ ઓળખતા નથી, અર્થાત્ લેશ માત્ર પણ સૌજન્ય ત્યાં પ્રતીત થતું નથી; માટે આ ગુણોથી સુજનતાનું માપ થતું નથી કિન્તુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર અને પરને શાન્તિ આપનાર સદ્ગુણો, જેવાં કે દુઃખિત અને પીડિત જનો ઉપર દયા રાખવી, અપરાધીના અપકારની સામે કોપ ન કરતાં ક્ષમા રાખી તેમનો ઉપકાર કરવો, હૃદયમાં સરલતા રાખવી, દરેક મનુષ્ય પ્રત્યે વત્સલ ભાવ રાખવો, સંકટના વખતમાં પણ ધીરજ રાખવી, પરસ્ત્રીને માતૃવત્ સમજવી, પરધનને પત્થર સમાન ગણવું વગેરે આનુષંગિક સદ્ગુણોવડે જ સુજનતાનું માપ થાય છે. આ જ વિષયપરત્વે સુભાષિતકાર કહે છે તે પણ યથોચિત છે:—

सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ।
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥

અર્થાત્—જો એક માણસ સુજન હોય તો પછી તેનામાં બીજા ગુણો હોય કિંવા ન હોય તોપણ તેથી શું? જો સત્કીર્તિ હોય તો પછી ઘરેણું પહેરે તોપણ શું અને ન પહેરે તોપણ શું? સુવિદ્યા હોય તો પછી ધન હોય તોએ શું અને ન હોય તોએ શું? અને જો અપયશ પ્રાપ્ત થાય તો પછી મૃત્યુથી શું? તાત્પર્ય એ છે કે બાહ્યતઃ જે કાંઇ ગુણો દેખાતા હોય તે ઉપરથી સુજનતાનું માપ થઇ શકતું નથી, પરન્તુ આંતર સદ્ગુણોથી જ થાય છે. (૩૧)

विद्यासौजन्ययोस्तुलना ॥ ३२ ॥

चारित्रस्य न विद्यया प्रबलता सौजन्यवृद्ध्या यथा।
सौजन्येन हि नम्रता रसिकता नो विद्यया दृश्यते॥
मिथ्यादम्भमदादयः सहचरा ज्ञानस्य शुष्कस्य हा।
सौजन्यस्य तु नैव तेन परमं सौजन्यमेवाश्रयेत्॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં શું શ્રેષ્ઠ?

ભાવાર્થ—ચારિત્ર્ય અને સદાચાર સાથે જેટલો સંબંધ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ ઘણે ઠેકાણે વિદ્યા તો ઘણીએ હોય છે પણ ચારિત્ર્યનું બિલકુલ ઠેકાણું હોતું નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં હાજરી હશે ત્યાં ચારિત્ર્ય અવશ્ય સારૂં હશે જ. એટલે સૌજન્યનો ચારિત્ર્ય સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વળી નમ્રતા, વિવેક, સભ્યતા, રસિકતા, શાન્તિ, ક્ષાન્તિ વગેરે ગુણો સૌજન્યના સહચારી દેખાય છે, પણ વિદ્યાના સહચારી દેખાતા નથી. તેથી વિપરીત મિથ્યા દંભ, અભિમાન, કઠોરતા, કપટ, પ્રપંચ વગેરે દુર્ગુણો શુષ્ક વિદ્યાનો સહવાસ કરનારા જણાય છે, પણ સૌજન્યની સાથે તેઓ રહી શકતા નથી, માટે સૌજન્ય એ જ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે. મુક્તિના માર્ગમાં 'કહેવાની વિદ્યા' થોડી હશે તોય ચાલશે, પણ સુજનતા વિના એક ડગલું પણ નહિ ભરી શકાય; માટે અહર્નિશ સુજનતાનો આશ્રય કરવો જોઇએ. (૩૨)

॥

વિવેચન—પૂર્વે શિરોભિના વિષયમાં જણાવવામાં આવ્યું કે મનુષ્યના શિર ઉપર શિરોભિનો-સંસ્કારશક્તિનો અંકુશ હોય છે અને જો સંસ્કારશક્તિ પ્રબળ તથા અશુદ્ધ હોય છે તો તે શિરોભિની પરવા કર્યા વિના ચિત્તને અશુદ્ધ માર્ગે દોરી જવામાં વિજયી નીવડે છે. જો સંસ્કારશક્તિ અશુદ્ધ હોય અને તેની સાથે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું બળ ભળેલું હોય, તો વળી એ વિદ્યા અથવા જ્ઞાન વધારે હાનિકારક અસર નીપજાવવામાં સાધનભૂત થાય છે, આ જ કારણથી સુભાષિતકાર કહે છે કે—

[illegible] विपरीतायोगेनास्ता एव केवलम् ॥

અર્થાત્—વિદ્વાનો જો વિપરીત માર્ગે ચાલે છે તો તેઓ રાક્ષસના જેવા જ કામો કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા વિદ્યા જો કુમાર્ગે વપરાય તો જ તે હિતકર થઈ પડે છે અને જો કુમાર્ગે વપરાય તો અત્યંત ભયંકર થઈ પડે છે. કહ્યું છે કે—

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

અર્થાત્—ખલ પુરુષો વિદ્યાને વિવાદ માટે, ધન મદ કરવા માટે, અને શક્તિને બીજાઓને પીડા ઉપજાવવામાં ઉપયોગી લેખે છે, પરન્તુ સાધુઓ તેને અનુક્રમે જ્ઞાન, દાન અને રક્ષણને માટે ઉપયોગી લેખે છે. મિલ્ટન કહે છે કે આપણે ગમે તેટલા વિદ્વાન્ હોઈએ તોપણ બે પ્રકારની શક્તિઓ આપણને પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ નચાવ્યા કરે છે, જેમાંની એક સારો ભાવ ભજવે છે અને બીજી નરસો ભાવ ભજવે છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાન આ પ્રમાણે બેધારી તલવારની પેઠે બે બાજુએ કામ કરે છે, પરન્તુ સૌજન્યને તેવી બે ધાર હોતી નથી, કારણ કે તે તો એક બાજુએ જ કાર્ય કરે છે, અને તે સારી દિશાએ જ કરે છે. જેટલું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર (સર્ટીફીકેટ) નિઃસંશય સૌજન્યને માટે આપી શકાય તેટલું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર સર્વથા અને સર્વદા વિદ્વત્તા અથવા મનસ્વિતાને માટે આપી શકાય નહિ જ. મનુષ્યના વર્તન ઉપર સૌજન્ય, વિનય, સત્યવાદિત્વ આદિ સદ્ગુણો જેટલી ઉત્તમ છાપ પાડી શકે છે તેટલી ઉત્તમ છાપ વિદ્યા પાડી શકતી નથી અને તેટલા માટે કહ્યું છે કે—

गाढं गुणवती विद्या न मुदे विनयं विना।
मूर्खतापि मुदे भूयान्महत्सु विनयान्विता ॥

અર્થાત્—અતિશય ગુણવાળી વિદ્યા છતાં જો વિનય ન હોય તો તે શોભતી નથી અને મોટા પુરૂષોને વિષે વિનયવાળી મૂર્ખતા પણ અતિશય શોભે છે. આ ઉપરથી વિદ્યા અથવા જ્ઞાનની નિંદા કરવામાં આવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરન્તુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યાની સાથે સુજનતા સમ્મિશ્રિત થએલી હોવી જોઇએ અને જો કદાચ વિદ્યા ન હોય તોપણ સુજનતા તો અવશ્ય મનુષ્યમાં હોવી જોઇએ, કારણકે સચ્ચરિત્રમાં મનુષ્યને તે જ પ્રવર્તાવે છે.

અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. એક વાર એક મોટા શહેરમાંથી ગામડે જવાના માર્ગપર થોરીયાંની વાડની ઓથે એક ગરીબ અને કશા રોગથી પિડાતો માણસ પડ્યો પડ્યો બુમો પાડતો હતો. તેના શરીરે પડેલાં મોટાં ઘાઓ અને અવયવોની બીજી સ્થિતિ ઉપરથી તેને કોઇ મહારોગ થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેની પાસે થઇને જતા ત્રણ મિત્રો તેની દુઃખની બુમો સાંભળીને તેની પાસે ગયા અને પૂછ્યું: "ભાઇ! તને શું થાય છે!" તે દુઃખી અને દરિદ્ર માણસે કહ્યું. "ભાઇ! મને વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો રોગ થયો છે. મારે ગામડેથી હું પાસેના શહેરમાં જતો હતો, પરન્તુ થાકીને સીધે હવે મારામાં ચાલવાની કત રહી નથી અને આખે શરીરે લાહ્ય બળે છે. દુખ અને પીડાથી હું એટલો બ્હાવરો બની ગયો છું કે શું કરવું એ મને સુઝતું નથી! તમે કાંઈ મને મદદ કરો તો પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરશે!" તે ત્રણ મિત્રોમાં એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ હતો તે બોલ્યો: "જો ભાઈ! માણસને માથે સુખ દુઃખ તો હમેશાં આવ્યા કરે છે, માટે દુઃખમાં ગભરાઇ જવું નહિ. પ્રભુ જે કાંઇ દુઃખ મોકલે તેને સ્વીકારી લેવું અને માનવું કે આજે દુઃખ છે તો કાલે સુખ મળશે. વળી તને જે રોગ થયો છે તે તારી કોઇ આહારાવિહાર સંબંધી ભૂલનું પરિણામ હશે, કારણ કે મનુષ્ય માત્રને જે રોગો થાય છે તે તેની ભૂલોને પરિણામે અને સુખ્ખતે કરીને આહારાદિની વિષમતા તથા અનિયમિતતાને પરિણામે થાય

છે, માટે દરેકથી તે ભોજનમાં સાવધ રહેજે એટલે તું સુખી થાય.'" આશ્વાસન અને હકીમજીના આ ભૂખ્યા શબ્દો તે રોગીને જરા પણ સુખ ઉપજાવી શક્યા નહિ. તે બોલ્યો. "બાપ સાહેબ' મીઠું ખાન અત્યારે મને ગમતું નથી અને તો મારી પીડા શાન્ત થાય તેવી કંઈ મદદ કરો.'" આ સાંભળીને તેનો સોબતી વણિક મિત્ર બોલ્યો: "હે ભાઈ! આ સોનામહોર હું તને આપું છું. તેમાંથી જોઈતું ખર્ચ કરીને તું તારા રોગની દવા આણજે એટલે તારો રોગ મટી જશે-પણ ભાઈ' હજી તું ખુશી થતો કેમ જણાતો નથી?" રોગી બોલ્યો: "શેઠ! હું શું કરું? અત્યારે તો તમારી સોનામહોર મને કશું સુખ આપી શકતી નથી" ત્રીજો મિત્ર કે જે એક ગામડી રબારી હતો તે બોલ્યો: "ભાઈઓ! આ જખમમાં તડકો પડવા દેવાથી તેને વધારે પીડા થશે, માટે હું એને મારા કામળાની ઝોળીમાં સુવાડું છું, તે આપણે વારાફરતી ઉંચકીને શહેરમાં લઈ જઈએ તો તેને સુખ થશે." વણિક તથા હકીમે તેમ કરવાની ના કહી અને કહ્યું કે "એને તો ઊંધી રોગ થયો છે તે અમને પણ વળગે તો?" રબારી લાચાર થયો, તોપણ તેની દયા અને સુજનતાએ તેને યુક્તિ સૂઝાડી. પોતાને માથે વીટેલા ફાળિયાના તેણે કટકા કર્યા અને તેને પાણીમાં બોળ્યા. રોગીને જે અંગો પર પીડા થતી હતી અને પાણી ઝમી આવ્યું હતું તે સઘળાં અંગો ચેપની દરકાર વિના તેણે પાણીથી પોતાને હાથે સાફ કર્યા અને તે સઘળાં અંગોપર પાણીના ભીના પાટા બાંધી વાળ્યા. ભૂખે પાકવાથી રોગીનું ગળું સુકાતું હતું તેથી તેને થોડું પાણી પાયું, એટલે તેને શાન્તિ વળી-લાય બળતી ઓછી થઈ, તે સ્વસ્થ થઈને જાગ્યો થયો. રબારીએ તેને પોતાની ડાંગ ટેકો રાખીને ચાલવા માટે આપી અને એવી રીતે તત્ક્ષણ તે રોગીને સુખ ઉપજાવીને શહેરમાં તેડી ગયો. હકી-મની વિદ્યા કે વણિકના ધનને બદલે રબારીની સુજનતાએ તે દુઃખીનું દુઃખ દૂર કર્યું. (૩૨)

सप्तम परिच्छेद.

કર્તવ્યોત્તેજક બળ—ઉત્સાહ.

[કર્તવ્યપરાયણતા અથવા સુજનતાની મોટી આવશ્યકતા સૂચવ્યા પછી કર્તવ્યના બળની મીમાંસા કરવામાં ગ્રંથકાર પ્રવૃત્ત થાય છે.]

[ઉત્સાહની પ્રશંસામાં કર્તવ્યપથગામી મનુષ્યોને સંબોધીને ગ્રંથકાર કહે છે કે:-]

कर्त्तव्यसाधकबलम् । ३३ ॥

उत्साहे किल कापि शक्तिरतुला विघ्नौघविध्वंसिनी
नैराश्याङ्कुरनाशिनी सफलतासांनिध्यसम्पादिनी ॥
सद्यः सिद्धिविधायिनी निरुपमानन्दौघसंस्यन्दिनी ।
श्रेयःशक्तिविकाशिनी महति वा कार्ये समुत्साहिनी

उत्साहस्यापि विघ्ना अकिंचित्कराः । ३४ ॥

उत्साहो यदि मानसे प्रथमतो मध्येवसाने तथा ।
कुर्वेऽस्वरूपमिदं भवेद् दृढतरश्चैवंविधो निश्चयः ॥
आयान्तु प्रचुरास्तदा कृतिपथे विघ्नास्तथापि स्वयं ।
दीनास्ते बलहीनतामुपगता लीना भवन्ति क्षणात् ॥

शिथिलत्वं विघ्नानां बलम् । ३५ ॥

विघ्नास्सन्ति हि तावदेव बलिनः कर्त्तव्यसंरोधका ।
यावद् दुर्बलता मनःशिथिलता कर्तृ रुचेर्मन्दता ॥
चेदुत्साहविनिश्चयोभयबलं जागर्ति हृन्मन्दिरे ।
किं कर्तुं प्रतिबन्धनं क्षणमलं विघ्ना वराका इमे ॥

કર્તવ્યનું અર્ધું બળ ઉત્સાહમાં જ છે.

ભાવાર્થ—ખરેખર, કાર્ય કરતી વખતે ઉત્પન્ન થતા મનના ઉત્સાહમાં કોઈ પણ અતુલ અલૌકિક શક્તિ રહેલી છે કે જે શક્તિ કર્તવ્યના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોના મોટા સમૂહને ક્ષણ વારમાં વિખેરી નાખે છે, નિરાશાના અંકુરને સમૂળગા છેદી નાખે છે, કાર્ય સફળ થવાની આશાનાં કિરણો ફેંકીને આશ્વાસન આપતાં કર્તવ્યસાધનાના પરિશ્રમને દૂર કરી મનને શાન્તિ ઉપજાવે છે, મુશ્કેલીભરેલા કાર્યની પણ સત્વર સિદ્ધિ કરી આપે છે, અને તેથી અનુપમ આનન્દપ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ-વસ્સાધક બીજી શક્તિઓને વિકસિત બનાવવાની સાથે બીજાં મોટાં અને મુશ્કેલીભરેલાં સત્કાર્યો કરવાનું માનસિક બળ અર્પી તે તરફ પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (૩૩)

ઉત્સાહની સામે વિઘ્નોની દુર્બળતા.

કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના અંત પર્યન્ત જો મનનો ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેની સાથે "આ કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ" આવા પ્રકારનો મજબૂત માનસિક નિશ્ચય હોય છે, તો પછી કાર્યની અટકાયત કરનાર આડખીલીઓ ગમે તેટલી આવે અને વિઘ્નો પણ ગમે તેવાં જબરદસ્ત આવે પણ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની સામે તે વિઘ્નો બળહીન થઇ દીનની માફક એક ક્ષણમાં લીન થઇ જાય છે, અને ઊભી થએલી આડખીલીઓ દૂર થઇ જતાં કર્તવ્ય સુખે સુખે સાધી શકાય છે. (૩૪)

વિઘ્નો ક્યાંસુધી નડે છે?

જ્યાંસુધી કર્તવ્ય બજાવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ નથી, મનમાં પણ કેટલાએક સંકલ્પ વિકલ્પો થયાં કરે: "આ કાર્ય કેમ પાર પાડશે, અરેરે! આમાં હું ક્યાં આવી ભરાયો? નિર્વાહ કરવા જેટલાં ક્યાં મારી પાસે સાધનો છે?" એવી રીતે મન ડચુપચુ થતું હોય, અને દુર્બળતા સેવાતી હોય, ત્યાંસુધી ચારે તરફથી વિઘ્નો આવવા માંડે છે અને પ્રબળતાથી કર્તવ્ય બજાવતાં અટકાયત કરે છે. પણ જ્યારે તે [illegible]

અર્થાત્—આલસ્ય જે મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે
જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી; માટે ઉદ્યોગ કરનાર પુરૂષ દુઃખી થતો
પ્રમાણે આલસ્યને શરીરના મહારિપુનું જે પદ આપવામાં આવ્યું છે
કેવી રીતે સાર્થક કરે છે, તે આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું
રીતે શત્રુ આપણા દેહને હાનિ કરે છે, અને સાથે આત્માનું પણ
કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નથી, તેવી રીતે આલસ્યરૂપી મહાશત્રુ
યનું અહિત કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યમ નહિ કરતાં આલસ્યમ
ગાળનારાઓ સ્વાભાવિક વ્યાયામને અભાવે અનેક શારીરિક રોગોને
થઈ પડે છે. આલસ્યના પ્રાબલ્યથી સુસ્ત પડી રહેવાને લીધે મેદ
વૃદ્ધિ, સન્ધિસંગ્રહણ, અજીર્ણ, શિથિલતા, શારીરિક સ્ફૂર્તિના હ્રાસ
રોગો જન્મ પામે છે એવો વૈદક શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે. ઉપર્યુક્ત
કોઈ શારીરિક વિક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેને ઔષધના
તત્કાળ મટાડી શકાય છે, પરન્તુ આલસ્યને લીધે જો એ રોગો ઉત્પ
હોય છે તો તે શરીરનાં અંગોપાંગની સાથે એવા વજ્રલેપ થઈ,
તેને ઔષધસેવનથી દૂર કરી શકાતા નથી અને, મરણપર્યન્ત તે
ચાલુ રહે છે. શરીરમાંના રોગના ઝેરી પરમાણુઓનો તિરોભાવ
પરમાણુઓ કરી શકે છે પરન્તુ આલસ્યના પરમાણુઓનું ઝેર, એ
છે કે તેનો તિરોભાવ થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે શરીરને હાનિ
એ મહારિપુ આત્માને પણ એ જ પ્રકારે હાનિ ઉપજાવે છે. ઉત્ત
સૂત્રમાં એક સ્થળે આત્માનું અહિત કરનાર પ્રમાદનું કથન માત્ર
શ્લોકમાં કરેલુ છે, પરન્તુ તે એક જ શ્લોકમાં તેનું આત્મશત્રુત્વ સ્પ
સમજાવ્યું છે. તેમાં કહેવાયું છે કે

इमं च मे अत्थि इमं च णत्थि इमं च मे किच्च इमं अकिच्
तं एवमेवं लालप्पमाणं हराहरंति त्ति कहं पमाओ ॥

અર્થાત્—અમારી પાસે આ વસ્તુ છે, અમારી પાસે રહેલી વસ્
અમારે આ કૃત્ય કરવું છે, અમારે કેટલુંક કૃત્ય નથી કરવું: તે આ
વાત કરતો હોય છે, એવામાં કાળ આવીને તેને પકડી જાય છે.

કેવો પ્રમાદ? એ જ આળસમાં સમાએલું આત્મશત્રુત્વ છે. આળસમાં

“વીતી જતો સમય તે ન ફરી પમાય,
“ખોવાય આંખ પછી કાંઇ ન હાય હાય!”

એવું જ્યારે મનુષ્યને સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના પ્રમાદને-પોતાના મહાશત્રુને પિછાણે છે! પણ તે વખતે એ શત્રુ પોતાના દેહરૂપી સામ્રાજ્યની એટલી બધી ભૂમિ પોતાના તાબામાં લેઇ ચૂક્યો હોય છે કે તે વખતે બિચારો મનુષ્ય નિરાધાર થઇને શત્રુના પંજામાં ફસાએલો જ આ-યુષ્યનો કાળ પૂરો કરે છે! પરન્તુ આળસ્યનો વધારો હજી એટલામાં જ સમાપ્ત થઇ રહેતો નથી! આળસ્યને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવા ખરાબ વિચારો આવ્યા કરે છે કે તેથી તેની ચિત્તવૃત્તિ મલીન બનતી જાય છે. એ વિષે મોન્તેન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કેઃ-“નવરા બેઠે નવા નવા વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે એટલું જ નહિ, પરન્તુ અશ્વારૂઢ થએલા મનુષ્ય પાસેથી છૂટી ગએલા ઘોડાની પેઠે કોઇ પણ ઘોડેસવાર સિપાઇ તેને છૂટ આપે તે કરતાં પણ અધિક પ્રચંડ ચર્યા કરવામાં તે સ્વચ્છંદી થઇને પ્રવૃત્ત થઇ જાય છે. વળી અવકાશની વેળાએ મારા મનમાં એટલા તો ઢંગ-ધડા વગરના અને અમુક તથા અસંગત વિલક્ષણ વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે કે હું તેમની અનર્થકતા તથા અસંભવતા પરત્વે વિચાર કરી કરીને તે સર્વને કોઇ કાળે મારા મનને તેના તે જ સ્વચ્છંદી વિચારોવડે શરમીંદુ કરી શકું એવા હેતુથી કાગળ ઉપર ચડાવી દઉં છું!” આટલેથી પણ હજી આલસ્યની હદ પૂરી થાય તેમ નથી! તેનાથી નિરુદ્યમિતાદ્વારા દ્રવ્યની હાનિ થાય છે અને દ્રવ્યની હાનિ થતાં દીનતા, ભૂખ, ઇત્યાદિનું ગૃહમાં સામ્રાજ્ય ચાલે છે. વિદ્યા, કળા એ સર્વ હીનતાના રાજ્યમાં ટકી શકતા નહિ હોવાથી પલાયન કરી જાય છે અને સાથે નામશેષ રહેલી એક માત્ર ‘ખ્યાતિ’ તે પણ આખા કુટુંબને દશે દિશે ચાલતી થાય છે. વળી વાર એ ખ્યાતિ જાય છે તે સદાને માટે જાય છે અને એ રીતે એક માત્ર આલસ્યનું મહા-રિપુત્વ અવિચ્છિન્ની પ્રલયસુધી ચાલુ રહે છે! આ મહારિપુ જેના દેહમાં રાજ્ય ભોગવતો હોય, તે દેહમાં કર્તવ્ય સંબંધી વિચારણાને અવકાશ પણ, ક્યાંથી

હોય? ખરેખર, આલસ્યની અનર્થપરંપરા જીવનને અતિ કરુણાજનક અવસ્થામાં લાવી મેલે છે. (૩૮–૩૯)

[હવે વ્યક્તિવિશેષે આલસ્યનાં કેવાં પરિણામવિશેષ થાય છે તેનું નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.]

आश्रयभेदेन परिणामवैचित्र्यम् । ४० ॥

यद्येतन्नृपतेस्तनौ निविशते राज्येऽन्धकारस्तदा।
सैन्ये चेत्समरे विनाशवदने राष्ट्रं तदीयं भवेत्॥
चारित्रात्स्खलनं च चेन्मुनितनौ कौटुम्बिकाद्योगति-
श्चेदेतत्कुलनायके जनपदे चेद्देशनाशस्तदा॥

જુદા જુદા આશ્રયમાં આલસ્યનું વિચિત્ર પરિણામ.

ભાવાર્થ—જો આ આળસ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો રાજ્યમાં ચારે તરફ અંધકાર ફેલાઈ જાય છે અને રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. જો તે રણસંગ્રામે ચડેલા લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશ વિનાશને મોખરે પહોંચી જાય છે. જો તે આળસ સાધુ મુનિઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેમની ચારિત્રથી સ્ખલના થાય છે, અને જો કુટુંબના અધિપતિના શરીરમાં હોય છે તો તે કુટુંબની પાયમાલી થાય છે. તથા જો તે દેશના મોટા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશની અધોગતિ થાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાતો છે. (૪૦)

વિવેચન—જેવા રંગના કાચમાંથી દૃષ્ટિ કરીને આપણે આ જગતને જોઈએ તેવા રંગનું આખું જગત બની ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. કારણ જે મુખ્ય છે તે મુખ્ય કાચના રંગનો છે. તેવી જ રીતે કોઈ વ્યક્તિમાં આલસ્ય પોતાનું ઘર કરે, તો તે વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાં તે આલસ્યનું પરિણામ પણ ન્યૂનાધિક શક્તિવાળું જણાય છે. જગતમાં સૌથી મોટા રાજા ગણાય છે. તેનો અધિકાર સૌથી વધારે છે અને જો તે ધારે તો આખા જગતનું હિત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેના જે વિશાળ અધિકારો, ઘણા

શમે કરવામાં બાધ થશે એટલે સે જ અધિકારનું સામર્થ્ય જો આલસ્યને સાહાય્યભૂત થાય તો અધિકારના સામર્થ્યના પરિણામમાં અહિત પણ મોટા પ્રમાણમાં આવી રહે. જે વિષ એક પાણીના પ્યાલામાં નાંખીએ અને તેથી પ્યાલામાંનું સઘળું પાણી વિષમય બની જાય, તે જ વિષ પાણીના કૂવામાં નાખીએ તો તે આખા કૂવાનું પાણી વિષમય બની જાય અને તે કૂવાનું પાણી પીનારાં સર્વ કોઈનું અહિત થવા પામે. આલસ્ય એક પ્રકારનું વિષ છે અને તે વિષ એક સાધારણ વ્યક્તિરૂપી પ્યાલામાં ભેળાવાથી તો તે પ્યાલો પીનાર એક વ્યક્તિનું જ અહિત થાય છે, પરંતુ રાજારૂપી કૂવામાં ભેળાય છે તો તેથી તે કૂવાને આશ્રયે રહેનાર આખું રાજ્ય નાશ પામવા પામે છે. રાજાનું આલસ્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં અહિત કરનારૂં હોવાથી રાજ બુદ્ધિમાને કહ્યું છે કે "નાગરકી લોકોએ અને રાજા જેવા વીર પુરુષોએ તો શ્વાસ સરખું પણ લેવા બેસવું ન જોઇએ" એટલે કે સારાં કાર્યોમાં એટલા બધા તન-મનથી પ્રવૃત્ત રહેવું જોઇએ કે શરીરને આલસ્ય કરવાની ઇચ્છા થઇ આવે તેટલી નિવૃત્તિ પણ લેવી જોઇએ નહિ. આલસ્યને પરિણામે એક રાજાની પેઠે જ બીજી વ્યક્તિઓ પણ અહિતનો પ્રચાર કરે છે. જે સતતોદ્યમી વીર સેનાનો ધર્મ દુશ્મનની સામે લડીને દેશનું રક્ષણ કરવાનો છે તેનામાં જ જો આલસ્યનું વિષ ભેળાય તો દેશનું રક્ષણ થવાને બદલે દેશ દુશ્મનના હાથમાં જઇને તેનું અહિત થવા પામે; મોક્ષસુખના અર્થી જે સાધુ-મુનિરાજો સંસારને ત્યાગી ગયા હોય છે તેઓ પણ પોતાનું લક્ષ્ય સાધવામાં આલસ્ય કરે તો તેઓનો ત્યાગ નિરર્થક થઇ પડે અને તેઓ સ્વધર્મચ્યુત થાય; કુટુંબનો વડીલ જો આળસુ થાય તો તેના આલસ્યથી ઉત્પન્ન થએલાં દુષ્ટ પરિણામો તેના આખા કુટુંબને ભોગવવાં પડે અને દેશની પ્રજામાં આલસ્ય હોય તો આખો દેશ અધઃપતિત-ધનસંપત્તિહીન અને દુર્દશા બની જાય. એ સઘળા આલસ્યનાં પરિણામો પૃથક્ પૃથક્ પાત્રોના ન્યૂનાધિક અધિકારને લેઈ કરીને નીપજે છે. (૪૦)

[આલસ્યની ભયંકરતા દર્શાવવા માટે તેની 'વિષ' ની સાથે તુલના કરવામાં આવે છે:]

नवम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યઘાતક દોષ—ક્રોધ.

क्रोधः । ४२ ॥

क्रोधादप्रियता जनेषु परितो व्याहन्यते गौरवं ।
शान्तिर्नश्यति सत्वरं स्वपरयोर्व्यग्रं मनो जायते ॥
चिद्वृत्तिस्खलनं मनोवलहतिः सङ्कल्पशक्तिक्षति-
र्थस्यापि विनाशनं सहृदयक्लेशः कृतिर्निष्फला ॥

ક્રોધ.

ભાવાર્થ—ક્રોધી માણસ ક્રોધવાળી પ્રકૃતિથી આસપાસનાં માણસોમાં અપ્રિય થઇ પડે છે, જેથી તે માણસ ગમે તેવો મોટો હોય છતાં વાતવાતમાં સળગતા તેના સંબંધીઓના મન અપ્રસન્ન રહેવાથી તેનું ગૌરવ જળવાતું નથી, શાંતિનો ભંગ થાય છે અને અશાન્તિ ફેલાય છે, પોતાનું અને પરનું મન વ્યગ્ર બની જાય છે, ચેતના પરવશ થાય છે અને ચિદ્વૃત્તિની સ્ખલના થઇ જાય છે, મનોબળની હાનિ અને સંકલ્પશક્તિની ક્ષીણતા થાય છે, કિંબહુના ચારે તરફના ક્લેશથી મન આકુળવ્યાકુળ થતાં જીંદગી ઉપર ફટકો મારે છે; તેથી કાર્ય બજાવવાના વિચારો ઉત્તમ હોય તોપણ સત્વર કરમાઈ જાય છે અને અકર્તવ્ય તરફ વલણ થાય છે. (૪૨)

વિવેચન—મલીન તમોગુણની અધિકતા મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં હોવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ અન્ય કોઇના [illegible] કે વર્તનથી સામાન્ય રીતે ચિત્તમાં એક પ્રકારનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો તાપ ચિત્તવૃત્તિમાંથી વિસ્તાર પામતાં શરીર સમગ્રમાં વ્યાપ્ત થઈ [illegible] ફેલાય છે. જ્યારે આ અગ્નિ પૂરેપૂરા વેગમાં હોય છે, ત્યારે વિ-

જાતિનો તદ્દંશના લોપ થાય છે અને સંકલ્પશક્તિ, ઉત્સાહ વગેરે ગુણો ચિત્તમાં કેવળ ધમેલી ક્રોધની જ્વાળામાં પવન ફુંકવાનું કાર્ય કરવા લાગે છે. ક્રોધની જ્વાળા જે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળને દગ્ધ કરે છે એ-ટલે કે તે જ્વાળા ક્રોધ કરનારના હૃદયને જ બાળે છે; વિશેષમાં તે જ્વાળા પોતાના ક્ષેમના પ્રમાણમાં આસપાસના પરિચયીઓ, સગાં, મિત્રો વગેરેને પણ બાળે છે-સંતાપ કરે છે. પરિણામે ક્રોધી પ્રત્યે તેઓ સર્વદા અપ્રસન્ન રહે છે, તેનાં નામ-પ્રીત-તેજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે અને સર્વત્ર અપ્રિય થઇ પડે છે. ક્રોધની જ્વાળા ક્રોધીના અન્તરને હાનિ કરવા ઉપરાંત બાહ્યતઃ પણ આ પ્રકારની ગંભીર હાનિ ઉપજાવે છે આથી સુભાષિતકાર કહે છે કે नास्ति क्रोधसमो वह्निः અર્થાત્ ક્રોધના સરખો બીજો એકે અગ્નિ નથી. અગ્નિ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે જઠરાગ્નિ, દાવાગ્નિ, વાડવાગ્નિ, ઇત્યાદિ. એ અગ્નિઓ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને દગ્ધ કરે છે, પરંતુ ક્રોધરૂપી ભયંકર અગ્નિ તો એટલો પ્રબળ છે કે ક્રોધીને પોતાને દગ્ધ કરવા ઉપરાંત અનેક અન્ય જનોને પણ સંતાપ કરી મોટા મોટા અનર્થો નીપજાવે છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે "માણસને ક્રોધ પોતાની અંદર પચાવતાં બહુ લાંબો વખત લાગે છે; એવા માણસો પોતાને અને પોતાના પ્રિયતમ મિત્રોને અતિશય પીડા-કારક થઇ પડે છે." આ શબ્દો સર્વથા સત્ય છે. વિચારપરંપરાએ જો ક્રોધના અનર્થોનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે નહિ ક્રોધ એ એક એવા પ્રકારની ઘેલછા છે કે તેને વશ પડેલો માણસ પોતાના ચિત્તની તપ્ત અને વ્યાકુળ દશામાં આત્મઘાત કરવાને પણ દોરવાઇ જાય છે. આથી ઋષિજનોએ ઉપદેશેલું છે કેઃ—

'क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः संसारबंधनम्।
धर्मक्षयकरः क्रोधः तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत्॥

અર્થાત્—ક્રોધ અનર્થનું મૂળ છે, ક્રોધ એ જ સંસારનું બંધન છે, ધર્મનો ક્ષય કરનાર પણ ક્રોધ જ છે, માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો.

અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. પોલિયો નામના એક તવંગર અમીરે રો-મના શહેનશાહ ઑગસ્ટસ સીઝરની પોતાને ઘેર પધરામણી કરી. તેણે

રાજાને ખુશ કરવા માટે બંગલો સારી પેઠે શણગાર્યો. રાજા અને પોલિયો સાથે બેઠા હતા અને નાચ ચાલતો હતો. એવામાં પોલિયોના ગુમાસ્તાના હાથથી એક વાસણ નીચે પડ્યું. પોલિયોએ આથી એકદમ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: "એ હરામખોરને જંગલના તળાવમાં નાખો." રાજાએ સામા ટેબલ ઉપર કેટલીક નમૂનેદાર સુશોભિત કાચની ચીજો પડેલી હતી તે મંગાવી અને એનો ચૂરો કરી નાખ્યો. પોલિયો તો આ જોઈ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો અને સમજ્યો કે માણસના જીવ કરતાં કાચનાં વાસણ મેં વધારે કર્યાં; એવા અનુચિત ક્રોધ માટે રાજાએ મને ઠપકો આપ્યો છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના અનર્થો કરનારા ક્રોધને વશ રહેનાં મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્યમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને અકર્તવ્ય કર્મ આચરવાં તરફ દોરાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ખરેખર, ક્રોધને "કર્તવ્યઘાતક" એવું વિશેષણ લગાડવું એ સર્વથા યોગ્ય છે (૪૨.)

[પૃથક્ પૃથક્ ગુણ અને અધિકારવાળી વ્યક્તિઓને આશ્રયે રહેવાથી ક્રોધ કેવા કેવા પ્રકારનો અનર્થ નીપજાવે છે તેનો ચિતાર હવે આપવામાં આવે છે.]

क्रोधस्य क्रूरता ॥ ४३ ॥

यद्येषः प्रभवेत्समर्थपुरुषे, मान्येऽधिकारस्थिते ।
दीनानां बलहीनतां गतवतां त्रासस्तदा जायते ॥
हीनानां तु भवेदयं यदि तदा देहः स्वयं दह्यते ।
तेषामेव वृथा व्यथाविगलितं सन्तप्यते मानसम् ॥

ક્રોધની ક્રૂરતા.

ભાવાર્થ—જો મુખ્ય અધિકારી અથવા કોઈ પણ મોટા સમર્થ માણસ ક્રોધ કરવાની આદતને આધીન થઈ ગયો હોય છે, તો તેની નીચે રહેનાર બળહીન દીન પુરુષોની વગર અપરાધે અવદશા થાય છે, એટલે તરતમાં તો બિચારા ગરીબ માણસોને ત્રાસ થાય છે; તેમ જ એ પ્રચંડ પ્રકૃતિએ શક્તિહીન દીન પુરુષોને પોતાના પંજામાં લઈ ક્રોધાધીન બનાવ્યા હોય, તો તેમના ક્રોધને સહન કરવા અન્ય કોઈ પાત્ર ન હોવાથી તે ક્રોધની જ્વાળા પોતાના જ

શરીર ઉપર પડે છે, શરીરને બાળે છે. કોઈને શોષવે છે, અને ગરીબાઈ, પરાધીનતા વિગેરેના દુઃખથી દાઝેલા મનમાં પરિતાપ ઉપજાવે છે. (૬૩)

વિવેચન—પંડિત માનવિજયે ક્રોધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે: अविचार्य परस्यार्थमनर्थोत्पादहेतुरन्तर्बहिर्वा दहत्युज्ज्वालस्य क्रोधः ॥ અર્થાત્-'અવિચાર પૂર્વક પોતાનો અને પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અને અંદર તથા બહાર જ્વરજ્વલમાન થાય તે ક્રોધ કહેવાય છે.' ઉક્ત વ્યાખ્યાને આ શ્લોકમાં સદ્ભાવ સમજાય છે. જો, ક્રોધ કોઈ ગુણ કે સત્તાધિકારી જેવા મોટા મનુષ્યના ચિત્તમાં નિવાસ કરે છે તો તેના આવેગની સાથે જ તેના હાથ નીચેના માણસો અને દીન નોકર-ચાકરોને અત્યંત ત્રાસ પડે છે. અહીં તે ક્રોધ પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ, અંદર તથા બહાર જ્વરજ્વલમાન થએલો દેખાય, પરન્તુ જે દીન અને હીન જનો છે તેઓને પોતાના ક્રોધનો આવેગ કાઢવા માટે અન્ય કોઈ માધ્યમ મળતું નથી, તે કારણથી તેઓ પોતાની જાતપર-પોતાના આત્માપર ક્રોધ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો જ નાશ કરવાના હેતુરૂપ આત્મઘાત ક્રોધને સ્ફુરાવે છે. આવા દીન જનો ક્રોધની જ્વાળાથી પોતાનાં જ રુધિરને બાળે છે, પોતાના જ અંતરને સંતાપ ઉપજાવે છે અને ઘણી વાર પોતાનાં જ દેહને મારી કાપી કે બાળી કરીને પોતાના જ દુઃખના કારણભૂત થઈ પડે છે. मूलं कोहो दुहाण सव्वाणं–સર્વ દુઃખોનું મૂળ ક્રોધ છે, એ સત્ય જ છે.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. એક અમેરિકન 'ઉમરાવ' વિલાયતની મોટી ઘોડદોડની શરતમાં ૩ હજાર પાઉંડ એટલે ૪૫ હજાર રૂપિયા હારી ગયો, અને દુર્ભાગ્યે તેનો હરીફ એક બીજો 'ઉમરાવ' હતો તે તે જ શરતમાં ૧૫ હજાર પાઉંડ જીતી ગયો. પૈસાની હાનીથી આ ઉમરાવને કાંઈ લાગ્યું નહિ કારણકે તેણે ઘણી શરતોમાં તેવી હારજીતના દાવ લીધા હતા, પરન્તુ પોતાના હરીફની મોટી જીતથી તેને ક્રોધ ચડ્યો. ક્રોધથી ધ્રુજતો તે ઘેર આવ્યો અને દીવાનખાનામાં બેઠો. ચાકરે ચાહનો પ્યાલો લાવીને મૂક્યો કે એકદમ તે જ પ્યાલો તેણે ચાકરપર ફેંક્યો અને બોલ્યો: "અરે જુસ્સો ! મારું મોઢું તપી ઉઠ્યું છે, ત્યાં તું મને ધગધગતી ચાહ

નનો અશુચિતમ વિભાગ તેની ખોડખાંપણ છે. અન્ય મનુષ્યો એક માણસનાં વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, ડહાપણ, ઇત્યાદિનું કથન કરી આનંદ માને છે, ત્યારે નિંદક તે ગુણોને ભૂલી જઈ તે માણસની ખોડખાંપણને આગળ ધરી તેનો આહાર કરવા મંડી પડે છે! આ રીતે નિંદા તે મનુષ્યના દેહના અશુચિતમ વિભાગ-પૂંઠના માંસની બરાબર છે અને તે નિંદામાં આનંદ માનનાર મનુષ્યાહારી ચાંડાલ છે-મનુષ્યાહારી જંગલી મનુષ્યોથી એ અધમતર છે. (૪૮-૪૯)

धर्मस्थानेष्वपि निन्दाप्रवृत्तिः । ५० ॥

रे निन्दे कुरुतात्परत्र वसतिं किं स्यादसत्यात्र मे ?-
ऽदूष्यान्दूषयसे मुनीनपि परं धर्मे स्थितान्सज्जनान् ॥
सत्यं कारणमत्र चास्ति शृणु तद्धर्मोऽस्ति शत्रुः कले-
र्मान्याऽहं कलिभूपतेः स च यथा रज्येत्तथा मे कृतिः ॥

ધર્મસ્થાનોમાં પણ નિન્દા!

ભાવાર્થ—

પુરુષ—અરે નિન્દા! ધર્મસ્થાનોને મૂકી બીજી જગ્યાએ તું તારો નિવાસ કર.

સ્ત્રી—ધર્મસ્થાનમાં મારો નિવાસ થાય તેમાં શી હરકત છે?

પુરુષ—અરે! તેથી પવિત્ર મુનિઓ અને ધર્મ કરતા સજ્જન પુરુષો દૂષિત બની જાય છે.

સ્ત્રી—તે વાત ખરી છે, પણ તેમ કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. તે સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ, હું સંભળાવું છું. ધર્મ એ કળિરાજનો દુશ્મન છે અને હું કળિરાજની માનીતી દાસી છું. અમારા રાજાનો એવો ઇરાદો છે, કે કોઇ પણ રીતે દુશ્મનનો નાશ કરવો, તે સિવાય મારી સત્તા જામશે નહિ; એવો આશય મારા માલિકનો હોવાથી તેને અનુસરીને વર્તવું એ મારી ફરજ છે; એટલે કળિરાજની વધારે કૃપાદૃષ્ટિ મેળવવાને તે જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવાને હું બંધાએલી હોવાથી

"ધર્મસ્થાનોમાં ધર્મગુરૂઓ અને ધર્મસેવકોને ભ્રષ્ટ કરવાનું કામ જે હું મારી જાતથી જાણતું છું તેમાં શું ખોટું કહું છું ? (૪૦)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં આધુનિક ધર્મોપદેશકોની અને ધર્માનુયાયીઓની હલકી માનસિક વૃત્તિનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આ એક ઘણો સામાન્ય રોગ આપણા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયો છે કોઇ એક જ ધર્મના અનુયાયીઓમાં જ નહિ પણ લગભગ સઘળા ધર્માનુયાયીઓમાં ધર્મસ્થાનકમાં નિન્દાપ્રવૃત્તિનો પ્રચાર થએલો જોવામાં આવે છે. વાતચિતનો વિષય સ્થળ અને કાળને અનુસરતો હોય છે, એવું ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. સ્મશાનમાં શબ બાળવાને એકઠા થએલા માણસો જુદા જુદા માણસોના મરણની, રોગની, વૈરાગ્યની અને એવી કરૂણાજનક વાતો કરે છે, તેમ જ લગ્નમંડપમાં એકઠા થએલા માણસો સગાંસંબંધીઓનાં લગ્નની કે વરવધુના ગુણાદિને લગતી વાતો કરે છે. એ સઘળા બનાવો સ્થળ અને કાળને અનુસરતા છે. પરન્તુ ધર્મસ્થાનમાં ધર્મની અને વૈરાગ્યની વાતો થતી જોઇએ તેને બદલે અન્ય કોઇની નિન્દાની વાતો થતી વધુ અંહી જોવામાં આવે છે, તે એક અગમ્ય વિલક્ષણતા છે ધર્મસ્થાને કૃતં પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ એવું સમજવા છતાં ધર્મસ્થાનકમાં નિંદારૂપી પાપાચરણ કરતાં માણસો અચકાતા નથી, તો કોઇ ગુપ્ત અદૃશ્ય શક્તિનું રાજ્ય ધર્મસ્થાનકો ઉપર-તેમાં વસતા અને જતાં આવતા મનુષ્યો ઉપર-ચાલતું હોવું જોઇએ, એવી કલ્પના ગ્રંથકારે કરી છે તે ઉચિત છે. એવી કઇ અનિષ્ટ અદૃશ્ય સત્તા ચાલતી હશે? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર નિન્દાને મુખે જ અપાવ્યો કે કળિરાજ સૌને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન આદરી રહ્યો છે અને તેમ કરવા માટે તેણે તેમની નિંદારૂપી દાસીને ધર્મસ્થાનકોને બારણે લાવીને બેસાડી છે' અહો! કળિરાજ એ નિન્દાની સહાયથી મનુષ્યોને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યો છે, છતાં મનુષ્યો મોહરૂપી નિદ્રામાં ઘોરે છે! પણ હવે તો—

"જાગ રે છબડા! વાજ આવ્યા ઘણું,
"કહેલાંક પ્રતિબોધ દીજે?*" (૫૦)

* નરસિંહ મહેતો.

[નિંદાના આગમનથી સદ્ગુણોને પલાયન કરી જવાની જરૂર પડે છે. એ
સદ્ગુણો પ્રતિ ઉક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક રચાયો છે.]

धर्माधिकारिणां निन्दाप्रवृत्तौ सद्गुणानां का दशा ? । ५१ ॥

शान्ते याहि दिगन्तरालविवरं लज्जे व्रज त्वं वनं ।
त्वं शून्ये निलयं विधाय करुणेऽरण्ये भृशं क्रोशतात् ।
सत्य प्रेतवनं समाश्रय सखे नीते न नामास्तु ते ।
स्युश्चेद्धर्मपदाश्रिता अपि जना निन्दादिदोषे रताः ।

સદ્ગુણોની સાથે નિન્દાનો વિરોધ.

ભાવાર્થ—(અધર્મ અને કલિનું પક્ષ સેવનારી નિન્દાએ જે પોતાની અધમતા બતાવી તે સાંભળી કયો ધર્મી પુરુષ એક ક્ષણ પણ તેને આશ્રય આપવાની ઇચ્છા કરશે ? નહિ જ કરે. આટલું છતા પણ કદાચ કલિકાળના માહાત્મ્યને લીધે ધર્માધિકારી મુનિવરો અને ભક્ત જનો નિન્દાને સ્થાન આપે તો પછી બીજા ગુણોનો ક્યાંથી સત્કાર થાય ? ખચીત જો તેમ બન્યું તો પછી) હે શાન્તે ! કોઇ પણ દિશાના અન્તરાળનો માર્ગ લઇને તું રવાના થઇ જા ! હે લજ્જે ! તું પણ કોઇ વનની ગુફામાં ચાલી જા ! અરે કરુણે ! તું પણ કોઇ અરણ્યમાં જઇ ક્યાંય ઘર બાંધી જેટલું રુદન કરવું હોય એટલું ત્યાં જઇને કર ! હે સત્ય ! તું પણ સ્મશાનભૂમિનો આશ્રય લે. હે નીતિ ! તારા નામનિશાનની પણ આશા શામાટે રાખવી જોઇએ ? કારણકે તમને બધાને આશ્રય આપનાર ધર્માધિકારીઓ નિન્દાદિ દુર્ગુણો સેવવા લાગી ગયા છે. (૫૧)

વિવેચન—ધર્માધિકારીઓ અર્થાત્ ધર્મોપદેશકો સ્વધર્માનુયાયી જનોને સદુપદેશ આપવાના કર્તવ્યમાં રત રહેલા હોવા જોઇએ કલિકાળના પ્રભાવે કરીને તેઓ જ સ્વકર્તવ્યમાંથી ચ્યુત થઇને નિન્દાનું બહાણુ કરવા લાગે, તો પછી તેઓના સેવકો-ધર્માનુયાયીઓની શી દશા થાય ? ધર્મોપદેશકોનો અધિકાર જેટલો મોટો છે તેટલું જ તેને શિરે જોખમ પણ મોટું છે અને

દેશમાં જ પ્રમાણમાં તેના વિચારાચાર શુદ્ધ હોવા જોઇએ પરન્તુ અત્યારે જે દશા જોવામાં આવે છે તે કેવળ ભિન્ન જ છે. ધર્મોપદેશકો પણ કેટલાક પ્રમાણમાં સ્વમાર્ગમાં ચાલે નિંદાખોર બન્યા છે. પોતાના હરીફ કે વિરોધી ધર્મોપદેશકોની નિંદા કરવી, પોતાની પ્રશંસા પોતાને મુખે કરવી, સામાના અનુયાયીઓને ઉતારી પાડવા અને દુરાચારી ઠરાવવા, ખટપટો કરવી ઇત્યાદિ અનેક દોષો આજકાલના કેટલાક ધર્મોપદેશકોમાં જોવામાં આવે છે શુદ્ધ ચરિત્ર સંસારીઓ પાસે પળાવવાને ઉપદેશ કરનાર ત્યાગીઓ ઉપદેશકો પોતે જ અશુદ્ધ ચારિત્ર પાળે, તો પછી તેમના અનુયાયીઓ તરફથી તો શુદ્ધ ચારિત્ર્યની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? રાજા કરતિ સર્વેષાં કાર્યં કસ્ય જાયતે ? પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે, તે પોતે જ પ્રજાને લુંટવા માંડે તો પછી પ્રજા કોને શરણે જાય ! અશુદ્ધ ચરિત્રવાળા ધર્માધિકારીઓ પણ તે લુંટારા રાજાના જેવા જ છે નિંદાખોરના પ્રવેશની સાથે જ તેઓ પરપરિવાદ કરવાના ઉભરામાં અજ્ઞાન બને છે, પોતાના અધિકારનો વિચાર કર્યા વિના સજ્જનો ત્યાગ કરી યદા તદા બકવા મંડી પડે છે, દયાને તિલાંજલિ આપે છે, તેથી પોતાની નિંદાખોર પ્રકૃતિ શાંત કરવાને અન્યના હિતાહિતનો વિચાર કરતા નથી, અસત્ય તો હમેશાં નિંદાની સાથે જ વિહાર કરે છે અને નીતિસંબંધી વિચાર તો મનમાં ઉદ્ભવતોએ નથી ! આ કારણથી શાન્તિ, સજ્જન, દયા, સત્ય, નીતિ આદિ સદ્ગુણો નિંદાની સાથે ન રહેવા માગે અને એકદમ પલાયન કરી જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

શંકા—નિંદા શબ્દ અતિવ્યાપક છે. જે પ્રત્યેક પદાર્થમાં કિંચિત્ પણ હોય છે તેનો અવગુણ બોલવો-ઇચ્છાપૂર્વક બોલવો, તે તે પદાર્થની નિંદા કરી કહેવાય. આ નિંદા અસત્યમિશ્રિત છે, પરંતુ સત્યમિશ્રિત નિંદા પણ હોય છે. કોઇ પદાર્થમાં કાંઇ દોષ હોય, અને તે દોષનું વિશેષે કરીને નિરૂપણ કરવું એ શું નિંદા કહેવાય ?–અથવા તો શું સત્યમિશ્રિત નિંદા કહેવાય ?

સમાધાન—દોષનું નિરૂપણ કરવું—યથાર્થ રીતે કરવું તે નિંદા ન કહેવાય. કોઇનું હિત કરવાને પણ કોઇ દુષ્ટ માણસના દોષનું કથન કરવાની

આવશ્યકતા પડે છે અને તે સમયે તે દોષકથન એ નિંદા નથી. સત્યમિશ્રિત નિંદામાં અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ વધારે હોય છે. કોઇ દુષ્ટ જનમાં કોઇ ખરા દોષ હોય તે દોષનું યથાસ્થિત કથન કરવાને બદલે સત્યના મર્મથી દૂર ગયા વિના પણ જો અતિશયોક્તિપૂર્વક તે કથન કરવામાં આવ્યું હોય અને તેમ કરવામાં પોતાનો કાંઇ પણ સ્વાર્થ રહેલો હોય તો તે સત્યમિશ્રિત નિંદા જ કહેવાય. અતિશયોક્તિના અંશે કરીને તે પ્રકારની નિંદામાં પણ કિંચિત્ અસત્ય તત્ત્વ રહેલું છે, અને તેથી જ ગ્રંથકારે નિન્દાને 'असत्यसहोदरा' કહેવાની અગત્ય માની છે.

પુન: શંકા—સ્વધર્મભક્તિને વશ રહેલા ધર્મોપદેશકો પોતાના ધર્મનાં તત્ત્વોની ખૂબીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મની ખામીઓ દર્શાવવા લાગે છે. તે ખામીઓ દર્શાવવામાં જો તે કિંચિત તિરસ્કાર વ્યક્ત કરે તો તે શું નિંદા થઇ કહેવાય ?

સમાધાન—કોઇ ધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવી અને તેમ કરતાં અન્ય ધર્મની ખામીઓ દર્શાવવી, એ નિન્દા નથી. તેમાની કોઇ ખામી મોટી હોય અને પ્રસંગોપાત તિરસ્કારનું દર્શન થાય, તથા તે તિરસ્કાર અતિશયોક્તિપૂર્વક, દ્વેષમૂલક કિંવા અસત્યમિશ્રિત ન હોય તો તે પણ નિંદા નથી. આચારાંગ સૂત્રમાં પરમતનું ખંડન કરવું હોય તો તે વિચારપૂર્વક કરવું જોઇએ એમ કહેવામાં આવેલું છે અને જીવહિંસાના વિષયમા લખ્યું છે કે: पुव्वं निकाय समयं पत्तेयं पत्तेयं पुच्छिस्सामो । हं भो पावादुया किं भेसाय दुक्खं उदाहु असायं ? समिया पडिवन्नेयावि एवं बूया,–सव्वेसिं पाणाणं सव्वेसिं भूयाणं सव्वेसिं जीवाणं सव्वेसिं सत्ताणं असाय अपरिणिव्वाणं महब्भयं दुक्खंति बेमि । અર્થાત્—દરેક મતવાળાના શાસ્ત્રોમા શું શું કહેલુ છે તે તપાસી કરીને અમે દરેક મતવાળાને સવાલ કરીએ છીએ કે હે પ્રવાદીઓ ' તમને સુખ અપ્રિય છે કે દુ:ખ અપ્રિય છે ? જો દુ:ખ અપ્રિય છે તો તમાના જેવા બધા જીવોને દુ:ખ મહાભયંકર અને અનિષ્ટ છે. આ દૃષ્ટાંતકે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમતનું ખંડન કરતાં પણ તે મતના સિદ્ધાંતો સર્વે

रीते समजने युक्तिपुरःसर खंडन करवुं, ए निंदा नथी. परंतु स्वधर्मनी खूबीओ दर्शावता छतां परधर्मना सिद्धांतोनुं संपूर्ण रहस्य समज्या विना अेकांतवादपूर्वक ते संबंधि मनभावनी जुगुप्सा उत्पन्न थाय तेवी टीका करवामां आवे ते तो स्पष्ट निन्दा छे. ए निंदानो धर्मोपदेशकोए सर्वथा त्याग करवो जोइए अने तेमां छता पण स्वधर्मभक्तिनुं तत्त्व समायेलुं नथी. (५१)

[धारो कोइ माणसनी प्रकृति एटली निंदाखोर बनी गइ होय अने तेने कोइनी पण निंदा कर्या सिवाय बिलकुल चेन पडतुं न होय तो तेणे कोनी अने केवी रीते निंदा करवी ? ए प्रश्ननो उत्तर ग्रन्थकार निम्न श्लोकमां आपे छेः-]

निन्दायाः स्वगतदोषाणां निन्दैव कार्या । ५२ ॥

यद्यस्ति प्रकृतिस्तथा न च विना निन्दां सुखं लभ्यते।
जल्प्या नेति वदेस्तदा स्वहृदये सूक्ष्मेक्षिका दीयताम् ॥
दोषाःसन्ति यदाऽमिताः किल निजाः सद्बुद्धिसंपद्भिद
स्तेषामेव हि बाधनाय कुरुतां स्वस्यैव निन्दां तदा ॥

निन्दा करवी होय तो पोताना दोषोनी ज करवी.

भावार्थ—जो कदाच निन्दा करवानी खास टेव ज पडी गइ होय अने ते टेव उपर जय मेळववामां मुश्केली जणाती होय अने निन्दा कर्या वगर चेन न ज पडतुं होय तो पछी तेना माटे बीजो मार्ग ए छे के तेणे सूक्ष्म दृष्टिथी पोताना हृदय तरफ ज जोवुं जोइए, के मारा पोतामां ज मने नुकसान पहोंचाडनारा अने मारी गुणसंपत्तिने हरनारा केटला बधा दुर्गुणो–दोषो भरेला छे ? हे भव्य ! पोताना दोषोनुं निरीक्षण करीने मरजी प्रमाणे खूब पेट भरीने निरंतर जेटली निन्दा करवी होय तेटली पोताना दोषोनी करवी के जेथी तारा दोषोनी निवृत्ति थाय. बीजानी निन्दा करवाथी तने शुं फळ मळवानुं हतुं ? तेथी तो केवळ चीकणां कर्म बंधाशे (५२)

વિવેચન—નિન્દા કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય અને નિન્દાકર્મ વગર ચેન ન પડતું હોય તેવા નિન્દાપ્રિય જનોએ નિંદાને માટે કયું સ્થાન શોધવું? સારા માણસોની નિંદા કરવી એ તો દુઃખનું કારણ છે કહ્યું છે કે निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ અર્થાત્–માણસ જેમ જેમ સત્પુરુષોની નિંદા કરે છે તેમ તેમ પોતે વધારે દુઃખી થાય છે. ત્યારે નિન્દક વૃત્તિની તૃપ્તિ થાય અને પોતાને દુઃખ ન થાય તેવો એક માર્ગ છે અને તે એ છે કે પોતાના દોષોને જોઇને–પાપોને સંભારીને તેની નિંદા અહોનિશ કર્યાં કરવી. આ નિંદા કરવાથી દુઃખ થતું નથી, પરંતુ પાપનાં પુદ્ગળ પાતળાં પડે છે અને ભવિષ્યમાં સુકાર્યપ્રવૃત્તિમાં ચિત્ત ચોંટે છે. પાપ કિંવા દોષની નિન્દા કરવી એ પશ્ચાત્તાપ જ કહેવાય છે અને प्रायश्चित्तं हि पापानां, पश्चात्ताप इति स्मृतः અર્થાત્ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે–પાપના પુદ્ગળને પાતળા પાડવા બરાબર છે. એ રીતે જોતાં સ્વદોષનિંદા હિતકારક જ લેખાય છે. (૫૨)

[પુનઃ એક નવીન શંકા ઉત્પન્ન કરી તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે]

परकीयदोषाप्रकाशनम् । ५३ ॥

दोषश्चेच्छ्रुतिगोचरः समभवत्कस्यापि भव्याङ्गिनः ।
ख्याप्यो नैव जनान्तिके नहि भवेद्यावद् दृशोर्गोचरः ॥
साक्षात्कारपथागतोपि परिषन्मध्ये प्रकाश्यो न स ।
एकान्ते विनिवेद्यमुन्नतिधिया चेज्ज्ञाप्यमेतत्तदा ॥

अन्यदोषनिराकरणे किं निन्दाया आवश्यकता ? । ५४ ॥

वस्त्राशुद्धिनिवृत्तये यदि भवेत्पङ्कस्य लेपः पुन–
र्दुष्टाचारनिवृत्तये भुवि भवेन्निन्दाख्यदोषस्तदा ॥
नैवं क्वापि च दृश्यते ततइयं रीतिः सदा त्यज्यतां ।

॥

यस्यां नास्ति फलञ्च किञ्चिदपरं द्वेषं च वैरं विना ॥

સામા માણસની ભૂલ કેવી રીતે સુધારવી?

ભાવાર્થ—કોઇ પણ સારા માણસનું દૂષણ આપણે કાને સાંભળ્યું તેટલા ઉપરથી તે મનમાં સાચું માની લેવું ન જોઇએ, કારણકે દુનિયાના લોકોમાં ઘણી વાર તદ્દન જૂઠી વાત પણ ફેલાય છે, જેથી તે દૂષણ આપણને દૃષ્ટિગોચર ન થયું હોય યા ખાત્રીપૂર્વક જણાયું ન હોય ત્યાંસુધી જનસમૂહ વચ્ચે કે અન્ય કોઇ પણ વ્યક્તિ પાસે તે દૂષણ જાહેરમાં ન મૂકવું અને સારા માણસની ફજેતી કરવા મનમાં સંકલ્પ પણ ન કરવો; કદાચ તે દૂષણ ખાત્રીપૂર્વક મનાયું યા દૃષ્ટિગોચર થયું હોય તોપણ એક વાર માણસોના ટોળા વચ્ચે તે દોષને પ્રકાશમાં ન લાવતાં તે ધણીને એકાન્તમાં મળી હિતબુદ્ધિપૂર્વક શુભ આશયથી જાતે શિખામણ આપવા હોઇએ, તે રીતે તેની પન તેનું દૂષણ ડાહ્યા માણસોએ નિવેદિત કરવું. (૫૩)

બીજાના દોષો ટાળવાને શું નિન્દાની જરૂર છે?

કાદવનો લેપ લગાડવાથી જો મલીન વસ્ત્ર શુદ્ધ થઇ શકતું હોય તો બીજાઓની નિન્દા કરવાથી સમાજમાં થતો દુરાચાર અટકાવી શકાય, પણ તેમ થતું ક્યાંય જોવામાં આવે છે? નહિ જ. ત્યારે જે પ્રવૃત્તિમાં દ્વેષ અને વૈરની વૃદ્ધિ સિવાય બીજું કશું પણ ફળ નથી તેવી નિન્દાની પ્રવૃત્તિને શામાટે રહેવા દેવી જોઇએ? તેનો તો સર્વદા ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. (૫૪)

વિવેચન—કોઇ પણ માણસની નિન્દા કરનાર માણસ તે તે માણસના કોઇ કાર્ય કે વિચારની અનિષ્ટતા ઉપર સ્વેચ્છાચારી ટીકા કરે છે અને તેમાં એટલું અતિશયોક્તિનું મિશ્રણ કરે છે કે જેથી તે નિન્દા સાંભળનાર માણસને પેલા નિંદાતા માણસ ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આવા નિંદક માણસને કોઇ પ્રશ્ન કરે કે "ભાઇ! તું શાને અમુક માણસની નિંદા કરે છે?" ત્યારે તે માણસ એવો ઉત્તર આપે છે કે: "હું નિંદા કરતો નથી પરન્તુ દોષકથન કરું છું, એવા હેતુથી કે એ માણસ લોકોની દૃષ્ટિમાં

[illegible] ।

અર્થાત્—જે [illegible] રમણીય અને [illegible] છે [illegible] એવી 'વાણી' અર્થાત્ વાણીને [illegible] [illegible] [illegible] (૧૧)

[[illegible]]

[illegible] ॥ १२ ॥

पारुष्येण पराङ्मुखा हि पुरुषाः श्रोतुं न वाञ्छन्ति तत्
किञ्चातः परमर्मभेदकतया कालुष्यमुत्पद्यते ॥
तेनाशान्तिसमुद्भवो जनगणे वैरस्य वृद्धिस्ततः ।
शब्दः स्यात्परिवर्ज्य एव परुषः शिक्षोपदेशादिके ॥

क्लेशोत्पादक भाषापरिहारः । १३ ॥

या स्यात् क्लेशविधायिनी जनमनोविक्षेपसन्धायिनी ।
राज्यज्ञातिसमाजधर्मविषयद्रोहस्य सम्पादिनी ॥
धर्मोत्थापनकारिणी विपलताबीजस्य सञ्चारिणी ।
वाचा सा जनघातिनी सुखहरी वाच्या न सन्तापिनी॥

મર્મવેધક કઠોર ભાષા વર્જવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે યા શિક્ષકે શ્રોતાઓના મનમા જે વાત ઠસાવવી હોય તે વાત કઠોર ભાષાથી કે મર્મવેધક ભાષાથી ઠસાવી શકાતી નથી, કારણકે તેથી શ્રોતાઓ અંતઃકુપિત થઇ પરાઙ્મુખ થઇ જાય છે એટલે તે વાત સાભળવાને ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો તેવી કઠોર ભાષાથી કોઇના મર્મસ્થળ ભેદાવાથી સમામા દ્વેષની લાગણી પેદા થાય છે અને ક્લેશની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાથી અશાન્તિના કુસુમ

કરે છે અને ઝેરવેરની વેલડી જનસમુદાયમાં ફેલાય છે કે જેના કડવાં ફળ પોતાને અને બીજાને ચાખવા પડે છે, માટે બહેતર એ છે કે પ્રથમથી જ શિખામણ આપવામાં તેમજ ઉપદેશ દેવામાં દારૂણ કર્કશ ભાષાનો ઉપયોગ ન કરવો (૫૬)

ખટપટ ઉઠે તેવી ભાષા પણ વર્જવી.

જે ભાષા સુહૃદ જાતિના સાજથી સજ્જ થયેલ માણસોના મનમાં વિક્ષેપ નાખી કલેશ કકાસ ઉત્પન્ન કરે, વળી જે ભાષા રાજ્યને ધક્કો લગાડી, નાતમાં તડ પાડી, સમાજમાં સડો નાખી, ધર્મનો ધ્વંસ કરી અને દેશનો દાટ વાળી નાખી રાજ્યદ્રોહ, જાતિદ્રોહ, સમાજદ્રોહ ધર્મદ્રોહ અને દેશદ્રોહને જન્મ આપે, કુતર્ક અને કુયુક્તિથી ધર્મનું સ્થાપન કરે કદાગ્રહ કે હઠરૂપ ઝેરની વેલડીનો ચારે તરફ સંચાર કરે, અને સુહૃદ શાન્તિનો ભંગ કરી મનુષ્યોનો સંહાર કરે તેવી અને નિષ્ફળ વાદવિવાદયુક્ત ભાષા, સુજ્ઞ પુરુષોએ હમેશ વર્જવી જોઈએ એટલે પોતે તેવાં વચનો ન બોલવાં અને બીજાઓને પણ બની શકે તો તેવી ભાષા બોલતા અટકાવવા જોઈએ. (૫૭)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં કેવા પ્રકારની ભાષા બોલવી તેનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી આ શ્લોકમાં કેવા પ્રકારની ભાષાનો સુજ્ઞ જનોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે. પરંતુ એટલે કઠોર અને દેશ સમાજ કે રાજ્યમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરે તેવી ભાષાનો સદા ત્યાગ કરવો એવો ઉપદેશ આમાં મુખ્ય છે. કેટલીક વાર વિદ્વાન મનુષ્યો પણ પોતાની ભાષાના કઠોરપણાને માટે દુઃખ પામે છે. કઠોર ભાષા સત્ય હોવા છતાં તે સાંભળનારને રૂચતી નથી અને તેમાં ભલે તેટલું યાથાર્થ્ય રહેલું હોય છતાં તે દૂષિત-દોષયુક્ત ભાષા જ લેખાય છે. તેટલા માટે કહ્યું છે કે સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત્ ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ અર્થાત્ સત્ય બોલવું અને પ્રિય બોલવું પણ સત્ય અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે અસત્ય બોલીને પણ પ્રિયવાદી થવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સત્ય અપ્રિય ભાષાવાળું હોય તે ન બોલવું સારું છે—અર્થાત્ તે [illegible]

ધારણ કરવું ઉચિત છે, પરન્તુ સામા માણસના હૃદયને વીંધી નાખે તેવું અપ્રિય ન બોલવું, તેમ જ સત્ય ઉપર પ્રિયવાદિત્વને સરસાઈ આપીને પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય પણ ન બોલવું. અપ્રિય અથવા કઠોર ભાષાનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશકો આટલો આગ્રહ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે કઠોર ભાષામાં ગુંથાએલાં હિતવચનોને મનુષ્યો શ્રવણ કરતા નથી અને તેથી તેઓનું હિત કરવાને જે ઉપદેશ તેઓને આપવામાં આવતો હોય છે તે નિષ્ફળ જાય છે. આ કારણથી કોઈને ઉપદેશ આપવો હોય, કોઈને તેનું હિત બતલાવવું હોય કિંવા કોઈને ઠપકો આપવો હોય તોપણ તે બની શકે ત્યાંસુધી મિષ્ટ વચનોમાં જ કહેવું. કઠોર ભાષાથી શ્રોતાઓ ઉદ્વિગ્ન થાય છે, ઉપદેશ ગ્રહણ કરતા નથી તેથી તેઓનું અશ્રેય થાય છે તથા ઉપદેશકનો આયાસ પણ વ્યર્થ જાય છે અને કોઈ અર્ધદગ્ધ મનુષ્યોની સાથે સંબંધ બંધાયો હોય તો પરસ્પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થતાં ઝેર વેર બંધાય છે. કઠોર ભાષણના એક દૃષ્ટાંત રૂપે પાંડવ કૌરવનું ચરિત્ર લેખાય છે. પાંડવોમાં ભીમસેન તમોગુણી અને મહાક્રોધી હતો. દુર્યોધનાદિ કૌરવોએ તેને વાગ્પ્રહારથી વિદ્ધ કર્યા અને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ઉતરાવ્યાં તેને પરિણામે ભીમસેન એટલો ક્રુદ્ધ થયો કે તેણે કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને છેવટે પાંડવોએ પોતાની એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી કૌરવોના કઠોર ભાષણનું ફળ તેઓને જ ભોગવવું પડ્યું. એટલા ઉપરથી કહેવાય છે કે—

क्षिपेद्वाक्यशरान् घोरान् न पारुष्यविषप्लुतान् ।
वाक्पारुष्यरुषा चक्रे भीमः कुरुकुलक्षयम् ॥

અર્થાત્—કઠોર ભાષણરૂપી વિષથી ભીંજેલા ભયંકર વાગ્બાણોને ફેંકવાં નહિ, કેમકે કઠોર ભાષણના રોષથી ભીમસેને કુરુકુળનો ક્ષય કર્યો હતો. કઠોર ભાષાથી એક વ્યક્તિને જ નહિ પણ આખા કુળને અને દેશને કેટલી હાનિ થાય છે તેનું આ મોટું દૃષ્ટાન્ત છે. તેવી જ રીતે જે ભાષાથી સમાજમાં, ધર્મમાં, દેશમાં, પ્રજામાં કે રાજ્યમાં અનિષ્ટ જ્વાળાઓ સળગી ઉઠે તેવી ભાષાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એ એક પ્રકારનો ભયંકર વિદ્રોહ લેખાય છે. જો કઠોર વચનથી એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ થતાં તે અને-

મનુ અનિષ્ટ કરવા વૈરબુદ્ધિથી પ્રેરાય છે, તો જે ખટપટવાળી બોલવાથી રાજ્યમાં અને સમાજમાં અનિષ્ટનો પ્રચાર થતો હોય તે બાલા કેટલી વ્યક્તિઓના હિતનો ધ્વંસ કરે તે સમજવું સહેલું છે. પંડિત જનોએ આ કારણથી જ ઉપદેશ્યું છે કે કોઇના હિતાર્થે પણ ક્લેશકારક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ કારણકે તેવી ભાષાના ઉપયોગથી મનમાં ધારણ કરેલી અહિતકારક બુદ્ધિનો પરાજય થઈ જાય છે અને ક્લેશને પ્રાધાન્ય મળતાં અહિતનો જ પ્રચાર થાય છે (૫૬-૫૭).

[મિતભાષણના લાભો સમજાવ્યા પછી મુખ્યત્વે કરીને કેવા પ્રકારની ભાષાનો સર્વદા ત્યાગ કરવો તેનું સૂચન કરવામાં આવ્યા પછી બહુબોલા માણસો પોતાને કેટલું નુકસાન કરે છે તે દર્શાવીને મિતભાષણનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે:]

मितभाषणम् । ५८ ॥

भाषन्ते निजशक्तितोऽधिकतरं वाचालतालम्बिन-
स्तेऽश्रद्धेयतदुक्तयो जनगणे गच्छन्त्यहो लाघवम् ॥
सत्यं तद्वचनं भवेत्तदपि नो केनापि विश्वस्यते ।
तस्मान्नाऽधिकभाषणं समुचितं श्रेयोर्थिनां सर्वदा ॥

બહુબોલા થવામાં શું ગૌરવ છે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો વાચાળતાનો ડોળ બતાવતાં પોતાની શક્તિનો તોલ કર્યા વગર મોટી મોટી વાતો કરી નાખી દિવસ લવલવાટ કર્યા કરે છે, તે જનસમાજમાં ગૌરવ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બદલે દીનતા અને લઘુતા મેળવી હાસ્યાસ્પદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચન ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા રહેતી નથી જેથી વખતપર તેની સાચી વાત હોય તે પણ જુઠાણામાં ખપી જાય છે, કેમકે સાચું ખોટું ભરડી બહુબોલા થઇને તેણે પોતાનો ઇતબાર ખોઈ નાંખ્યો; માટે જેને ગૌરવની ચાહના હોય અને લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી કર્તવ્યના માર્ગમાં આગળ વધવું હોય તો બહુબોલા ન થવું જોઇએ અને શક્તિ ઉપરાંતનું અધિક ભાષણ ન કરવું જોઇએ. (૫૮)

शिष्टस्याभरणं हि सत्यवचनं प्रामाणिकत्वं तथा ॥
तस्याप्याभरणं हितं मितवचः सम्यत्वरक्षाकरं ।
सत्य तन्मितभाषणं सुखकरं सर्वोत्तमं भूषणम् ॥

મિતભાષણ એ જ ભૂષણ છે.

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણીઓમાં પુરુષ એ પૃથ્વીનું આભૂષણ છે, પુરુષ જાતિને શોભાવનાર શિષ્ટ જન પુરુષનું આભૂષણ છે, પ્રમાણિકતા રાખવાની સાથે સત્ય ભાષણ કરવું તે શિષ્ટ પુરુષનું આભૂષણ છે અને સત્ય ભાષણનું પણ આભૂષણ મિત ભાષણ છે, જે સજ્જનતાનું રક્ષણ કરે છે અને સર્વનું હિત સાધે છે. માટે સર્વ ભૂષણોમાં ઉત્તમ ભૂષણ તે જ છે તો પછી કયો પ્રાજ્ઞ મનુષ્ય સદાયે સુખકર આવા એક ભૂષણનો સત્કાર નહિ કરે? ૫૦

વિવેચન—મિતભાષણનું સર્વોપરિપણું સર્વવિદિત છે. વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાના યોગથી પૂજ્ય લેખાય છે પરંતુ તે સાથે તેઓ જો 'વાગ્મી' હોય છે અર્થાત્ મિતવાચા બોલનારા હોય છે તો જ તેઓ પોતાની વિદ્વત્તાને શોભા આપનારા લેખાય છે. આ કારણથી કહ્યું છે કે विद्वत्वा प्रतिमर्ता हि पूज्यता અર્થાત્-જિહ્વાએ કરીને જ બોલનારાઓ પૂજ્ય લેખાય છે તાત્પર્ય એ છે કે જો જિહ્વા અનિયમિત કઠોર ઇત્યાદિ દુર્ગુણો ધરાવતી હોય છે તો તે પૂજ્ય લેખાતી નથી પરંતુ મિતભાષિણી મધુરવાદિની હોય છે તો તેને યોગે કરીને તે જિહ્વાવાળાઓ પૂજ્ય લેખાય છે. આ શ્લોકમાં હિતકારક મિતભાષણને સત્યભાષણના ભૂષણરૂપે કહ્યું છે અને તે સર્વથા ઉચિત છે. સત્યભાષણ દોષયુક્ત નથી, પરંતુ જેવી રીતે આભૂષણો વિનાના અવયવો પણ શોભતા નથી, તેવી રીતે સત્યભાષણ, મધુરતા, કોમળતા, સુમિતતા ઇત્યાદિ આભૂષણોથી રહિત હોય તો, તેનું નામ 'સત્ય' શોભતું નથી. નગ્ન સત્ય બોલનારાઓ અસભ્ય લેખાય છે અને તે ગમે તેવા વિદ્વાનો હોય તથાપિ અજ્ઞ જનોમાં જ તેમની ગણના થાય છે. અત્ર એક દૃષ્ટાંતથી તે વાત આપણે સ્પષ્ટ કરીશું. કોઈ એક રાજા એકદા ગ્રીષ્મ ઋતુના સખ્ત તાપમાં

શંકા—બુદ્ધિમાન્ પિતાના કેટલાક બુદ્ધિમાન્ પુત્રો એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેમને તેમના પિતાના જ મગજનો વારસો મળ્યો હશે એમ માની શકાય, છતાં કેટલાંક દાખલાઓમાં તેમને તેમની નિરક્ષર માતાઓનું મગજ ન મળ્યું હોય એવું પણ જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું શું કારણ હશે?

સમાધાન—એવા દષ્ટાંતોમાં જે પરિણામ જોવામાં આવે છે તેને પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા મગજનું જ સર્વાંગે પરિણામ સમજવું એ એક ભૂલ છે. વસ્તુતઃ જન્મ પછીના પિતા તરફથી અપાતા શિક્ષણના અથવાતો પૂર્વજન્મના અભ્યાસના એ સંસ્કારો હોય છે. હમેશા એ એક સ્વાભાવિક નિયમ હોય છે કે એક પ્રકારના સંસ્કાર ઉપર બીજા પ્રકારના બળવાન્ સંસ્કારો પડે છે તો પહેલા સંસ્કારો દબાઇ જાય છે અને બીજા સંસ્કારો પ્રધાન બને છે એટલું જ નહિ પણ પહેલા સંસ્કારો બીજા પ્રકારના સંસ્કારોમાં ભેળવાઇને તદ્રૂપ પણ બની જાય છે. દૂધમાં મધુરતાના રજકણો રહેલા છે અને દહીંમાં ખટાશના રજકણો રહેલાં છે. દૂધની મધુરતાના રજકણોમાં જેટલી પ્રબળતા છે તે કરતાં દહીંની ખટાશના રજકણોમાં વધુ પ્રબળતા છે અને તેથી જો દહીંને દૂધમાં ભેળવવામાં આવે છે, તો દૂધ ઉપર દહીંના ખાટા રજકણો વિજય મેળવે છે. એટલું જ નહિ પણ દૂધના મધુર રજકણો ઉપર દહીંનાં ખાટાં રજકણો પોતાનો સંસ્કાર પાડીને દૂધને પણ દહીંરૂપ બનાવી દે છે. એ જ રીતે માતાનું જો નિરક્ષર મગજ બાળકને મળ્યું હોય છે તો ઉપર પિતાના પ્રબળ બુદ્ધિમાન્ મગજના સંસ્કારોવડે બાળક બુદ્ધિમાન્ નીવડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. (૬૫)

द्वितीय परिच्छेद.

ગૃહશિક્ષણ.

गृहसंस्काराः । ६६ ॥

बालो दासकरे नुरक्षणकृते यद्यर्प्यते शैशवे ।

द्वौ दासौ हि भविष्यतः किल ततः संसर्गमाहात्म्यतः॥
कर्तुं यद्यभिलष्यते कथमपि श्रेष्ठं शिशोर्जीवनं।
बाल्यादेव सुयोग्यरक्षककरे बालस्तदा योज्यताम्॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

ભાવાર્થ—નાની અવસ્થાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કામ જો એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોંપવામાં આવે છે, તો થોડા વખતમાં એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે. અર્થાત્ એક નોકર તો છે જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉછર્યો તેને પણ નોકરના સંસર્ગની માઠી અસરથી નોકરના જેવા સંસ્કારો અને તેના જેવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે બીજો નોકર તે. આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે જો બાળકનું જીવન શ્રેષ્ઠ બનાવવું હોય તો બાલ્યપણાથી જ લાયક રક્ષકની સારવાર હેઠળ બાળકનું જીવન ઘડાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. (૬૬)

વિવેચન—ઘણા ધનવાન પુરૂષો કે જેઓને ત્યાં નોકરચાકરનો તોટો હોતો નથી તેઓ પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કાર્ય નોકરના હાથમાં આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે રાખે છે, રમાડે છે અને તેડીને ફરે છે. આથી તે બાળક પોતાના માતાપિતા કરતાં નોકરોનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કોઇ કોઇ વાર તો તે તે નોકરનું એટલું પક્ષપાતી બની જાય છે કે પોતાના માતપિતા પાસે રહેવાનું પણ તેને ગમતું નથી! નોકરો હમેશાં ક્ષુદ્ર વિચારના, તરંગી, વ્યસની અને આળસુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ બીજા લોકો સાથે અસભ્ય ભાષામાં વાતચીત કરે છે, ઠંઠાસ કરે છે, અને ગમે તેમ બોલે છે એવા નોકરના નિત્યના સહવાસવાળું બાળક પણ તેના જેવું જ બને છે. બાળકનું નિર્દોષ અને સરલ મન હમેશાં અનુકરણતત્પર હોય છે. તે જે કાંઇ બોલે છે, ચાલે છે, કે કરે છે તે સઘળું તેણે બીજાઓ પાસેથી અનુકરણરૂપે જ ચરખું કરેલું હોય છે. આ કારણથી જેવી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય

છે તેવી જ દુષ્ટ પ્રકૃતિનું તે બાળક નીવડે છે, અર્થાત્-પ્રાયઃ તે બાળકપણાથી એક જાતનો વધારો થાય છે. આ કારણથી કોઇ માતાએ પોતાના પુત્રને નોકરના હાથમાં સોંપવો, તે તે પુત્રનું અહિત કરનારા બાબત જ છે. માતાને અન્ય ગૃહકાર્યમાં પરોવાવાની જરૂર પડે તેમ હોય અને તે કારણથી બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપ્યું હોય, તેપણ તે ઠીક નથી. ગુણહીન ચાકર પાસે રાખવાથી જેટલી હાનિ થતી નથી તે કરતાં અસભ્યપણાથી હાનિ બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપવાથી થાય છે. કહ્યું છે કે दुर्जनजनसंसर्गादपि दोषमाप्नोति, અર્થાત્-દુર્જનના સંસર્ગથી સજ્જન પણ દોષને પામે છે, તો પછી સ્વભાવે નિર્દય બાળક ચાકર જેવા શુદ્ર મનુષ્યના સંસર્ગથી દુષ્ટતાને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? વળી ચાકરના હાથમાં બાળકને સોંપવાથી બીજી અનેક હાનિઓ થાય છે. બાળકને રમાડવું-તેને રોવા ન દેવું એ કાર્ય એક મહત્વનું હોય છે, તેથી કેટલાક કૃત્રિમ ઉપાયોવડે ચાકર તે બાળકને રોવા દેતો નથી. એક વાર એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને ચાકરને સોંપી પોતે કામ પ્રસંગે બહાર ગઇ. બાળક પજવણી કરવા લાગ્યો અને ચાકરને પોતાના કાંઇ ખાનગી કામસર બહાર જવાની ઇચ્છા થઇ. આથી તેણે બાળકને પારણામાં સુવાડીને તે ઉપર વાઘના ચામડાનું વિકરાળ માથું બાંધ્યું. બાળક તે વાઘના ભયથી બીહીને ચૂપ થઇ ગયો એટલે ચાકર પોતાના કામ ઉપર ચાલ્યો ગયો. પાછળથી માતાએ આવીને જોયું તો વાઘના માથાના ભયથી ત્રાસ પામીને એ કોમળ બાળક પારણામાં મરણ પામેલ હતો! ચાકરના હાથમાં બાળક સોંપવાનું આ એક વિશિષ્ટ પરિણામ! માટે બાળકોને નાનપણમાં યોગ્ય દરજ્જાના હાથમાં જ સોંપવા જોઇએ અને ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના ચાકરોના હાથમાં ન સોંપવાં જોઇએ. (૬૬)

[ત્યારે બાળકનું રક્ષણ કરવાને સર્વથી યોગ્ય કોણ ઉપાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચે શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.]

मातैव शिशुरक्षणकर्त्री योग्या । ६७ ॥

प्रायो बालकरक्षिकास्ति जननी सा चेद्भवेद् बालिशा ।

ઉદ્ગારો કાઢવા નહિ કે દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ, કારણકે તેની જ છાપ આબેહુબ બાળકના કોમળ હૃદય ઉપર તુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના પુત્રનું અનિષ્ટ ઇચ્છતી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નિવડે એવી જ તેની ઇચ્છા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંયોગોમાંથી બચાવી લે છે, છતાં બ્હેમી, અજ્ઞાન અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના હિતની ગમે તેવી શુભ વાઞ્છના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને ગમે તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અહિત જ થાય છે. આયામાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી ગમે તેવી બ્હેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતા પણ ચાકરની બાળકને ઉછેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्। प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम्॥ અર્થાત્—છોકરાં ઉત્પન્ન કરવા, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું અને પ્રતિદિવસ ઘરના કામકાજ કરવા એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે આ રીતે બાળક માતાઓ પોતાના બાળકોને ચાકરોના [illegible] થવા [illegible] ન દેતા પોતાની સાથે ઉછેરે અને પોતાના સદ્વિચારોનું શિક્ષણ આપે, તો [illegible] પણ બાળક [illegible] તેમાં અસંભવિતતા કાંઈ જ નથી. સ્ત્રીઓને ઉન્નત હૃદય-ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જે મુખ્ય તાત્પર્ય રહ્યું છે તે એ જ છે કે ભવિષ્યની પ્રજાને પણ તેથી જ [illegible] ભવિષ્યની પ્રજાને ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલી [illegible] જરૂર છે તેટલી ઉત્તમ માતાઓની [illegible] છે અને તે કારણથી માતાઓને બાળક[illegible] નીતિવિષયક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રજાને ઉત્તમ [illegible] કરી શકાય છે. (૯-૨૮)

[હવે નિશાળોમાં અપાતા શિક્ષણ ઉપર આવતા અગાઉ [illegible] કહેવાય છે]

सूत्रविधानम् ।१०॥

स्वस्तु मानवाः प्रथमतः शाला सुशिक्षार्थिता।
जननी सुशिक्षणहेतवे योग्या परा शिक्षिता॥

भित्तिर्मूलमखण्डितं दृढतरं स्याच्चेत्तदा सा दृढा ।
गच्छेदुच्चपदं ततोपि महितं स्थानं न चेदन्यथा ॥

ઘરનું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—નિશાળ, સ્કુલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ કોઈ માનતા હોય તો ભલે મને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુશિક્ષિત માતા જ બાળકને ખરૂં શિક્ષણ આપે છે. માતાનું શિક્ષણ પાયારૂપ છે. જો ભીંતનો પાયો દૃઢ-મજબુત નાંખવામાં આવે તો ભીંત વધારે મજબુત બને છે, અને અનેક મહેલોને ધારણ કરી શકે છે. પણ પાયો કાચો હોય તો તેમ બની શકતું નથી. તેજ રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મજબુત પાયો પડ્યો હોય તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપયોગી થઈ શકે. (૯૫)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઈ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસાડવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરન્તુ તે પહેલાં શરૂ થઈ ચૂકી હોય છે. જન્મ થયા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, તે પછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્તનંધયાવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનારૂં થઈ પડે છે. વિદ્વાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કુલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જૂદે જૂદે સ્થળે અપાય હોવાનું ધ્યાન ખેંચવું હતું એ પ્રશ્ન અગત્યનો કરે છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરન્તુ વર્તણુક (character)નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરન્તુ તે પાઠો 'વિદ્યા' સાથે જેટલો સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્તણુક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્તનદ્વારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખરૂં

ઉદ્ગારો કાઢવા નહિ કે દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ, કારણકે તેની જ છાપ આ-બેહુબ બાળકના કોમળ હૃદય ઉપર તુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના પુત્રનું અનિષ્ટ ઇચ્છતી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નિવડે એવી જ તેની ઇચ્છા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંયોગોમાંથી બચાવી લે છે; છતાં વ્હેમી, અજ્ઞાન અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના હિતની ગમે તેવી શુભ વાન્છના રાખવા છતા પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને ગમે તેવા સંસર્ગમા રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અહિત જ થાય છે. ચાકરમાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી ગમે તેવી વ્હેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતા પણ ચાકરની બાળકને ઉછેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમા કહ્યું છે કે उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनम् ॥ અર્થાત્—છોકરા ઉત્પન્ન કરવા, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનુ પાલન કરવું અને પ્રતિદિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવા એ સ્ત્રીનુ પ્રત્યક્ષ કામ છે આ રીતે લાયક માતાઓ પોતાના બાળકોને ચાકરોના હાથમા જવા ન દેતા પોતાને હાથે ઉછેરે અને પોતાના સદ્વિચારોનું શિક્ષણ આપે, તો પુત્રો પણ લાયક નીવડે તેમા અસંભવિતતા કાંઇ જ નથી. સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરવા-ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામા જે મુખ્ય તાત્પર્ય રહ્યું છે તે એ જ છે કે ભવિષ્યની પ્રજાને પણ તેવી જ બનાવવી. ભવિષ્યની પ્રજાને ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલે અંશે જરૂર છે તે કરતા ઉત્તમ માતાઓની વિશેષ જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને વ્યાવહારિક, નીતિવિષયક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રજાને ઉન્નત વિચારવાળી કરી શકાય છે. (૬૭-૬૮)

[હવે નિશાળોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણની ઉત્તમતા દર્શાવાય છે.]

गृहशिक्षणम् । ६९ ॥

मन्यन्ते खलु मानवाः प्रथमतः शाला सुशिक्षार्पिका ।
मन्येऽहं जननी सुशिक्षणकृते योग्या परा शिक्षिता ॥

भित्तेर्मूलमखण्डितं दृढतरं स्याच्चेत्तदा सा दृढा ।
गच्छेदुच्चपदं ततोपि महितं स्थानं न चेदन्यथा ॥

ઘરનું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ કોઈ માનતા હોય તો ભલે મને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુશિક્ષિત માતા જ બાળકને ખરૂં શિક્ષણ આપે છે માતાનું શિક્ષણ પાયારૂપ છે. જે ભીંતનો પાયો દૃઢ-મજબૂત નાખવામાં આવે તે ભીંત વધારે મજબૂત બને છે, અને અનેક મહેલોને ધારણ કરી શકે છે પણ પાયો કાચો હોય તો તેમ બની શકતું નથી. તેવી રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મજબૂત પાયો પડ્યો હોય તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપયોગી થઇ શકે. (૬૫)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઇ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસારવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરન્તુ તે પહેલાં શરૂ થઇ ચૂકી હોય છે. જન્મ થયા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, તે પછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્તનપાનાવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનારૂં થઇ પડે છે વિદ્વાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જૂદે જૂદે સ્થળે અપાય તેમાંનું પ્રધાન શિક્ષણ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો કરે છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરન્તુ વર્તણુક (character)નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, પરન્તુ તે પાઠો 'વિદ્યા' સાથે જેટલો સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્તણુક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્તનદ્વારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખરૂં

સ્થળ તો 'ઘર' જ છે. 'વર્તણુક'નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ ઘર આગળ માતાપિતા જ આપી શકે છે. બાળકને અસત્ય, અનીતિ, કુસંગ ઈત્યાદિથી દૂર રાખીને સત્યવાદી, નીતિમાન્, સત્સંગી, સુવિચારશીલ બનાવવાનું શિક્ષણ માતાપિતા ઘર આગળ જેટલા પ્રમાણમાં આપી શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાધ્યયન કરાવતી શાળાઓમાં તે શિક્ષણ અપાતું નથી. જે વિદ્યા મનુષ્યના વર્તન ઉપર સારી અસર નીપજાવી શકતી નથી, તે વિદ્યા તો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતા કશા ઉપયોગની નથી અને તેથી બીજા પ્રકારની શાળા ઉપર પ્રથમ પ્રકારની ગૃહશિક્ષણદાત્રી શાળા સરસાઈ ભોગવે છે. બાળકને તેના જન્મની સાથે જ માતારૂપી અધ્યાપિકાદ્વારા શિક્ષણ મળે છે અને તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ બાળકને વિદ્યાધ્યયન માટે નિશાળે બેસાર્યા પછી પણ ચાલુ રહેવું જોઈએ. બાળકને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાનો જે ધર્મ પ્રાચીન સમયમાં ગુરુઓ બજાવતા–માતાપિતાના ધર્મોનું પણ યથાર્થ પાલન કરતા, તેવા ગુરુઓ આજના સમયમાં રહ્યા નથી, તેથી નિશાળના શિક્ષણની સાથે સાથે ઘરનું શિક્ષણ પણ ચાલુ રહેવું જોઈએ અને તે કોઈ પણ રીતે ઓછું થવું જોઈએ નહિ. જો ઘરનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે અપાય, તો જ નિશાળનું શિક્ષણ સ્પષ્ટ અસર નીપજાવનારું થાય છે અને તેથી ઉક્ત બન્ને પ્રકારના શિક્ષણમાં ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણમાં માતાપિતાએ વધારે નજર રાખવી જરૂરની છે. નિશાળમાં સૌથી વધારે માર્ક મેળવીને પહેલો આવી વિદ્યાભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ પ્રકારની ગૃહકેળવણીના અભાવે દુરાચારી અને આડે માર્ગે ઉતરી જવાના દાખલા [illegible] નજરમાં આવે છે તેમ જ ઘણી સારી કેળવણીથી-નિશાળની કેળવણી મળ્યા વિના સચ્ચરિત્ર નીવડેલા પુરુષોના દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે, આ કારણથી ઉત્તમ પ્રકારની શાળાઓમાં ગૃહરૂપી શાળા પ્રથમ પદે બિરાજે છે ([illegible])

[નિશાળોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં ઘર આગળ અપાતું શિક્ષણ ઉત્તમ હોવાના કારણનું પ્રતિપાદન કરતાં ઉત્તમ પ્રકારના શિક્ષણની ઉપમા શ્લોકમાં કરવામાં આવી છે.]

प्रथमदृष्टिविशाकर्णोम्पुष्पा । ०० ॥

आद्ये वर्षयुगे शिशोर्भवति यन्मात्रान्तिके शिक्षणं ।

न स्यादर्पगतेपि शिक्षणमिदं शिक्ष्यस्य शिक्षालये ॥
बाह्यं शिक्षणमेव तत्र हि भवेत्तस्य स्वकालावधि ।
मात्यं शिक्षणमान्तरं किल भवेदाजन्मनस्ताश्रितम् ॥

પરદેશી અને બીજી શાળાના શિક્ષણની તુલના.

ભાવાર્થ—બાળકને પોતાની માતા પાસેથી પ્રથમના બે વર્ષમાં જેટલું શિક્ષણ મળે છે તેટલું શિક્ષણ બીજી શાળાઓમાં મોટી વય પર્યંત અભ્યાસ કરતાં પણ મળવું મુશ્કેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે બીજી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે, તે બહારનું શિક્ષણ છે અને વળી તે ટકવાનું છે. તે શિક્ષણની અસર ઘણું ભાગે બુદ્ધિ કે મગજ ઉપર થાય છે પણ હૃદય ઉપર થોડી થાય છે, અને માતા તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે તે આન્તરિક શિક્ષણ છે, એટલે તે શિક્ષણથી માનસિક બંધારણ થાય છે અને મન કેળવાય છે. માનસિક સદ્ગુણોની કેળવણી ઉપર જ બાળકની કેળવણીની ઇમારતનો આધાર રહ્યો છે માટે આન્તરિક જ ઉત્તમ શિક્ષણ છે અને તેની શરૂઆત પ્રાયઃ ગર્ભાવસ્થાથી જ થાય છે. (૭૦)

વિવેચન—બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના કોમળ અને અનુકરણશીલ મન હૃદયમાં જે સંસ્કારો પડે છે તે એવા વજ્રલેપ થાય છે કે આખા જીવનમાં તે સંસ્કારોની પ્રબળ અસર જણાયા વિના રહેતી નથી. માતાના વિચારો, બુદ્ધિ અને વૃત્તિનું શિક્ષણ બાળકને એ જ અવસ્થામાં મળે છે, કારણ કે બાળક માતાના સ્તનદ્વારા જે દૂધ ચૂસે છે તે દૂધમાં તે એકલા શરીરનું જ પોષણ મેળવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરન્તુ મનનું પોષણ પણ તે દૂધમાંથી અને માતાના વર્તન, વિચાર તથા વાણીમાંથી બાળક આપણી ચર્મચક્ષુઓથી ન જોઈ શકાય તેવી રીતે મેળવે છે. ડૉ. ટ્રોલ કહે છે કે "માનસિક વિકારો જેવા કે ગુસ્સો, શોક, ખેદ, ચિંતા વગેરે સર્વ શરીરના ધાવણ વગેરે રસોને વિકારી બનાવે છે અને પરિણામે એ રસોને ચૂસનાર બાળકનાં તન-મનને બગાડે છે." આ કારણથી બાળકનો જન્મ થયા પછી બે વર્ષ સુધીમાં-સ્તનપાનાવસ્થામાં બાળકને જે શિક્ષણ

વ્યવહાર તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શિક્ષણનું વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં વમન કરી નાંખે છે અને પછી તેઓ સંતુષ્ટ થાય છે. તે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના મગજની નસેનસમાં ઉતરીને પોષણ આપનારૂં થઇ પડે છે કે નહિ તેની દરકાર રાખવામાં નહિ આવતી હોવાથી એ 'પુસ્તકીયું' શિક્ષણ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડતું નથી, પરન્તુ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા જેટલા જ લાયક બનાવી શકે છે. આ રજોગુણી શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારીને તેને સાત્વિક બનાવવામા આવે તો તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મોટો લાભ થાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી એવે પ્રકારે આપવામાં આવે કે જેથી વિદ્યાર્થી વ્યવહારકુશળ, નીતિમાન, સરલ, પરમાર્થવૃત્તિવાળો, ધર્મરતિ અને દેશસેવક બને તો એ કેળવણી ઉજ્જવલ વર્ણયુક્ત અને સાત્વિક લેખાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થીના વર્તન ઉપર અસર કરનારી ન નીવડે તો તે અર્થહીન કેળવણી 'સાત્વિક કેળવણી' ની ગણનામાં આવી શકે નહિ, પણ તે 'રજોગુણી કેળવણી' જ લેખાય. સાત્વિક કેળવણીની ઉત્તમ અસર એ છે કે તે ધર્માર્થકામમોક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને ઐહિક સાથે આમુષ્મિક સુખની અભિલાષા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી તેને ઉચ્ચપથગામી બનાવે છે. એ પ્રમાણે 'આત્મહિતકર' દૃષ્ટિથી જોતા જે કેળવણી લાગે તે જ કેળવણી વસ્તુતઃ 'કેળવણી' અથવા 'શિક્ષણ' ના નામને સાર્થક કરનારી લેખાય છે. (૭૪–૭૫)

[એ ત્રણ પ્રકારની કેળવણી પૃથક્ પૃથક્ કેવી અસરો નીપજાવે છે તે અત્ર દર્શાવાય છે:–]

त्रिविधशिक्षणपद्धतिपरिणामः । ७६ ॥

दुर्नीतिं दुरितं तथा वितनुते विद्याऽधमा तामसी ।
वित्तेहा विविधास्तनोति विषयासक्तिं च या राजसी ॥
श्रद्धां रक्षति शिक्षयत्युपकृतिं प्रामाणिकत्वं तथा ।

चारित्रं सुनयं विशोधयति सा विद्या च या सात्त्विकी ॥

તામસી રાજસી અને સાત્વિક પદ્ધતિનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—તમોગુણવિશિષ્ટ તામસી કેળવણી માણસને નીતિથી ભ્રષ્ટ કરી અનીતિને માર્ગે ઘસડી જાય છે, અને પાપની વૃત્તિઓને પોષણ આપી મનુષ્યને પતિત કરે છે. આ કેળવણી અધમ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. રજોગુણ-વિશિષ્ટ રાજસી કેળવણી વિવિધ પ્રકારની તૃષ્ણાના તંતુઓને લંબાવે છે. ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખમાં આસક્તિ વધારે છે, દમ્ભના લોભને લીધે ઘણા અનર્થ નિપજાવે છે. તે મધ્યમ પ્રકારની અને આત્મહિતકર નહિ હોવાથી આદરણીય નથી. પણ જે શિક્ષણપદ્ધતિ સત્વગુણવિશિષ્ટ સાત્વિક છે તે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું રક્ષણ કરે છે, પરોપકાર કરવાનું શિક્ષણ આપે છે, સત્યવાદી, પ્રામાણિક રહેવાનો પાઠ શિખવે છે, અને નીતિના માર્ગમાં દઢતા કરાવી ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ કરાવે છે. તે વિદ્યા ઉત્તમ હોવાથી આદરણીય છે. તેથી આ ત્રીજા પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ જ સર્વત્ર નિયત થવી જોઇએ. (૭૨)

વિવેચન—જે ત્રણ પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષણ કહેવામાં આવેલું છે તે ત્રણ પ્રકારના ગુણોના લક્ષણ 'ભાવપ્રકાશ' નામક ગ્રંથમાં કહેવામાં આવેલાં છે. તમોગુણનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છેઃ—

> नास्तिक्यं सुविषण्णताऽतिशयिताऽऽलस्यं च दुष्टा मतिः ।
> प्रीतिर्निन्दितकर्मशर्मणि सदा निद्रालुताऽहर्निशम् ॥
> अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्धता मूढता ।
> प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैतद् गुणाश्रयः ॥

અર્થાત—નાસ્તિકતા, અતિશય ખેદ, અતિશય આળસ, દુષ્ટ મતિ, નિન્દિત કર્મોમાં પ્રીતિ, અહોનિશ નિદ્રાળુતા, અજ્ઞાન અને સર્વતઃ સતત ક્રોધાન્ધતા તથા મૂઢતા એ તમોગુણયુક્ત ચેતનના ગુણ કહેલા છે. [illegible]ગુણનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે:

> क्रोधस्ताडनशीलता च [illegible] दुःखोऽधिकः ।
> दंभः [illegible] [illegible] ॥

જેને જોવાથી બાળકોનાં મન જાગે યમને જોતાં હોય તેમ ભ લીત ન બને, કિન્તુ જાણે પોતાનાં પૂજ્ય પાળકને જોતાં હોય તે રીતે પ્રેમથી પ્રફુલ્લિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેના હિતવચનો અ શિક્ષાવચનો એવી શૈલીથી બોલાતા હોય કે બાળકો અત્યન્ત ખુશાલી સા તે વચનો સાભળવાને તલપી રહ્યા હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચ માન્ય કરે, તેમ જ જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષાયેલા વિદ્યાર્થીઓ તે હર્ષપૂર્વક પોતાની મેળે જ ગુરૂભાવથી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને માનની અને ઉપર કહેલી યોગ્યતાવાળો માણસ બાળકોને કેળવણી આપવાને લાય શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

વિવેચન—ગુરૂ પ્રત્યે શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ અને શિષ્ય પ્રતિ ગુરૂને વત્સલ ભાવ એ બન્ને ગુણોથી એક વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમા જેટલે સફળ નીવડી શકે છે તેટલો સફળ પોતામા ગમે તેવી ચપળ બુદ્ધિ હોય અને ગુરૂમાં ગમે તેટલું જ્ઞાન ભર્યું હોય તોપણ તે નીવડી શકતો નથી આ કારણથી ગુરૂની યોગ્યતા એવી હોવી જોઇએ કે જેથી શિષ્ય તેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરે. શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલા ગુરૂમા શિષ્ય પ્રતિ પુત્રવત્ વત્સલ ભાવ હોવાની જરૂર છે. જે ગુરૂઓ શિષ્યોનું આકર્ષણ પોતાની અતુલ વિદ્વત્તાવડે અથવાનો યમયમની સોટીવડે કરે છે તે ગુરૂઓ વત્સલ ભાવની ન્યૂનતાથી પોતાના કાર્યમા સફળ નીવડતા નથી આ કારણથી ગુરૂમા અનેક શાન્ત અને સરલ ગુણો હોવાની આવશ્યકતા છે વળી બા ળકની ભવિષ્યની જીંદગીને ઘડનાર જેવી રીતે માતાપિતા હોય છે તેવી જ રીતે શિક્ષક પણ હોય છે અને શિક્ષકના બોધ તથા વર્તનની છાપ બાળકોપર પડે છે, એ કારણથી નીતિના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષક પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને માટે હોવાની જરૂર છે. જો શિક્ષક અસત્યવાદી, અપ્રામાણિક અને માઠા આચર ણોવાળો હોય છે તો શિષ્ય પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તવામા દોષ દેખ તો નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદ્‌ગુણયુક્ત જ હોવો જોઇએ એન્તેને કહ્યું છે કે "છોકરાંનાં સગાં સંબંધીઓને હું વિજ્ઞાપના કરું છું કે તેમણે ધન સંપન્ન શિક્ષક શોધી કાઢવા કરતાં સુવૃત્ત શિક્ષક શોધી કાઢવાને માટે કાળજી

बालाः सन्त्यनुकारिणः प्रकृतितः पश्यन्ति यद्यादृशं।
मान्ये मुख्यजने तथाऽनुकरणे प्रायो यतन्ते स्वयम्॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં ચાલતાં પુસ્તકો ગમે તેટલાં ઉંચા પ્રકારનાં હોય અને ગમે તેવા શાસ્ત્રવેત્તા દેશ કાળ રૂપ પ્રાજ્ઞ પુરુષોનાં રચેલાં હોય તથાપિ તે સ્વતઃ જડ હોવાથી શિક્ષકની મારફત શિક્ષણ પૂરૂં પાડે છે, એટલે તે શિક્ષણની સફળતા શિક્ષકની શિક્ષણ-યોગ્યતાને આભારી છે. જો શિક્ષક શિક્ષણાસંપન્ન-લાયક ન હોય તો ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકોની અંદર ગોઠવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાયે નિષ્ફળ થઇ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયે અનુકરણશીલ હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખ્ય માણસનું ચારિત્ર્ય સારૂં હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સારૂં સમજી તેની નકલ કરવાની કોશિશ સત્વર થાય છે. એટલે ઉત્તમ શિક્ષણની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થવી જોઇએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરૂદ્ધ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઇએ. (૭૪)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષક જો ગુરૂ તરીકેની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે શિષ્યના મગજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી ઉલટું શિક્ષક ગમે તેવો વિદ્વાન હોય, પરન્તુ જો શિક્ષણ-યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેના વડે શિષ્યને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ જ નીવડે છે, કારણકે પુસ્તકો વાંચવાથી મગજ જેટલી ત્વરાથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે તે કરતાં વિશેષ ત્વરાથી શિષ્યની આંખો શિક્ષકના સદસદ્-વર્તનનો અને કાન સારી-માઠી વાણીનો સુબોધ-કુબોધ ગ્રહણ કરે છે: તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા જ્ઞાન કરતાં શિક્ષકના ચારિત્ર્યદ્વારા અપાતું જ્ઞાન વિશેષ અસરકારક નીવડે છે અને તેથી બાળકને શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ પ્રારંભમાં પહેલાં યોગ્ય શિક્ષકની પસંદગી કરવાનું વિસરી જવું ન જોઇએ. પુત્રોને વિદ્વાન્, વિનયી અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા હોય તો તેમને યોગ્ય શિક્ષકોના હાથમાં જ મૂકવા જોઇએ. (૭૪)

बालाः सन्त्यनुकारिणः प्रकृतितः पश्यन्ति यद्यादृशं ।
मान्ये मुख्यजने तथाऽनुकरणे प्राप्तो यतन्ते स्वयम् ॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં ચાલતાં પુસ્તકો ગમે તેટલા ઉંચા પ્રકારના હોય અને ગમે તેવા શાસ્ત્રવેત્તા દેશ કાળ રૂપ પ્રાજ્ઞ પુરૂષોનાં રચેલાં હોય તથાપિ તે સ્વતઃ જડ હોવાથી શિક્ષકની મારફત શિક્ષણ પૂરૂં પાડે છે, એટલે તે શિક્ષણની સફળતા શિક્ષકની શિક્ષણ-યોગ્યતાને આભારી છે. જો શિક્ષક શિક્ષણયોગ્યતા-લાયક ન હોય તો ઉંચા પ્રકારના પુસ્તકોની અંદર ગોઠવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાયે નિષ્ફળ થઇ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયે અનુકરણશીલ હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખ્ય માણસનું ચારિત્ર્ય સારૂં હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સારૂં સમજી તેની નકલ કરવાની કોશિશ સત્વર થાય છે, એટલે કે અન્ય શિક્ષણની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થવી જોઇએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરૂદ્ધ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી, માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઇએ. (૭૫)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષક જો ગુરૂ તરીકેના સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે શિષ્યના મગજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી ઉલટું શિક્ષક ગમે તેવો વિદ્વાન હોય, પરન્તુ જો શિક્ષણ-યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેના વડે શિષ્યને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ જ નીવડે છે, કારણકે પુસ્તકો વાંચવાથી મગજ જેટલી ત્વરાથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે તે કરતાં વિશેષ ત્વરાથી શિષ્યની આંખો શિક્ષકના સદસદ્-વર્તનનો અને કાન સારી-માઠી વાણીનો સુબોધ-કુબોધ ગ્રહણ કરે છે; તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા જ્ઞાન કરતાં શિક્ષકના ચારિત્ર્યદ્વારા અપાતું જ્ઞાન વિશેષ અસરકારક નીવડે છે અને તેથી બાળકને શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ પ્રારંભ્યા પહેલાં યોગ્ય શિક્ષકની પસંદગી કરવાનું વિસરી જવું ન જોઇએ. પુત્રોને વિદ્વાન, વિનયી અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા હોય તો તેમને યોગ્ય શિક્ષકોના હાથમાં જ મૂકવા જોઇએ. (૭૬)

[વિદ્યાભ્યાસમાં યોગ્ય શિક્ષક મળ્યા છતાં શિષ્યમાં કેટલાક દોષો હોવાથી શિક્ષણક્રમમાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ [illegible] નિમ્ન શ્લોકમાં નિર્દેશ કરવામાં આવે છે:]

शिक्षणान्तराया । [illegible] ॥

मूढो यः क्षिपति प्रकृष्टसमयं वार्ताप्रलापे वृथा ।
क्रीडां वा भ्रमणं प्रमादमथवा यः सेवते सन्ततम् ॥
व्यालुब्धो विषयेषु पञ्चपलनां धत्ते न चित्ते स्थिरं ।
विद्यां साधयितुं क्षमो न स भवेद्वार्ग्या च योगं यथा ॥

શિક્ષણના [illegible].

ભાવાર્થ—જે વિદ્યાર્થી [illegible] કરવામાં યા ગામગપાટા સાંભળવામાં અને [illegible] રમત ગમતની રમતમાં વખત [illegible] નરક પરિભ્રમણ કરતો ફરતો રહે છે, [illegible] ઉદ્યમી હોય છે, યા ખાનપાન અને [illegible] અથવા ચિત્તની ચંચળતાવાળો હોય છે, તે [illegible] છે. જેમ [illegible], રમતીઆળ, પ્રમાદી, ચપળ અને [illegible] વિદ્યા સાધી શકતો નથી તેમ ઉપર કહેલ [illegible] સંપાદન કરી શકતો નથી, માટે વિદ્યાર્થીએ [illegible] [illegible] અને ચપળતા વગેરે જે જે વિદ્યાના [illegible] દોષો હોય તે દૂર કરવા (૮૦)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીને [illegible] સામગ્રી [illegible] તેમાં કેટલાક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ રહે છે. આ વિઘ્નો [illegible] [illegible] છે. વિદ્યાર્થીએ પોતાને નહિ સમજનારા [illegible] [illegible] નાની પણ દુષ્ટ અનેક પ્રકારના દોષો [illegible] [illegible] અભ્યાસથી [illegible] કરે છે અને તે દોષો [illegible]

નાશ થઈ પડે છે. આ શ્લોકમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની સ્થિતિની સમાનતા બતાવવામાં આવી છે. 'વિદ્યાભ્યાસ' પણ એક પ્રકારનો યોગ છે, અને તેથી એ યોગની સાધનામાં પણ વિદ્યાર્થિને યોગીના ગુણો જ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. વાર્તાપ્રલાપી, રમતીયાળ, પ્રમાદી, ચપળ અને વિષયાસક્ત મનુષ્ય-અર્થાત્ ભોગી મનુષ્ય યોગની ક્રિયાઓમાં સ્થિર થઈ શકતો નથી અને યોગની રીતીમાં અતિ પરિશ્રમે કરીને જો યોગ પગથીઆ ઉપે ચઢે છે તો પુન. ભ્રષ્ટ થઈને પતિત થાય છે, તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થી પણ ઉક્ત દોષોને લીધે વિદ્યાભ્યાસમાં સ્થિરતા મેળી શકતો નથી. અતિ આયાસવડે થોડો અભ્યાસ તે કરે છે પરન્તુ પુન પ્રમાદ, વિષયાસક્તિ વગેરે દોષો થકી અત્યતાં તે સઘળું શીખેલું ભૂલી જાય છે અને અભ્યાસમાં અધઃપતિત થાય છે. 'ચાણક્યનીતિ' માં પણ એ જ પ્રકારના આઠ દોષો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ ત્યજવા એવું ફરમાવ્યું છે

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगारकौतुकम्।
आलस्यमतिनिद्रां च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत्॥

અર્થાત્—વિદ્યાર્થીએ કામવાસના, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચ-રંગ, આલસ્ય તથા અતિનિદ્રા એ આઠનો ત્યાગ કરવો. આ સર્વ દોષો ત્યજવાનું ફરમાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉદ્યમ અને એકાગ્રતા એ બે અભ્યાસનાં મુખ્ય લક્ષણો છે અને એ બન્ને લક્ષણોને હાનિ કરનારા જે દોષો હોય તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તો વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નડે છે. વિદ્યાર્થીઓના ધર્મોને ભૂલી જઈને આડે માર્ગે જનારા વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હોય તોપણ ઉદ્યમ અને એકાગ્રતાને અભાવે તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદી સફળતા મેળવતા નથી. (૮૦)

[વિદ્યાભ્યાસમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડતા દોષો કહેવાના, હવે તેને મદદરૂપ થઈ પડનારાં સાધનો કયા કયા છે તે જણાવે છે:]

विद्यासाधनानि । ८१ ॥

एकान्तस्थलसेवनं व्यवहृतौ नैश्चिन्त्यसम्पादनं ।

મતા એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "આરોગ્ય એ એટલો મોટો આશીર્વાદ છે કે એક નીરોગી ભિખારી એક પીડા પામતા રાજા કરતા પણ વધારે સુખી મનાય છે" કોલ્ટન નામનો એક વિદ્વાન્ કહે છે કે "એક માણસ માંદો થાય છે ત્યારે તેને તેના ધનથી કશો આનંદ મળતો નથી, કલગી તેના સોનાનો મુકુટ તેનું મસ્તકશૂળ મટાડી શકતો નથી, તેના મખમલના જોડા તેના પગનો વા મટાડી શકતા નથી કે તેના ખુરસી કમળથી તેનો તાવ ઉતારી શકતા નથી" આરોગ્ય આટલું બધું મૂલ્યવાન્ છે અને તે એટલા માટે મૂલ્યવાન્ છે કે તેથી મનુષ્યત્વની સફળતાને અર્થે જે કાર્યો કરવાના હોય છે તે કાર્યો કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તેવા સારા મગજવાળો હોવા છતાં રોગી મનુષ્ય કષ્ટ સહનાર્યને પાર કરી શકતો નથી જે કંઈ પોતાના નીરોગી શરીરવડે બની શકે છે, તે કાર્ય ભાગ્યશાળીને હાથે એક તેટલા ધનવડે પણ કરી શકાતું નથી અને તેથી જ Health - wealth અર્થાત્ 'આરોગ્ય એ જ ધન છે' એમ કહેવાય છે । ૮૦ ।

आरोग्यप्रकारौ । ८० ॥

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रिमं ।
रोगानुद्भवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં આવે કે જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહી અને આરોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક આરોગ્ય કહીશું. બે પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ છે પ્રથમ ખાનપાન વગેરેમાં ગફલત રાખવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી તેની દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શાંતિ થાય અને શરીર નીરોગી થાય તે

ત્રિમ-બનાવટી આરોગ્ય સમજવું. આ આરોગ્ય બીજા પ્રકારનું-મધ્યમ ગણાય છે. (૮૯).

વિવેચન—સ્વાભાવિક આરોગ્ય અને કૃત્રિમ આરોગ્ય એવા બે પ્રકારના આરોગ્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રે કહેલા છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય પહેલી પદવી ધરાવે છે અને કૃત્રિમ આરોગ્ય બીજી પદવી ધરાવે છે. વૈદ્ય ભાવમિશ્રે પોતાના ભાવપ્રકાશ નામક ગ્રંથમા પહેલી પદવીના આરોગ્યને આ પ્રમાણે ઓળખાવ્યુ છે.

> समदोष समाग्निश्च समधातु मलक्रिय ।
> प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

અર્થાત્—જેના શરીરમા વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય અર્થાત્ કોપ પામ્યા ન હોય અને આત્મા, ઇંદ્રિય તથા મન પ્રસન્ન હોય તે માણસ નીરોગી કહેવાય છે એ સરખાં અસમાન સ્થિતિને પામ્યા હોય તો શરીરમા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રોગને શમાવવાને માટે ઔષધોનું સેવન કરવું પડે છે. ઔષધોનું સેવન કરવાથી જે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે આરોગ્યને કૃત્રિમ આરોગ્ય સમજવું. સ્વાભાવિક આરોગ્યને જાળવી રાખવું એ જેટલું સહેલું છે તેટલું જ કઠીણ રોગ થયા પછી કૃત્રિમ આરોગ્યને સંપાદન કરવું એ છે, છતાં મનુષ્યો કૃત્રિમ આરોગ્યને માટે ફાંફા મારે છે અને સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવવાને પ્રયત્ન કરતા નથી એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવી રાખવાની રીતિ વૈદ્યક શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે કહી છેઃ

> दिनचर्या निशाचर्या ऋतुचर्या यथोदिताम् ।
> आचरन्पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥

અર્થાત્—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી મનુષ્ય સદા નીરોગી રહે છે—બીજી રીતે નહિ. માર્ગ આટલો સરળ છે, ત્યારે કૃત્રિમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કઠીનતા અર્થાત દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યામા નિયમિત નહિ રહેવાથી અર્થાત નિદ્રા-વિહારાદિમાં ધ્યાન નહિ રાખવાથી ખાનપાનમાં ગરબડ રાખવાથી.

સર્વેને ટુંકામાં પતાવી પણ શકયે છુ. જ્યાંસુધી કુદરતી ઉપાયોદ્વારા રોગની શાન્તિ થઇ શકતી હોય ત્યાંસુધી દવારૂપી વિષ શરીરમા ન નાખવું એજ હિતકારક છે શરીરમાં મળના પ્રકોપથી રોગ થાય છે તેથી મળનો નાશ કરવાને ઉણોદરી તપ આદરવો અર્થાત્ રૂચિ કરતા ઓછુ ખાવુ અને તુર ત્માં પચી શકે તેવું હલકું ભોજન લેવુ એ વધારે સનાદનરેગુ છે આથી સહજ સહજમા ઉત્પન્ન થ- આવતા નાના રોગો જલ્દી નાસી જાય છે જો શક્તિ હોય તો માસમા બે અથવા ચાર ઉપવાસ કરવા કિંવા એકાશન કરવાં, એ પણ શરીરમા એકઠા થએલા મળો સાફ કરવા સારે [illegible] છે

આ સંબંધે લુઇ કોરેનર નામના એક [illegible] વધારે ઉપયોગી છે. બહુ મસાલાદાર અને મીઠા મીઠા ખોરાક ખાવાથી એની તંદુરસ્તી બગાડવા પામી હતી, અને તે એટલેસુધી કે તેને જીવવાની પણ આશા રહી નહોતી. ત્યારપછી તે માત્ર [illegible] સાદો ખોરાક લેવા લાગ્યો અને તે એવો તંદુરસ્ત બની ગયો કે તે [illegible] વર્ષની વયને થયો ત્યાંસુધી તેને જરા પણ રોગ થવા [illegible] પોતાના ખોરાકમા માત્ર પાચ રૂપિયાભારના [illegible] અને [illegible] તંદુરસ્તી લથડી. વારંવાર તે માંદો થઇ [illegible] અસલ પ્રમાણમાં ખોરાક લેવા માંડયો પશ્ચાત્ [illegible] લખ્યું હતુ કે મારૂં જીવન અને આનંદમય અને [illegible] વર્ષની ઉમર સુધી તેણે એવી જ તરેહની [illegible] રાખતે તે હમેશાં સાત-આઠ કલાક તો લખતો, [illegible] રીતે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં ભાગ લીધા કરતો [illegible] સને છે કે, તેની સો વર્ષની ઉમરે પણ તે શરીરમા [illegible] વાન્ હતો. તેની મનોવૃત્તિ શુદ્ધ હતી અને સ્મૃતિ [illegible] હતી. આ.બે ચશ્મા પહેરવાની તેને જરૂર પડતી ન[illegible] [illegible] સરખી સ્પષ્ટ હતી તેનો કંઇ એકસો બગડવા[illegible] કે તે જ્યારે વીસ વર્ષનો હતો ત્યારે જે ઉત્સાહથી અને જાગ્રતી [illegible] જ ઉત્સાહ અને જાગ્રતી તે સો વર્ષની ઉમરે થયો ત્યારે પણ [illegible]

[ઉપર ઔષધ વિના રોગનો નાશ ન થાય તેમ હોય ત્યારે કેમ કરવું ? તે સંબંધી હવે કહેવામાં આવે છે]

॥ ૧૦૪ ॥

दुःसाधा हि भवन्ति भैषजगतै रोगास्तु वृद्धिङ्गता-
स्तेषां स्यान्न कथं पुनः समुचितं शत्रोरिवोपेक्षणम् ।
कायं तत्प्रतिनोदनं परिचितैः ख्यातैः स्वदेशौषध-
र्धर्मभ्रंशकरौषधन्तु मनसा नेष्टव्यमिष्टार्थिभिः ॥

પ્રાથમિક ઉપાયથી ન મટે ત્યારે શું કરવું ?

ભાવાર્થ —જેમ બળવાન શત્રુને પહેલેથી દાબી દેવામાં ન આવ્યો હોય તો પાછળથી વધારે બળિષ્ઠ થતાં તેને હઠાવવાનું કામ મુશ્કેલ થાય છે, તેવી રીતે સાધારણ ઉપાયથી રોગોની નિવૃત્તિ ન થતાં કદાચ તે રોગો વૃદ્ધિ પામી ગયા તો પછી ઘણી દવાઓથી પણ તે રોગોને દાબવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે; માટે શત્રુની પેઠે પ્રથમથી જ તે રોગોને હઠાવવાની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી. આમ માનીને કદાચ ઔષધિઓનો ઉપચાર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાંસુધી પરિચિત અને પ્રસિદ્ધ પોતાના દેશની ઔષધિઓથી કામ સરે ત્યાંસુધી ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારી દારૂ માંસના મિશ્રણવાળી અપરિચિત પરદેશી ઔષધિઓ વાપરવાની મનમાં યાદના પણ ન કરવી. શ્રેયઃ ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓનું આ કર્તવ્ય છે. (૫૪)

વિવેચન—પથ્ય પાળવામાં અને આહારવિહારમાં ભૂલ થવાથી ઉત્પન્ન થતા રોગો અલ્પાહાર, ઉપવાસ અથવા હલકા સાત્વિક આહારથી મટાડી શકાય છે, તેમ આગળ કહેવાઇ ગયું. કદાચિત્ એ રીતે રોગોનો નાશ ન થાય તો પછી તુરત જ વૈદ્યને શરણે જવું. પરંતુ દવાઓ અથવા ઉટવૈદોના નુસખાઓનો અનુભવ લીધા પછી દુર્વિચાર વૈદ્ય પાસે જવાથી રોગ વધારે બળવાન થતો જાય છે, માટે જો ઔષધ ખાવાની

सप्तम परिच्छेद.

આજ્ઞાધીનતા.

आज्ञाधीनता । ९६ ॥

पित्राज्ञा शिरसा सदा हितधिया धार्या सुविद्यार्थिना
योग्यस्यापि च शिक्षकस्य वचनं नोल्लङ्घनीयं तथा
शिक्षा धर्मगुरोः शुभाशयजुषश्चित्ते निधेया स्थिरं
नैतद्भङ्गविचिन्तनं सुखकरं विद्यार्थिनां सर्वथा ॥

આજ્ઞાંકિતપણું.

ભાવાર્થ—પુત્રનું અહિક અને પારલૌકિક હિત હૃદયમાં ધરનારાં મા બાપની આજ્ઞા દરેક સુજ્ઞ વિદ્યાર્થીએ મસ્તકે ચડાવવી જોઇએ; તેમજ વિદ્યાર્થીઓનું ભલું ઇચ્છનાર લાયક શિક્ષકનું હિતવચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી માન્ય રાખવું જોઇએ. સર્વ જીવોનું શ્રેયઃ કરનાર ઉચ્ચ આશયવાળા અને દેશકાળને જાણનારા ધર્મગુરૂનાં શિક્ષાવચનો પણ અમૂલ્ય રત્નની પેઠે હૃદયમાં ધરી રાખવાં, અને તદનુસાર વર્તન કરવું જોઇએ. મા બાપ શિક્ષક અને ધર્મગુરૂ એ ત્રણેના હુકમનો ભંગ કરવાનો યા અનાદર કરવાનો સંકલ્પ સરખો કરવો પણ વિદ્યાર્થીઓને હિતકર નથી. (૯૬)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીના ધર્મોમાનો એક મુખ્ય ધર્મ વડીલોની અને લાયક માણસોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો છે. જે પુત્રો માતાપિતા, ગુરૂ કે બીજા ડાહ્યા માણસોની આજ્ઞા નહિ માનતાં મનસ્વીપણે વર્તે છે તેમને પાછળથી બહુ જ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવી લાગે છે. કેટલાક ઉદ્ધત અને ચંચળ મનના એમ માને છે કે પોતાનાથી મોટું ભણેલા વડીલો કરતાં પોતે વધારે ભણેલા હોઇ પોતે તેઓનાથી વધારે ડાહ્યા છે, અને તેમ માનવામાં તેઓ ભયંકર ભૂલ કરે છે. સંસારમાં સરળ રીતે વિચારીને

પુસ્તકમાંથી શીખેલી વિદ્યાઓની જેટલી જરૂર પડતી નથી તેટલી અનુભવના પરિચયથી મેળવેલા ડહાપણની જરૂર પડે છે, અને એવું ડહાપણ પુત્રો- કરતાં તેમનાં વડીલોમાં વિશેષ હોવાથી વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ પુત્રોના હિતમાં જ લાભકારક છે. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે—

जनिता च विनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृताः ॥

અર્થ.—જન્મ આપનાર પિતા, નિયમમાં રાખનાર રાજા, વિદ્યા દેનાર ગુરૂ, અન્ન આપનાર તથા ભયથી રક્ષા કરનાર એ પાંચને પિતા કહેલા છે. વળી માતાપિતા તરફના પુત્રના ધર્મના સંબંધમાં ઔશનસ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કેઃ—

नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति तातसमो गुरुः ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममेकं समाचरेत् ॥

અર્થાત્—માતા સમાન કોઇ દેવ તથા પિતા સમાન કોઇ વડીલ નથી માટે તેમની આજ્ઞા વિના કોઇ કાર્ય કરવું નહિ.

જેવી રીતે માતાપિતાની આજ્ઞામાં રહેવાનો વિદ્વાનોનો ઉપદેશ છે તેવી જ રીતે રાજા, ગુરૂ ઇત્યાદિ પણ પિતારૂપ જ હોઇ તેમની આજ્ઞામાં પણ રહેવું એ વિદ્યાર્થીઓનો પરમ ધર્મ છે. બુદ્ધે પણ પોતાની નૈતિક આજ્ઞાઓમાં એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે-"મૂર્ખોને ન સેવવા, ડાહ્યા માણસોની સેવા કરવી, લાયકને લાયક માન આપવું અને માતાપિતાનું પોષણ કરવું એ મોટામાં મોટો આશીર્વાદ છે."* માતાપિતા, ગુરૂ, રાજા ઉપરાંત કોઇ પણ લાયક માણસ એવાની વાત કરતો હોય તો તેને પણ પિતારૂપ માની તેનાં હિતવચનને શ્રવણ કરી તદનુસાર વિદ્યાર્થીએ વર્તવું જોઇએ.

એક ગુરૂની પાસે જ્ઞાનચંદ અને વિજ્ઞાનચંદ નામના બે શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. જ્ઞાનચંદ કરતાં વિજ્ઞાનચંદ બુદ્ધિમાં, સ્મરણશક્તિમાં અને અભ્યાસમાં સારી પેઠે આગળ વધેલો રહેતો હતો. બન્ને શિષ્યો ગુરૂની સારી રીતે આજ્ઞા પાળતા અને તેમનો બોલ ઉથાપતા નહિ, છતાં ગુરૂ રોજ

* Not to serve the foolish, but to serve the wise,
To honour those worthy of honour: This is the greatest blessing.
To support father and mother. ....

स्थेयं पूज्यजनान्तिके विनयतो विद्यार्थिभिः सन्ततम् ॥

વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર કહેલા વડીલોની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું હોય તો તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. તે વડીલો જે આસને બેઠા હોય તેના કરતાં ઉંચે આસને બેસવું નહિ, તેમની સામે પોતાની પુંઠ આવે તેવી રીતે પણ બેસવું નહીં, તેમની સામે પગ લાંબા કરીને બેસવું નહીં, હાથવડે પલાંઠી બાંધી પણ બેસવું નહીં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી અભિમાનદર્શક આસને પણ બેસવું નહીં, કિન્તુ હાથ જોડી, પલાંઠી વાળી, વિનયપૂર્વક તેમની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનો અધિકાર છે, પણ અવિનયથી બેસવાનો અધિકાર નથી. (૯૮)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓએ અનુસરવાયોગ્ય વિનયમાર્ગમાં ગુરૂજનો પ્રત્યેનો વિનય પ્રથમ પદે વિરાજે છે. વિદ્યા આપે તે જ ગુરૂ કહેવાય એમ સમજવાનું નથી, પરન્તુ પોતાના હિતાર્થે જે જે વડીલ પુરૂષો કાંઈ આચરણ કરે તે સર્વ ગુરૂજનો વિદ્યાર્થીના માનને પાત્ર છે. તેવા સર્વ વડીલો પ્રત્યેનો વિનય કેવો હોવો જોઇએ તે આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વડીલો કરતાં નીચા આસનપર પગને સુવ્યવસ્થિત રાખીને, હસ્તદ્વય જોડી આજ્ઞા ઉઠાવવામાં તત્પરતા દર્શાવનારી રીતિથી બેસવું એ વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો ઉચિત પ્રકાર છે. આ વિધિ પ્રાચીન હોઇને ઉત્તમ છે, પરન્તુ આજકાલના જમાનામાં તેનું અનુસરણ થતું જોવામાં આવતું નથી; તોપણ ગુરૂજનોની સમક્ષ વિનયપૂર્વક વર્તવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ કોઇ પ્રકારની અમર્યાદા દર્શાવ્યા વિના સૌને સંતોષ આપે તેવી રીતે વર્તે છે. પૂર્વે ગુરૂની સમક્ષ શિષ્ય કેવી રીતે આવતો અને વર્તતો તે વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

> नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।
> आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
> नीचंशय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
> गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

અર્થાત્—શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જિતેન્દ્રિય થઇ, નિત્ય હાથ જોડી ઊભો રહે, ને જ્યારે ગુરૂ બેસવાનું કહે ત્યારે તેની સન્મુખ બેસે; પણ ગુરૂની પાસે એનું આસન સદા નીચું હોવું જોઇએ, ને એણે ગુરૂના દેખતા મર્યાદા મુકી બેસવું નહિ.

ગુરૂ કરતાં ઉચ્ચ આસને બેસી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી તે વિષે એક દૃષ્ટાન્ત છે. એક ભિક્ષુ આકાશગામિની વિદ્યા જાણતો હતો તે વાત તેના ગામના રાજાએ જાણી એટલે ભિક્ષુને રાજાએ કચેરીમા બોલાવ્યો અને પોતાને આકાશગામિની વિદ્યા શિખવવા માટે રાજાએ તે ભિક્ષુને આજ્ઞા કરી. ભિક્ષુએ કહ્યું: 'મહારાજ, આવતી કાલે સ્હવારે જ્યારે હું જંગલમા 'જવા' માટે ઘોડા ઉપર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપ મારી ઝુંપડીમા પધારજો એટલે હું આપને એ વિદ્યા શિખવીશ." રાજાએ કહ્યું: "શું હું રાજા થઇને તારી ઝુંપડીમા આવું? અને વળી તું ઘોડે ચડીને મને એ વિદ્યા શિખવે? એ કદાપિ બનવાનું નથી. અહીં અત્યારે ને અત્યારે તું મને એ વિદ્યા શિખવ." आज्ञाभंगो नरेन्द्राणामशस्त्रं वधमुच्यते अर्थात्—રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો હોય તો તે તેને શસ્ત્ર વિનાના ઘાતની બરાબર આકરો લાગે છે. રાજાજ્ઞાને વશ થઇને ભિક્ષુએ રાજાને વિદ્યા શિખવવા માંડી. એક દિવસે ન આવડી એટલે બે, ત્રણ, ચાર દિવસસુધી ભિક્ષુ કચેરીમાં ગયો અને રાજાને વિદ્યા શિખવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ રાજાને વિદ્યા આવડી નહિ. છેવટે રાજા કંટાળ્યો અને ભિક્ષુને ધમકાવીને બોલ્યો: "તું મને બરાબર શિખવતો નથી તેથી મને તુરત આવડતું નથી, માટે બરાબર શિખવ." ભિક્ષુએ છેવટે જવાબ આપ્યો કે "મહારાજ! સિંહાસને ચડીને વિદ્યા શિખાય નહિ. ગુરૂને ઉચ્ચે આસને બેસાડો, આપ નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા શીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંહાસને બેસવાનું ન કહેવાય તેથી હું ઘોડાપર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપને મારી ઝુંપડીએ આવવાનું કહ્યું હતું." છેવટે રાજાએ ભિક્ષુને સિંહાસને બેસાડી પોતે નીચે બેઠો એટલે તેને વિદ્યા તુરત આવડી. ગુરૂ જનોનો વિનય એ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રથમ ધર્મ છે. (૫૮)

ન જાય અને પોતાની કુટેવનું ભીજામાં સંક્રમણ ન થાય." જ્યાં સુધી પણ કુટેવ યા દોષોને તો પ્રહાર મારીને બહાર જ કાઢવા. (૧૦૦)

વિવેચન—પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓ-સહાધ્યાયીઓમાંથી પોતાને યોગ્ય અને સદ્‌ગુણી મિત્રો ચુંટી કાઢવા અને સદ્‌ગુણી મિત્રોની સાથે પરિચય રાખવો એ બાબત તરફ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પૂરી કાળજી રાખવી. પોતાના મિત્રમાં ઉદારપણાનો ગુણ હોવો જોઈએ એટલું હમેશાં લક્ષમાં રાખવું. જેવો આપણો મિત્ર આપણે શોધીએ તેવા જ આપણે સામાના મિત્ર પણ હોવા જોઈએ, એટલે કે આપણે સદ્‌ગુણી મિત્રની ઇચ્છા કરીએ તો સામાના સદ્‌ગુણી મિત્ર આપણે પણ બનવું જોઈએ. સમાન સદ્‌ગુણોવાળા મિત્રોની મૈત્રી વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે છે એ ખરૂં છે, તથાપિ એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તે પણ ઉચિત જ છે કે "સાચી મૈત્રીને માટે પરસ્પર ગુણની સમાનતા જોઈએ એ અવશ્યનું જણાતું નથી. જે ગુણ આપણામાં હોતા નથી તે ગુણ સામા માણસમાં હોય છે તો તેથી આપણે સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ છીએ. તે ગુણ આપણા મનને નવીન લાગે છે અને તેમાંથી આપણે આપણી પોતાની ખામી સુધારી શકીશું એવું આપણને આનંદયુક્ત ભાન થાય છે." આ પ્રમાણે અસમાન ગુણોના મિત્રોની મૈત્રીથી પણ લાભ થઇ શકે છેઃ પરન્તુ તે લાભ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના ગુણોને ગ્રહણ કરીએ અથવાતો મિત્રના દોષ દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા ગુણોનું અર્પણ કરીએ. જો તેમ ન કરીએ અને તેથી ઉલટી જ રીતે વર્તીએ, તો સદ્‌ગુણી દુર્ગુણીનો 'કુસંગરંગ' લાગે છે, અને

असत्संगाद् गुणज्ञोऽपि विषयासक्तमानसः ।

अकस्मात्प्रलयं याति गीतरक्तो यथा मृगः ॥

અર્થાત્—દુર્જનના સંસર્ગથી ગુણને જાણનારા પુરૂષનું ચિત્ત પણ વિષયાસક્ત બને છે, જેમ ગાયનમાં રાગી થએલો મૃગ અકસ્માત્ પ્રલયને પામે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સહાધ્યાયી મિત્રોના ગુણોની આપલેનો વ્યાપાર ચલાવવો, પરન્તુ દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો જ યત્ન કરવો. (૧૦૦)

नवम परिच्छेद.

સમયવર્ણન.

समयोपयोगः । १०१ ॥

वस्त्राभूषणवित्तरत्नमणितः कालो महार्घो यतः ।
प्राप्यन्ते विगतानि तानि च पुनः कालो गतो नाप्यते ॥
मत्वैवं व्यसने प्रमादकरणे यत्तत्प्रलापेऽथवा ।
शोकेवाँ समयोपि निष्फलतया क्षेप्योन विद्यार्थिभिः ॥

કાળની કિંમત.

ભાવાર્થ —જરિયાન વસ્ત્રો, સોના રૂપાના આભૂષણો, સોનામહોરો, રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે, તે એટલા માટે કે બીજી વસ્તુઓ ખોવાઈ જાય કે લુંટાઈ જાય તોપણ ફરી મળી શકે છે, અને અમૂલ્ય ઉત્તમ જીવનનો ઉપયોગી સમય જે પસાર થઈ ગયો તે લાખોનું દ્રવ્ય ખરચતાં પણ ફરી મળી શકવાનો નથી; માટે મોંઘામાં મોંઘો કાળ છે. આમ માનીને દરેક વિદ્યાર્થીએ ચ્હા, બીડી, જુગાર વગેરે વ્યસનોમાં કે આળસ-પ્રમાદ સેવવામાં કે ગપાટા મારવામાં કે કોઈ પણ જાતની મનની તંગીના રોદણાં રોવામાં જરા પણ વખત ગુમાવી નાંખવો નહીં, કિન્તુ પુરતી કાળજીથી વખતને સાચવી તેને ઉપયોગી કાર્યોમાં યોજવો. (૧૦૧)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓને માટે સમય ઘણો જ મૂલ્યવાન છે અને તેના મૂલ્યની સરખામણી દુનિયાની કોઈ પણ કામની વસ્તુ સાથે કરી તે [illegible] તાત્પર્ય એ છે સમયની ઉપયોગિતા અને મહત્તા ઓછી કરવા માગ [illegible] વાના અર્થ- કે સમય સર્વથી વધારે મૂલ્યવાન છે. વસ્ત્રાભૂષણો [illegible] તેના [illegible] કારો અને મણિઓના કરતાં પણ તે વધારે કીંમ

આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આપણે મનુષ્યાવતારને અથવા કે પણ પ્રાણીના જીવને કરોડો રૂપિયાનાં દ્રવ્ય કરતાં પણ વધારે કીંમતી ગણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે જો મનુષ્યાવતાર અથવા જીવ એક વાર ચાલી જાય છે તો પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચતાં છતાં પણ તે પાછો મળી શકતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય લેખાય છે, તેવી જ રીતે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે कालो गतो नाप्यते અર્થાત્ જે કાળ જાય છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય છે. વસ્ત્રાભૂષણ, ઘરેણું, રત્ન, મણિ વગેરે વસ્તુઓનો અગ્નિથી કે બીજી કોઇ રીતે નાશ થઇ જાય તો પુરૂષપ્રયત્ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરન્તુ સમય વહી ગયા પછી તે પાછો પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. સાઉથવેલ નામના એક અગ્રેજ કવિએ 'વખત' ને કપાળમા વાળના ગુચ્છાવાળા અને માથામાં ટાલવાળા પુરૂષરૂપે કલ્પીને લખ્યું છે કેઃ—

Time wears all his locks before,
Take thy hold on his forehead;
When he flies he turns no more,
And behind his scalp's nacked.

અર્થાત્—વખતના વાળનો ગુચ્છો તેના કપાળમા રહેલો છે, તેથી તેને પકડી લેવો હોય તો તે આવી પહોંચે, તે પહેલાં તૈયાર રહીને તે કપાળમાંનો ગુચ્છો પકડી લેવો જોઇએ, પરન્તુ જો તે એક વાર આપણી પાસેથી પસાર થઇ જાય છે તો તેને પકડી શકાતો નથી, કારણકે તેના માથામા ટાલ હોવાથી તેને પકડી લેવાનું કશું સાધન આપણા હાથમાં આવી શકતું નથી! એવી જ રીતે જો આવતા વખતને જ પકડી લેવામા આવે તો તે અમૂલ્ય છે અને તે ચાલી ગયા પછી તદ્દન નિર્મૂલ્ય છે. આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી જોઇએ નહિ. ઇધમ, સુસ્તીમાં, સરખે સરખા મિત્રો મળીને ગપાટા માર ભ કે મોજશોખ કરવામાં વખત ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે ... રહીને જુવાન બ ા છે, ત્યારે વહી ગએલા વખત ઉપર વિલાપ કરે

એ એવું બહુ જોવામા આવે છે. તેઓના વિદ્યાભ્યાસથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીઓ એવો બોધ લેવાનો છે કે તેઓને બહુ આગ્રહે વખત ગુમાવ્યો જાણી અભ્યાસમાં તેવો વિભાગ કરવાનો વખત આવે નહિ. જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓ સમયનો જરા પણ દુરૂપયોગ કરતા નથી. એક રોજ સોળ કલાક સુધી અભ્યાસ કરે છે 'એક વિષય વાંચતા કંટાળો આવે તો તેઓ બીજો વિષય વાંચવા માંડે છે. એ પ્રમાણે મનને કે શરીરને થાક લાગવા દીધા વિના તેઓ પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરવામાં એક ચિત્ત રહે છે. (૧૦૧)

[વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાથી થોડા વખતમા ઘણું કામ થઇ શકે અને પોતાનું કેટલું પણ કામ બાકી ન રહે ? આ પ્રશ્નોનો વિસ્તૃત ઉત્તર બે શ્લોકમા આપેલો છે]

कथं नित्यं समयपालने कार्यं ? ॥ १०२ ॥

यत्कार्यं नियतश्च यत्र समये प्रासङ्गिकं दैनिकं ।
तत्रैव क्रियते क्षणे यदि च तत्कार्यं व्यवस्थायुतम् ॥
सिध्येत्कार्यपरंपरापि सकला चैवं यथेष्टं क्रमा-
द्धर्मायाप्यवशिष्यते सहजतः कालो हि विद्यार्थिनाम् ॥

समयपालने नियतत्वम् ॥ १०३ ॥

आस्तां कार्यभरस्तथापि वद नो धर्माय कालो न मे ।
तस्मै नास्ति यदाल्पकोऽपि समयो व्यर्थं तदा जीवनम् ॥
कृत्वा हस्तगतं क्षणं कथमपि श्रेयःपथप्राप्तये ।
सेव्यो धर्मविधिः शुभः प्रतिदिनं प्रेम्णा ॥

વખતનો બચાવ કેવી રીતે

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થીએ દૈનિક અને આ [illegible] છે

[illegible] કરવાનાં હોય, તે તે કાર્યોના [illegible]

નિયત કરવો, એટલે અમુક સમયે અમુક કામ કરવું અને અમુક સમયે અમુક કામ કરવું, એવી રીતે હમેશની સમવડ પ્રમાણે જે જે કાર્યક્રમ એ કાળક્રમ ગોઠવ્યો હોય, તે તે કાર્ય તે તે નિયમિત સમયે જ કરવામાં આવે, તેમાં ગફલત અને આળસ કે અન્ય કાંઇ અવ્યવસ્થાથી બીલકુલ ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો હમેશનું બધું કાર્ય પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઇ જવા ઉપરાંત ધર્મને માટે કે તેવા જ કોઇ આવશ્યક પરમાર્થી કાર્યને માટે પણ થોડો વખત સહેજે બચવા પામશે. માટે ખંતીલા વિદ્યાર્થીઓએ નિયત કરેલ કાર્યક્રમ અને કાળક્રમને અવ્યવસ્થિત કરી નાંખવા નહિં. (૧૦૨)

વખતની કરકસર.

હે મિત્ર! અભ્યાસ કે વ્યવહારના કાર્યનો બોજો ગમે તેટલો હોય તોપણ "ધર્મ કરવાને ફુરસદ નથી" એમ કદી બોલીશ નહિ. જો ધર્મને માટે દરરોજ થોડો પણ વખત બચાવવામાં ન આવે તો આ જીવન વ્યર્થ જ ગણાય માટે ગમે તેમ કરકસર કરી ઘડી અધઘડી પા ઘડી જેટલો વખત બચાવી લઇ શ્રેયના માર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનું હિત ઇચ્છનારાએ પ્રેમપૂર્વક કઇ ને કંઇ પણ ધર્માનુષ્ઠાન દરરોજ કરવું જ જોઇએ. (૧૦૩)

વિવેચન—અંગ્રેજીમા એક કહેવત છે કે Where there is a will, there is a way–અર્થાત્ 'જ્યાં મરજી છે ત્યાં માર્ગ પણ મોકળો છે.' ગુજરાતીમા તેને મળતું એવું કહેવત છે કે 'મન હોય તો માળવે પણ જવાય.' તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ ઉદ્યોગી અને ખંતીલા હોય છે અને ચોક્કસ કાર્ય કરવાની દઢ ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ તે કાર્ય કરવાને વખત પણ મેળવી શકે છે. જેઓ વખત નહિ મેળવી શકવાનાં બ્હાનાં કાઢે છે તેઓ વસ્તુતઃ આળસુ હોવાથી જ તેમ કરે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એવી બૂમ મારે છે કે અમોને જેટલો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેટલા પુરતો વખત અમને મળી શકતો નથી! આ માત્ર એક બ્હાનું જ છે. વખતનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ જાણતા નથી, તેઓ અનિયમિતપણામાં તથા આળસમાં વખત ગાળી નાખે છે અને પછી અભ્યાસને માટે પુરતો વખત નહિ મળતો હોવાની ફરિયાદ કરે છે! સ્માઇલ્સે એક સ્થળે કહ્યું છે

કે " એદી માણસને બહાનાંની ખોટ નથી ઉપજતી. જો કામ કરવે નારાજ
હોય છે, પણ સમજણોની દલીલો કરવામાં હમેશાં આગળ હોય છે." એટલે
જેઓ વખત નહિ હોવાનાં બહાનાં કાઢે છે તેઓને હમેશાં એદી સમજવા
જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને માટે નિયમિતપણે કામ કરવું એ સૌથી વધારે સલા-
હભરેલું છે. નિશાળમાં જવાના અથવા ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જવાના
કલાકોને બાદ કરતાં બાકીના દિવસ અને રાત્રિના કલાકોમાં પોતે શું શું
કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ ક્યે ક્યે વખતે કરવું તેનું ચોક્કસ રીતે
ઠરાવી રાખે અર્થાત્ કાળક્રમ (Time-table) અને કાર્યક્રમ નક્કી કરી
રાખે અને પછી તદનુસાર જરા પણ ક્ષતિ આવવા દીધા વિના ઉદ્યોગીપણે
કામ કરે, તો કોઈ પણ ઉપયોગી કામને માટે તેને વખત નહિ મળ્યા કરતો
હોવાની ફરિયાદ કરવાની જરૂર રહે નહિ. કૉલરીજે પણ કહ્યું છે કે " આ-
ળસુ માણસો કાળને ગમે તેમ કરીને ધકેલી નાખે છે, તો પદ્ધતિપૂર્વક કામ
કરવાવાળો પુરુષ મૂકેલા કાળને પાછો સજીવન કરીને ઉપયોગમાં લાવે છે,
એટલું જ નહિ પણ તે કાળ ચાલ્યો જાય છે, એવું નિરંતર સ્પષ્ટ
ભાન રાખે છે."

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ચિત્તને અભ્યાસમાં ગોંધી રાખવા ઉપરાન્ત
સ્વધર્મને અનુસરતા નિત્યકર્મમાં પણ સારી પેઠે ધ્યાન આપવું જોઈએ.
કોઈ પણ અવસ્થા—બાલ, યુવા કે વૃદ્ધ—માં ધર્મનો વિષય દેહ કે આત્મામાંથી
અળગો ન જ રહેવો જોઈએ. મિસીસ બેસાંટ કહે છે: " ધર્મની મુખ્ય રૂપ-
રેખાઓનું જ્ઞાન પ્રત્યેક છોકરાને તેના માબાપના ધર્માનુસારે આપવામાં આ-
વવું જોઈએ. સ્વધર્મના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વોના જ્ઞાન કરતા વધારે અગત્યનું
જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને માટે બીજું એક પણ નથી .....જો વિદ્યાર્થી જીવન દરમિ-
યાન વિદ્યાર્થીને ધર્મનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય છે, તો જ્યારે તે
મોટો થાય છે અને જગતના વ્યવહારમાં પડે છે, ત્યારે પોતાના ધર્મને
ગમતા શિક્ષણમાં તેને જે સદ્ગુણોનું શિક્ષણ મળ્યું હોય છે, તે સદ્-
ગુણોને તે ધારણ કરે છે." આ પ્રમાણે ધર્મ વિષયને વિદ્યાર્થી અવ-
સ્થાથી જરા પણ દૂર રાખવામાં આવવો જોઈએ નહિ. જો વધુ સમય

ન મળે તો માત્ર થોડો જ સમય સ્વધર્મના નિત્ય આવશ્યક કર્મ માટે તથા ધાર્મિક જ્ઞાન માટે તો મેળવવો જ જોઇએ. જે વિદ્યાર્થીઓ એવું બ્હાનું કાઢે કે 'અમને વખત મળી શકતો નથી' તેઓ કાતો જુઠાબોલા હોવા જોઇએ, અથવાતો આળસુ, અનિયમિત અને કામકમ તથા કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ નહિ કરનારા હોવા જોઇએ. નિયમપૂર્વક અને પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરનારા ઉદ્યોગી માણસને કોઇ પણ કાર્યને (પછી તે નિત્યકાર્યને લગતું હોય કે બીજું કાંઇ હોય) સારૂ વખત મેળવવો એ મુશ્કેલ નથી. નીચેના દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી એ બીના સમજી શકાશે.

વેલિંગ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારની કામ કરવાની શક્તિ પાર વિનાની હતી. તે જ્યુ અને ફ્રેંચ લશ્કરોની સામે લડવા માટે પોતાના લશ્કર સહિત બહાર પડ્યો હતો. મોનડીગો નદીના મુખ આગળ તે શત્રુના લશ્કરની રાહ જોતો હતો. લડવા માટે નીકળેલા લશ્કરી અમલદારને યુદ્ધ સિવાય બીજી કશી બાબત તરફ ધ્યાન ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ વેલિંગ્ટન એક નિયમિત માણસ હતો અને થોડો પણ વખત તે નકામો ગાળતો નહિ. તે સ્થળે તેને જે કાંઇ વખત મળવા લાગ્યો તે વખતમાં તેણે ડબ્લીનની પોલીસનો કાયદો ઘડવાને માટે મુખ્ય મુખ્ય બાબતો લખી કાઢી અને પાછળથી એ બાબતો ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી. તેવી જ રીતે વઝીર જ્યારે પોતાના લશ્કર સહિત આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી જતો હતો, ત્યારે તેણે મેડીન ભાષાના રસ ભરપૂર વિષે એક નિબંધ લખ્યો હતો. એક વાર જ્યારે તે ૬૦૦૦૦ સિપાહીઓનો ઉપરી સરદાર હતો અને હજુ એની ઉપર હલ્લો કરતો હતો, ત્યારે પોતાના નિયમિતપણાથી તેણે મુશ્કેલીથી નિમણી વખતે થોડા કાળ કરી તે વિષે એક મોટો લેખ લખ્યો હતો.' વિદ્યાર્થીઓ તે વિદ્યાભ્યાસ કરતા ખર્ચાવેલા વખત ન કરે અને કલાકને કલાક નકામી મુલાકાતો કરવાં પુસ્તકો વાંચવાનો વખત ખરે એ કેવું આશ્ચર્ય છે! નિયમિતતાનું અને ઉદ્યોગનું એ નિયમ પાલન છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તેવા બનવાને યત્ન કરવો જોઇએ. (૧૦૨-૧૦૩)

અને મનુષ્યને પશુ બનાવનારૂં થઇ પડે છે ચોરી કરવાના વ્યસન
લાઓ છેવટે બંદીખાનામાં જ મરણ પામે છે, એવું બહુ જોવામાં
છે. ચોર જેલ થાય છે તોપણ તેને પુનઃ પુનઃ ચોરી કરવાનું જ
છે. તે કોઇ પણ ઉદ્યમમાં લાગી શકતો નથી અને અનેકાનેક વાર
જઇ આવે છે છતાં પુનઃ તે ચોરીમા જ સપડાય છે તથા પોતાના
દિવસો આર્તરૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાતા બંદીખાનામાં જ પૂરા કરે છે પરદાર
જનોનું વ્યસન ઉક્ત છએ વ્યસનોના જેટલું જ ભયકર છે કારણ
તે પોતાના ચિત્તવિત્ત ઉભયનો નાશ કરે છે પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ
માની રહેનારાઓ પરદારાપરની આસક્તિથી તન મન અને ધનથી
ભેગી અકાળે મરણશરણ થએલા જોવામા આવે છે આ સમ
ઐહિક તેમ જ પારલૌકિક અશ્રેય કરનારા હોઇ દરેક મનુષ્યે
જ તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી
વ્યસનરૂપી રાક્ષસોથી ચેતી ચાલવું જોઇએ. અફીણ, ભાગ, ગાંજો
વસ્તુઓ મદિરાના જેવી જ કેફી હોવાથી તેનો સમાવેશ મદિરાના
વર્ગે કરી લેવો ઉચિત છે (૧૦૪)

[હવે પ્રત્યેક વ્યસન વિષે સવિસ્તર પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરવામાં આવે

वृत्तम् । १०५ ॥

निःशेषव्यसनाग्रिमं सुचरितद्वारार्गलो निश्चलो ।
योग्यायोग्यविवेकदृष्टितिमिरं सद्धर्मनिर्वासकम्
चित्तव्याकुलताकरं शमहरं दुष्टांगनाप्रेरणं ।
त्याज्यं दुर्गुणमात्रमूलमफलं द्यूतं हिताकांक्षिभि

પ્રથમ વ્યસન-જુગાર.

ભાવાર્થ—[illegible]
[illegible]
[illegible]

ચતું કામ કરે છે, સદ્ધર્મના વિનાશ કરે છે, ચિત્તને હમેશ આકુળ વ્યાકુળ
સ્થિતિમાં રાખે છે, સુખ અને શાંતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરે છે, વિચારોમાં
મલિનતા અને બુદ્ધિમાં દુષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય, ચોરી, વગેરે દુર્ગુણ
ચાત્રને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે, કારણકે કેટલાએક દુર્ગુણો તો હમેશને
માટે તેની સાથે જોડાએલા વા બંધાએલા જ છે; જે વ્યસનમાં ઓકે જાતનો
ફાયદો તો છે જ નહીં અને ગેરફાયદા કે. પાર વગરના છે, તે જુગારનું
વ્યસન પોતાનું હિત ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ તો કદી પણ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારથી થતાં પરિણામોનું નિદર્શન કર-
વામાં આવ્યું છે. પૂર્વ શ્લોકપરના વિવેચનમાં જણાવી આપવામાં આવ્યું
છે કે જુગારની અનેક પદ્ધતિઓ આ બુદ્ધિ અને તર્કના જમાનામાં નીકળી
છે, પછી ભલે તે પદ્ધતિઓ ઉપર વેપારનો કે રમતગમતનો ઢોળ ચઢાવ-
વામાં આવ્યો હોય, તોપણ વસ્તુતઃ તે પ્રકારનો જુગાર એક દુર્વ્યસન જ
છે અને તેનો નિષેધ કરવો જ ઉચિત છે. 'સદ્વર્તનનાં દ્વાર બંધ કરનાર'
તરીકે જુગારને લેખવામાં આવ્યો છે તે સર્વથા ઉચિત છે, કારણકે એ
એક એવો દુર્ગુણ છે કે જે બીજા સર્વ ગુણોનો નાશ કરી નાખે છે. જુગા-
રીઓ હમેશાં ક્રોરી, વ્યભિચારી અને અસત્યવાદી તો હોય છે જ. સુભાષિતકારે
કહ્યું છે કે काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः અર્થાત
કાગડામાં ચોખ્ખાઇ, જુગારીમાં સત્યવાદિત્વ, સર્પમાં ક્ષમા અને સ્ત્રીમાં કામની
શાન્તિ એટલાં વાના કદાપિ હોતાં જ નથી. કહેવત પણ એવું છે કે હારેલો
જુગારી બમણું રમે છે; કારણકે ફરીથી જીત મેળવીને પૈસા પેદા કરવા
માટે. હારી ગએલો માણસ આ પ્રમાણે ફરીથી રમવા-ધન મેળવવાને
અનેકાનેક પ્રયાસ કરે છે. તે ઘરબાર વેચે છે, સ્ત્રીને સતાવી તેનાં ઘરેણાં-
ઘરેણાં વેચે છે, કરજ કરે છે અને છેવટે કશું હાથ ન લાગે તો ચોરી પણ
કરે છે! આ પ્રમાણે એમાંથી અનેક દુર્ગુણો સ્વયંભૂ રીતે પેદા થાય છે
અને જુગારીને સર્વતોભ્રષ્ટ બનાવી મૂકે છે. ગન્ત આપીશું
દુર્ગુણોની પરંપરા કેવી રીતે જાગે છે તેનું પતિવ્રતા ક
વિદ્યાવતની એક ધનવાન જુવાન સ્ત્રી ...

ખોટ' નાંખી હશે એમ મને લાગે છે; માટે જો એમ થયું હોય તો કહી દે; હું તને કશો નહિ આપું; પણ આ બિચારા નોકરોના પેટ ઉપર લાત મારવા જેવું ન થાય." તે સ્ત્રી જૂઠું બોલી: "ના, હું ખરેખર કંઈ જ નથી. અને જો ખોટ આવી હોય તો મારા જેવા પતિથી મારી એ ગર-જન ધરે હમારે પુરાવવી જોઈએ!" ઝુમાર, ચોરી અને અસત્ય એ ત્રણે દોષો તે સ્ત્રીને હાથે થયા. કેટલાક દિવસ પછી એક નવી વીંટી ખરીદવાને તે ગૃહસ્થે એક ઝવેરીને વીંટીઓના કેટલાક નમૂનાઓ લેઈને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. નમૂનાઓમાં પેલી ખોવાએલી વીંટી તેના જોવામાં આવી' તે ગભરાયો. તેણે પૂછ્યું: "આ વીંટી તમારી પાસે ક્યાંથી આવી છે?" ઝવેરીએ જવાબ આપ્યો: "સાહેબ' તે વીંટી તમારા ઘરેથી મીસીસ શ્રીલીએ દોઢ માસ પહેલાં અને વેચાતી આપી હતી." મીસીસ શ્રીલીને બોલાવવામાં આવી અને તેણે પોતે ચોરી કબુલી એ ખાસ્તીથી પોતાની સખીની સઘળી વાત કહી દીધી' તે દિવસથી તે ગૃહસ્થે પોતાની જીભનોકી, ચોર અને જુઠ્ઠી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો. તે સ્ત્રીનું ચોર તરીકે નામ ગવાવાથી તેના બીજા ગુણો પણ દુર્ગુણરૂપ દેખાવા લાગ્યા અને તેને અનાથાશ્રમમાં જઈ આશ્રય લેવાની જરૂર પડી. ત્યાં પણ કોઈ અનાથની કાંઈ વસ્તુ ગુમ થતી, તો તે સ્ત્રીએ જ તે ચોરી કરી એવો તેનાપર વહેમ લેઈ જવામાં આવતો અને કોઈ કોઈ વાર માર પણ પડતો. એ જ દશામાં તેણે પોતાના દુઃખી દિવસો પૂરા કર્યા!' (૧૦૫)

[નીચેના શ્લોકમાં જુગારથી થતા ગેરલાભોનું દિગ્દર્શન કરેલું છે.]

द्यूतस्य दुष्परिणामः । १०६ ॥

विद्या तस्य विलीयते वरतरा प्रज्ञा पराभूयते ।
नैपुण्यं नितरां विनाशपदवीं प्राप्नोति नीत्या सह ॥
उद्योगोऽस्तमुपैति नश्यति यशः पुण्यप्रभावोद्भवं ।
द्यूते दारुणदुःखमूलजनके यस्य प्रसक्तं मनः ॥

पृथ्वीछंदः ॥ १०७ ॥

दारिद्र्यं दुरतिक्रमं सहचरं यस्यास्ति मित्रं परं ।
दौर्भाग्यं दुरितोद्भवं त्वनुचरं दासी बुभुक्षा परा ॥
धिग्धिग्द्यूतमितीतर्जना जनकृता यस्यास्ति निर्घोषणा ।
तद्द्यूतं व्यधिकारलक्षणयुतं त्यक्तुं कथं शक्यते ॥

જુગારનો અધિકારી.

ભાવાર્થ—અહો ! જુગારની અધિકારી તો વળી જુદા જ પ્રકારની છે. મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવું દારિદ્ર્ય તો જેનો સહચારી પરમ મિત્ર છે, પાપકારી કર્મથી ઉત્પન્ન થતું દુર્ભાગ્ય તો જેનો ખાસ નોકર છે, ચારે તરફથી-ચોતરફ વળગેલી બુભુક્ષા-ભૂખ જેની મોટી દાસી છે, "સર્વ સંપત્તિ ખોઈ બેસનાર જુગારીને ધિક્કાર હો, અરે એને હજાર વાર ધિક્કાર હો" આવી રીતે લોકોના તરફથી અપાતા ધિક્કાર અને ધિક્કારો થાય તો આંગળી ચિંધીને લોકોના તરફથી કરવામાં આવતી તર્જના જેનો નિર્ઘોષણા-ઢંઢેરો છે, એક અધિકારીને છાજે એવી સામગ્રી અને 'અધિકારચિહ્ન'વાળું 'જુગાર' રૂપ વ્યસન, તે જેને વળગે પાછું તે તેનાથી કેમ મૂકી શકાય ? (૧૦૭)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારને એક મોટો રાજ્યાધિકારી લેખીને તેની અને એક ખરા રાજ્યાધિકારીની સમૃદ્ધિની તુલના કરવામાં આવી છે. અધિકારીના સાથે અનેક સહચરો હોય છે, તેવી રીતે જુગારનો સહચર અને મિત્ર દારિદ્ર્ય છે, નોકર દુર્ભાગ્ય છે અને દાસી બુભુક્ષા છે; જેવી રીતે અધિકારીની જયઘોષણા આખા પ્રજાવર્ગમાં થતી હોય છે, તેવી રીતે આ જુગારની જયઘોષણારૂપે ધિક્કાર અને તિરસ્કારના ઉચ્ચ નાદ સંભળાય છે અને તે જ તેના ઢંઢેરાય છે. આવા અધિકારવાળો મોટો રાજ્યાધિકારી સરખો જુગાર છે, તેના અંકુશ હેઠળ જે કોઈ નાગરિક સપડાયો હોય તે ખુવાર થયા વિના ન રહે તેમાં શું નવાઈ છે ? જુગારરૂપ અધિકારીના સહચરોની જે કલ્પના આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે કરી છે તે યથોચિત જ છે.

યાની ગતિ કિંવા ક્રિયા જે કાંઇ થાય છે તેની છાપ અનુક્રમે મન, અને કાયા ઉપર પડે છે. કાયાની ક્રિયાની છાપ કાયા ઉપર પડે છે મનુષ્યની દૃષ્ટિનો વિષય છે, પરન્તુ મન અને વચનની છાપ પડે છે એ વિષય નહિ હોવાથી તે સમજી શકાય તેવું નથી. આત્મા અને તેની શક્તિને સમજનારાઓ તો દરજ્જે માને છે કે મનની અને વચનની ક્રિયાની સ્થૂલરૂપે પરિણમે છે. મનને દુષ્ટ વિચારરૂપ ક્રિયાવાળું બનાવ્યું હોય તેની અસર શરીર ઉપર અનિષ્ટ થાય છે અને સુવિચારમાં મગ્ન હોય છે તો શરીર ઉપર તેની સારી અસર થાય છે. ક્રોધથી વિહ્વળ બનાર મનુષ્ય મરણશરણ અથવા તો જ્વરની પીડામાં એકાએક આવી છે એ શું ઘણી વાર જોવામાં નથી આવતું ? 'ક્રોધ' એ મનનો વ્યાપાર શરીરનો નથી, છતાં તેની અસર શરીર ઉપર થાય છે અને તેનું કારણ છે કે કંપિના આંદોલનોની અસર શરીરના સ્નાયુ ઉપર થાય છે તે રીતે વચનની અસર પણ સ્થૂલરૂપે પરિણમે છે. પ્રખ્યાત વિદ્વાન એડીસને અવાજના ફોટોગ્રાફદ્વારા ફોનોગ્રાફ બનાવ્યા છે અને તેની ક્રિ[illegible] સ્પષ્ટતઃ અવાજ શ્રુતિગોચર થાય છે. આ ફોનોગ્રાફ ચક્ષુએ જોઇ શ[illegible] નથી છતાં અનિ તો ખાત્રી આપે છે કે એ ફોનોગ્રાફ પડેલા છે અને ઉપર યંત્રનું ધોરણ જવાથી તે પુનઃ શ્રુતિગોચર થાય છે. વેઇસ ગુરુ ન[illegible] એક ગૃહસ્થ કહે છે કે "એક નળી કે જેના બીજા છેડાપર આ[illegible] આંદોલનો ગ્રહણ કરે તેવો નરમ પદાર્થ આપેલો તથા તે કામને ખાસ તૈયાર કરેલી તખ્તી રાખવામાં આવી હોય, તે નળીના મ[illegible] બોલવાથી અવાજના આંદોલનોના ચિત્રો પડે છે. આ કામને મ[illegible] ઘણા ઘણા પ્રયોગોથી નક્કી થાય છે કે કોયલ, [illegible] અને [illegible] રેતઃ અવાજને માંડ્યુ, [illegible] અને બીજા અધિક પ્રાણીઓ જેઓ [illegible] [illegible] છે તેની આકૃતિઓ પડે છે, [illegible] [illegible] અને એવા બીજા [illegible] [illegible] [illegible] કૃતિઓ પડે છે અને આ રીતે એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે." આ [illegible] મન અને વચનના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જે [illegible]

રહેલાં છે. દૂધમાં નાઇટ્રોજન તો માત્ર ૪·૧ ટકા જેટલો જ હોય છે પરન્તુ તેમાં ૫·૨ ટકા જેટલો 'કેસાઇન' નામનો એક પદાર્થ હોય છે તે અત્યંત પુષ્ટિકારક છે અને તેથી જો કોઈ મનુષ્ય માત્ર એકલા દૂધના આહાર ઉ-પર જ જીવવા માગે તો તે જીવી શકે છે. સૂકા વટાણામાં ૨૩·૮ ટકા જેટલો નાઇટ્રોજન હોય છે, ઘઉંમાં ૨૨·૭૫ ટકા જેટલો, મકાઇમાં ૧૨·૫૦ ટકા જેટલો, અને તેથી વધારે મગફળીમાં ૨૪·૫ ટકા જેટલો નાઇટ્રોજન રહેલો હોય છે. આ ઉપરથી સહેલાઇથી સમજી શકાશે કે માંસ કરતાં વ-ધારે પુષ્ટિકારક તત્ત્વો, દૂધ, ઘઉં, વટાણા, મકાઇ, મગફળી વગેરેમાં છે અને તેથી વનસ્પતિનો આહાર કરનાર મનુષ્ય માંસાહારી કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક તત્ત્વો ધરાવનો હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ છે. આ તો પુષ્ટિકારક તત્ત્વની દૃષ્ટિથી આપણે અવલોકન કર્યું હવે એ આહાર કેટલો મોંઘો છે તે જો-ઇએ. યુરોપી વિદ્વાનોએ માંસાહારની મોંઘવારી આંકડાઓથી સિદ્ધ કરી બતાવી છે, પણ એ દેશના ભાવોની સરખામણી આપણા દેશના ભાવોની સાથે કરવી ઉચિત નહિ હોવાથી આપણે આપણા દેશના ભાવોનો જ વિચાર કરીએ. એક શેર એટલે ૪૦ તોલા નાઇટ્રોજન ઉત્પન્ન કરવા માટે ૧૭૫ તોલા ઘઉં, અથવા ૧૬૦ તોલા મગફળી, અથવા ૧૭૦ તોલા વ-ટાણાના આહારની જરૂર પડે છે. તેટલો જ નાઇટ્રોજન મેળવવાને ૨૪૦ તોલા માંસાહારની જરૂર પડે. ૧૭૫ તોલા ઘઉંની કીમત ૪ આના થાય, ૧૬૦ તોલા મગફળીની કીમત ૬ આના થાય અને ૧૭૦ તોલા વટા-ણાની કીમત ૫ આના થાય, ત્યારે ૨૪૦ તોલા માંસની કીમત ૧૬ થી ૧૮ આના થાય છે. આટલો મોંઘો, ઓછો પુષ્ટિકારક અને ક્રૂરતા અથવા નિર્દયતાદ્વારા મેળવેલો માંસનો ખોરાક શારીરિક કે આત્મિક હિતની ઇચ્છા-વાળાએ તો સર્વથા ત્યજી દેવો જ ઉચિત છે. (૧૧૩)

[માંસનો આહાર કરીને ઉપરાંત થવાથી તેમાં જે જીવનો વધ થાય થી કેટલું નુકસાન થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવી આપ્યું છે.]

मांसनिमित्तं म्रियमाणानां गवामुपयोगिता । ११४ ॥

पा दुग्धं वितरन्ति तक्रदधिनी आज्यञ्च नृभ्यो भू

दारिद्र्यं ददते तथा वितनुते लज्जाप्रतिष्ठाक्षयं ।
सा योग्या न हि लेशतोपि मदिरा स्पर्शाय पानाय वा ॥

મદિરા.

ભાવાર્થ—મદિરા-દારૂનું વ્યસન પણ મનુષ્યની જીંદગી યા માનવ તત્ત્વને બરબાદ કરી નાખનારી એક દુષ્ટ આદત છે. તે પ્રથમ તો પીનારને ઉન્મત્ત બનાવે છે, પોતાના માણસો કોણ અને પરના કોણ તેનું ભાન ભુલાવી દે છે, મગજને ભ્રમિત કરે છે, ચિત્તને એક ક્ષણ વારમાં વિવેકશૂન્ય બનાવી દે છે, ગમે તેવા શ્રીમંતને દરિદ્ર કરી નાખે છે અને કુળની આબરૂ તથા પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફેરવી દે છે તે મદિરાનું પાન કરવું તો શું પણ તેનો સ્પર્શ કરવો એ ઉચિત નથી. (૧૧૫)

વિવેચન—મદિરાપાન-દારૂનું વ્યસન જેટલું હાનિકારક છે તેટલો હાનિકારક દુશ્મન મનુષ્યને ભાગ્યે જ બીજો કોઈ હશે. એ વ્યસનમાં મુખ્ય રહેનારાઓ પોતાના દેહનું, આત્માનું, કુટુંબનું અને સમગ્ર દેશનું અહિત કરનારા તરીકે જગતમાં જાણીતા થએલા છે. એ દુષ્ટ આદત મનુષ્યને ઉન્મત્ત બનાવે છે, ચિત્તને વિકળ બનાવે છે, કીર્તિમાનને અપકીર્તિ કરે છે અને ધનવાનને નિર્ધન બનાવે છે. કહ્યું છે કે—

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥

અર્થાત્—જે પુરુષ મદ્યપાન કરે છે તેને વિકળતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પૃથ્વીપર પડી જાય છે અને અયોગ્ય પ્રકારે બબડે છે તથા મદ્ય સન્નિપાતનાં ચિહ્ન બતાવે છે.

अमुत्र बहु भाषन्ते मद्यपानादि मानवाः ।
वस्त्रं विक्षिप्य नग्नाश्च बालका इव मत्ताः ॥

અર્થાત્—મદ્યપાન કરનાર પુરુષો નહિ બોલવા જેવું બોલે છે અને બાળકોની પેઠે પોતાનાં માત્ર બધાં કપડાં નાખીને બધા લોકો વચ્ચે [illegible] નાગાનો [illegible] છે કે મદ્યની [illegible]

મુકે છે, આંખમાં વારેવારે પાણી આવે છે, કાનમાં બેચેન બને છે, અવયવ સ્વસ્થ થાય છે અને યાદદાસ્ત ગુમાવી નાંખે છે. આ પ્રમાણે મદિરાપાન મનુષ્યને ઘેલો બનાવી મુકે છે અને તેનું પરિણામ તેને અત્યંત હાનિ કરનારું થઇ પડે છે.

ડૉક્ટર વીલીઅમ્સ કહે છે કે-દારૂ શરીરને અને આત્માને ઝેર કરે છે એક માણસ કે લગભગ ૭ ફીટ ઉંચો હતો, તે જ્યારે દારૂ પીતો ત્યારે તેને એ ટેવ પાડેલનું જો તે જાણે કરતો કે જે દારૂ ઉતરાવ દારૂમાં આવે તે કોઇને શત્રુ કે મિત્ર હરકોઇને મારવા જતો, ને તે પ્રમાણે એણે ઘણાને માર્યા છે. જ્યારે દારૂ નહિ પીવાના તેણે નકી કરાવ્યું ત્યારે તેની જુની ટેવ તેણે મૂકી દીધી' મદ્યપાનથી આવતી વિપત્તિ કેટલે સુધી નાશકારક થઇ પડે છે તે આ ઉપરથી જણાશે. (૧૧૫)

[નીચેના બે શ્લોકોમાં મદ્યપાનથી થતી દુર્દશાનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. ધનીક અને કુલીન લોકો કે જેઓ મદ્યપાન કરે છે તેઓની તથા માતા અને કુલીન લોકો પરમાં ફરી ભ્રમ કરીને મદ્ય પીએ છે તેઓની કેવી કેવી સ્થિતિ થાય છે તે અનુક્રમે દર્શાવીને વિચારશીલોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.]

मद्यपतिनां दुर्दशा । ११६ ॥

एषां पश्यत रे सुराव्यसनिनां दुःखान्वितां दुर्दशां ।
गच्छन्तोऽपि पतन्ति कम्पितपदा मार्गे विलोलाननाः ॥
अज्ञानात्मलपन्त्यसद्गतमथाऽप्येताश्च तुष्टं यथो ।
दण्डादण्डि परस्परं विदधते निष्कारणं धार्मिकाः ॥

धनिनां दशाव्यापत्ति वैषम्यम् । ११७ ॥

दक्षा अप्यधुना हि शून्यहृदयाः क्वे गन्तुं न क्षमा ।
दृश्यन्ते परतन्त्रतामुपगता मद्यम
लिम्पन्तो नगरनार्हे विकल्पयन्ते

क्लिश्यन्ते मदिरामदाहतधियो हा हा वराका नराः॥

મદિરાથી થતી દુર્દશા.

ભાવાર્થ—અહો, વિદ્યાર્થીઓ ' જુઓ, નજર કરો, પેલા દારૂડીઆઓની દુર્દશા કેવી દુઃખજનક છે ? તેઓ માર્ગમા ચાલ્યા આવે છે પણ લક્ષશૂન્ય છે. એટલે કયા જવું છે તેનું તેમને ભાન નથી. જેથી અહીં તહીં ભટક્યા કરે છે અને ચાલતા ચાલતા રસ્તામા પડી જાય છે. સાંભળો, તેઓ શું બકવાદ કરે છે ! તેઓના બોલવાનું કંઇ ઠેકાણું નથી. તેઓ અસંબદ્ધ અને નિરર્થક વચનો બોલે છે. અંદર અંદર તેઓ સંબંધીઓ છે તથાપિ એક બીજા પ્રત્યે કેવું ગલીચ બોલે છે, અને ગાળો આપે છે ? એટલું જ નહીં, પણ જુઓ, હવે તે મૂર્ખાઓ વગરકારણે માહોમાહે મારામારી ઉપર આવી ગયા છે, અને એક બીજાને લાકડીઓના પ્રહાર મારે છે ' અહો ' મદિરાથી આ લોકોની કેવી દુર્દશા થઇ છે ! (૧૧૬)

મદિરાથી ડાહ્યા માણસોની ગાંડાઇ.

અહો વિદ્યાર્થીઓ, આ તો તમે પામર અને મૂર્ખ માણસોની દુર્દશા જોઇ, પણ જુઓ, હવે ડાહ્યા માણસોની પણ મદિરાપાનથી થએલી દુર્દશા ' આ પહેલા ડાહી ડાહી વાતો કરનારા વિદ્વાન્ અમલદારો-મોટા માણસો હમણાં મદિરાપાનથી કેવા શૂન્ય હૃદયવાળા બની ગયા છે ? જેઓ સારા હોય તો બીજાઓનું રક્ષણ કરી શકે, તેઓ હમણાં પોતાનું પણ રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન્ નથી. મદિરાપાનથી તદ્દન પરતંત્ર અને [illegible] બની ગયા છે. [illegible] પેઠે પોતાના [illegible] નાચતા બની ગયા છે ' કોઇક તો મુગટ ઉતારી દૂર ફેંકી દઇ નાચતા બની ગયા છે ' [illegible] તેમનાં [illegible] માંથી પૈસા કાઢી લે છે, વા લૂંટી લે છે, તોપણ તેમને ભાન નથી પડતી. કેટલા એક ઉતરે છે તે [illegible] જાય છે, રસ્તામા પડી જાય છે, [illegible] જાય છે, કેટલાક નાચે છે અને તેથી ફજેત બને છે. તેઓને તે બાબતનું ભાન નથી રહેતું, કારણ કે તેમની અક્કલ મદિરાએ હરી લીધી છે ' તેથી બુદ્ધિમાન્-અક્કલવાળા પુરુષે [illegible] વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ મદિરાનું સેવન કરવું નહિ. (૧૧૭)

વિવેચન—આ બે શ્લોકમાં બે પ્રકારનાં મનુષ્યો ઉપર મદિરાપાન ની અસર કરે છે તેનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. મજુરો કારીગરો અને તેમના જેવા જ બીજા સામાન્ય પંક્તિના લોકો મદિરાપાનથી કેવી દશા ભોગવે છે અને ડાહ્યા તથા ચતુર માણસો કેવા બને છે તે તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. દારૂના પીઠામાંથી છાકટા બનીને ઘર તરફ ચાલ્યા જતા દારૂડીયાઓ બેભાન અવસ્થામાં મહિમાહે ગમે તેવી અશ્લીલ બાબામાં વાત ચીત કરતા અને લડતા-ઝઘડતા તથા કવચિત્ મારામારીપર આવતા કોના જોવામાં નહિ આવ્યા હોય ? સામાન્ય પંક્તિના માણસો દારૂ પીને જ્યાંમાં ચીત કરતા... તેવી રીતે વિદ્વાન, ચતુર અને આબોદી પોતાની આબરૂના કાંકરા કરે છે, તેવી રીતે વિદ્વાન, ચતુર અને અધિકારી લેખાતા જનો છાકટા બનીને ઘરમાં તથા પરોણાઓમાં પોતાની કીમત કરાવે છે ' જે વિદ્વાનો મદિરાપાન ન કર્યું હોય ત્યારે બીજાઓને સદુપદેશ આપે છે, મોટા અધિકાર ડહાપણપૂર્વક ચલાવે છે અને ડાહી ડાહી વાતો કરે છે, તેઓ દારૂ પીધા પછી માકડાની સ્થિતિને પામી નાચવા કુંદવા મંડી જાય છે ' તે સમયે તેમના ડહાપણ ઉપર, તેમની વિદ્વત્તા ઉપર અને તેમના અધિકારપર ધિક્કારનો વરસાદ વર્ષી રહે છે. ગરીબ લોકો મદિરાપાનથી પોતાનું દ્રવ્ય ગુમાવે છે અને તેથી પોતાના બૈરાં છોકરાંને ભૂખે મારે છે, ત્યારે ઉંચા પંક્તિના લોકો પોતાના 'ડાહ્યાપણ' કીર્તિનું, હૃદયની દયાળુતાનું અને કુળની સભ્યતાનું સત્યાનાશ વાળે છે.

મદ્યપાનથી ડાહ્યા જનોએ પોતાનું ડહાપણ ગુમાવીને અનર્થો કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. દિલ્હીનો બાદશાહ જહાંગીર દયાળુ અને ચતુર હતો તેમ જ તેના પિતા અકબર માફક દારૂ પીતો હતો. તે સુશિક્ષિત હતું, પરન્તુ મદિરાપાનને લીધે ભારતખંડનું અખિલ સામ્રાજ્ય તેના હાથમાં છતાં તેની બેગમ નુરજહાના નની મરજીમાં તે એટલો બધો રક્ત રહેતો હતો કે તેની બેગમ નુરજહાના મહેલમાંથી તે બહાર પણ નીકળતો ન હતો. રાજ્યકારભાર ઉપર ધ્યાન નહિ આપવાને લીધે તેના રાજ્યમાં ઘણું નુકશાન થયું અને ખંડિયા રાજાઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયા. અકબરે મહેનતથી મેળવેલું સામ્રાજ્ય પોતાના દીકરા જહાંગીર ના વખતમાંથી દ્રો ભાંગવા લાગી હતી અને ઔરંગઝેબના વખતમાં...

પની પોતાના ભાઈ યુગબાહુની હત્યા કરી મદનરેખાને લેવા જતાં પોતે જ મરણુશરણુ થઇ મનુષ્યભવ હારી ગયો. આવા તો શાસ્ત્રોમાં અનેક દાખલાઓ છે. જેઓ નીતિ અને સદાચારને એક બાજુએ મૂકી પરસ્ત્રીના પ્રેમમાં અને તેની સાથે રમણુ કરવામાં લપટાયા, તેઓમાના ક્યા માણસો ગમે તેવા મોટા હોવા છતાં પણુ પૂરેપૂરા પાયમાલ થયા નથી ?! આ પ્રમાણે રાવણુ, પદ્મોત્તર, મણિરથ જેવા મોટા રાજાઓ પરસ્ત્રીની અભિલાષામાં ખુવાર થઇ ગયા છે તો સામાન્ય મનુષ્યો ઇહલોક અને પરલોકની સારી કમાણી ગુમાવીને અધોગતિના ભાગી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? માટે સ્વપ્નમાં પણુ પરસ્ત્રીની વાન્છના રાખવી નહિ એ જ સર્વ પુરૂષોના હિતનો માર્ગ છે; અને સ્ત્રીઓએ પરપુરૂષની વાન્છના કરવી નહિ એ તેમના હિતનો માર્ગ છે. (૧૨૩)

पंचदश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ–ચોરી અને શિકાર.

चौर्यम् । १२४ ॥

निर्मूल्यं बहुमूल्यमल्पमधिकं वस्त्वन्यदीयं क्वचि-
देकान्ते पतितं भवेत्तदपि नो ग्राह्यं विना सम्मतिम् ॥
ज्ञेयं प्रस्तरवत्सदा परधनं स्वीकर्तुमेतद्विदं ।
नैष्टव्यं मनसापि तस्करधिया श्रेयोऽर्थिभिः सर्वदा ॥

ચોરી.

ભાવાર્થ—જાહેર રસ્તામાં યા ખાનગી જગ્યામાં કોઇ પણ સ્થળે કોઇ માણસની કંઇ પણ ચીજ પડેલી હોય તે ચીજ નજીવી હોય, અથવા કિંમતવાળી હોય, નાની ચીજ હોય, અગર મોટી ચીજ હોય, તથા કોઇ માણસની નજર પડતી હોય યા ન પડતી હોય, તથાપિ તે પારકી વસ્તુ પથ્થરની

સંમતિ વગર કદી પણ લેવાની ઇચ્છા કરવી નહીં. પારકું ધન યા પારકી ચીજ ગમે તેવી ઉત્તમ હોય તથાપિ તે સુજ્ઞ પુરુષોએ પત્થરતુલ્ય ગણવી. હરામનો માલ ઉડાવવાની વૃત્તિ સ્વપ્ને પણ ન રાખવી. જેના ઉપર આપણો હક ન હોય તેવી વસ્તુ, ચોરવાની બુદ્ધિથી, ચોરી લેવાને યા બીજો કોઈ ચોરેલી વસ્તુ આપતો હોય તો તે સ્વીકારવાને પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનારાએ કદી પણ લલચાવું નહીં, અને તેવો સંકલ્પ સરખો પણ મનમાં કરવો નહિ. કદાચ ભૂલથી પારકી વસ્તુ આવી ગઇ હોય, તો તેના ધણીની શોધ કરી તેને તે વસ્તુ સોંપી દેવી, પણ ઘરમાં રાખવી ન જોઇએ. (૧૨૪)

વિવેચન—'સાત વ્યસન' માંનું 'ચોરી' એ પણ એક પ્રકારનું વ્યસન છે કારણકે જેઓને તે વ્યસન લાગુ પડ્યું હોય છે તેઓ ગમે તેટલી સજા પામ્યા છતાં પણ ચોરી કરવાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરતા નથી. નિર્જીવ કે ભગવાન્ કરોઇ ચીજ તેના માલીકની પરવાનગી વિના લેવી અથવા તો જે વસ્તુ ઉપર નીતિની દૃષ્ટિથી આપણો કોઇ પણ પ્રકારનો હક ન હોય છતા તે લેવી તે 'ચોરી' જ કહેવાય છે. ઘણી વાર રસ્તામાં પડેલી વસ્તુ નધણીયાતી જાણીને ઉપાડી લેવામાં કેટલાક ચોરીનું કાર્ય કરેલું માનતા નથી, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે પણ 'ચોરી' છે. સરકારે તેને કાયદામાં 'ચોરી' ઠરાવી છે અને કોઇને તેવી નધણીયાતી વસ્તુ જડે તો તેને તે સરકારના કબજામાં સોંપવાનો તેણે હુકમ કર્યો છે. આ કારણથી પોતાની મહેનતવડે મેળવાયું જ હોય પરન્તુ અનીતિમાન્ યુક્તિ પ્રયુક્તિવડે મેળવાયું હોય તેનું સર્વ પ્રકારનું પરધન નીતિમાન પુરુષોએ પત્થર જેવું માનીને તે મેળવવાની ઇચ્છા પણ કરવી જોઇએ નહિ. અત્ર એક બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. 'ચોરી' ની સામાન્ય વ્યાખ્યામાં જે કાંઇ અપૂર્ણતા રહે છે તે ગ્રંથકારે આ શ્લોકમાં તસ્કરવિધા એ શબ્દ વાપરી પૂરી કરી છે. જે કાંઇ પરવસ્તુ 'ચોરી કરવાની બુદ્ધિ' થી ઉપાડી લેવામાં આવી હોય તે જ કાર્ય 'ચોરી' કહેવાય અને ધણીની પરવાનગી વિના પણ ચોરી કરવાની ઇચ્છા સિવાય નિર્દોષ મનથી કાંઇ નજીવી વસ્તુ લીધી હોય તો તે 'ચોરી' કહેવાય નહિ. કોઇ એક પુસ્તક એક મિત્ર ભોજન નિમન્ત્ર

અમાનુષીપણું જ છે. મનુષ્યને બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ મળેલાં છે તેટલા માટે તે પશુઓ કરતાં ઉત્તમ મનાય છે. બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિને યોગે કરીને મનુષ્યને પારકું દુઃખ જોઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થવું જ જોઈએ. થોમ્સન કહે છે કે—

The generous heart
Should scorn a pleasure which gives others pain.

અર્થાત્—જે ગમતથી બીજાઓને દુઃખ થાય તે ગમતને ઉદાર અંતઃકરણવાળાએ ધિક્કારી કાઢવી જોઈએ સારાંશ એ છે કે શિકારનું વ્યસન મનુષ્યોને શોભતું જ નથી તેથી જેઓ એ વ્યસનમાં, પડેલા હોય તેઓ ‘ મનુષ્ય ’ શબ્દને સાર્થક કરે તેવા મનુષ્યો નથી. (૧૨૫)

षोडश परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-પ્રકીર્ણ વ્યસનો.

[સાત વ્યસન સંબંધી વિવેચન સમાપ્ત થયું અને વિદ્યાર્થીઓને માટે તે વ્યસનો અત્યંત હાનિકર છે તે દર્શાવી આપ્યું. હવે ‘ મદ્યપાન ’ ના મિત્રરૂપ ગણાતાં અફીણ, ગાંજો, ચરસ, તમાકુ ઈત્યાદિ ઉપવ્યસનો વિષેની વિવેચનાનો આરંભ થાય છે.]

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ । ૧૨૬ । ૧૨૭ । ૧૨૮ ॥

गात्रं मे तदिदं गतिं स्थितिमहो सोढुं न शक्तं मनाक्।
शुष्के मांसवसे बलं विगलितं नेत्रे च निद्रापरे ॥
रे किं रोगसमुद्भवा स्थितिरियं मित्रास्ति रोगो न मे।
किन्त्वाफूकवशाद्दशेयमधुना जज्ञे विषादप्रदा ॥
मा खिद्यस्व सखे दशां मम शृणु त्वत्तो विशिष्टामिमां।
देहे दुर्बलतादिकश्च यदिदं तत्तु स्वयं पश्यसि ॥

તેમ મુફત ખવરાવવું પડે છે. આ પ્રમાણે ધનનો નાશ થાય છે. અફીણમાં રહેલું ઝેર શરીરમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓને ક્ષણિક ઉત્તેજન આપતા હોવાથી જ્યારે તેનો કેફ ચડે છે ત્યારે શરીરમાં કૃત્રિમ જુસ્સો વ્યાપી રહે છે પરન્તુ જ્યારે કેફ ઉતરી જાય છે ત્યારે શરીર તદ્દન નિર્માલ્ય બની જાય છે. અ- ફીણિયા ગીરાસીયા, રજપૂતો, ચારણો તદ્દન કીફા અને બળહીન બની ગ એલા કોના જોવામાં નહિ આવ્યા હોય? અફીણિયાઓ માત્ર અફીણના અમલમાં જ લીન રહેતા હોવાથી તેઓ પોતાની મીલકતની સંભાળ બરાબર રાખી શકતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાની આવક ગુમાવી બેસે છે અને ખર્ચ વધતું જવાથી પાયમાલ થઇ જાય છે. રાજપુતાના, ગુજરાત અને કા ઠિયાવાડનાં ઘણા નાના મોટા રાજ્યો અફીણના વ્યસનમાં [illegible] થઇ ગયા છે. અફીણના વ્યસની જ્યારે ચોમેર ઘેરાઇ જાય છે [illegible] તેનો ભાખો ઉઘડે છે ખરી, પરન્તુ તે વખતે ઘણું મોડું થ[illegible] છે, કારણ કે ઘણાં વર્ષોની ટેવ છુટી શકતી નથી અને પશ્ચાત્તાપથી [illegible] કરે છે. નાનપણમાં માત્ર થોડું થોડું અફીણ [illegible] અફીણિયા મિત્રોની સાથે ખાતી વખતે જે દુઃખદાયક સ્વપ્ન પણ હોતું નથી તે [illegible] જ્યારે આવી પડીચે છે ત્યારે અફીણિયાઓ એક તરુણને [illegible] છે એક અંગ્રેજ કવિએ ખરૂં કહ્યું છે કે-

A *little*—'tis a little word,
But much may in it dwell!

અર્થાત્—'થોડું' એ ઘણો નાનો શબ્દ છે, પરન્તુ જ્યારે 'થોડા' માંથી 'ઘણું' બની જાય છે, ત્યારે જ 'થોડું' મા સમાએલું 'ઘણું' નજરે આવે છે' આ પ્રમાણે જે જુવાનીઆઓ જુવાન અવસ્થામાં 'થો[illegible]' અફીણ ખાવાની ટેવ પાડે છે તેઓ જીંદગીમાં મોટા અફીણિયા બને છે અને પોતાના તન-મન-ધનની ખુવારી કરે છે.

આ એક અફીણિયાનું દૃષ્ટાન્ત અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ. એક રજ- પૂત ઠાકોરને પોતાની જાહેરજલાલીના દિવસોમાં અફીણ ખાવાની ટેવ પડી હતી. થેર હજારો રૂપિયાની આવક હતી એટલે તે વખતે ચાર મહીને જમી

પાંચસોનું અફીણ કશા હિસાબમાં લેખાતું નહિ. એ ઠાકોર જ્યારે ઘોડા ઉપર ચડીને પરગામ જતા ત્યારે તેમને તેમના અફીણીઆ મિત્રો કસુંબો તૈયાર કરીને પાતા. આવા બનાવ બહુ વાર બનવાથી એ ઠાકોરને ઘોડા ઉપર બેસીને અફીણ પીવાની ટેવ પડી ગઇ અને જો ઘોડા ઉપર ચડીને ઘોડાની લગામ હાથમાં લઈ ખોંખારો કર્યા વિના પીએ તો અમલ ચડે જ નહિ જેથી કસુંબો બીજી વાર પીવાની જરૂર પડે ! જ્યાંસુધી ઠાકોરની આર્થિક સ્થિતિ સારી રહી ત્યાંસુધી તો આ સઘળું બનતું રહ્યું, પણ પાછળથી પોતાનો ગીરાસ કરજદાર થઈ ગયો, આવક ઘટી ગઇ, સરકારની જપ્તી બેઠી અને એ પ્રમાણે મોટા દુઃખનો વખત આવી લાગ્યો, છતાં અફીણની ટેવ તો મુકાઇ નહિ. અફીણીયા મિત્રો પણ ઠાકોરના પડતીના દિવસોમાં તેમને છોડી ગયા. કસુંબો ઘોળી આપનાર કોઇ નોકર ચાકર કે સવાર થવા માટે ઘોડો પણ રહ્યો નહિ વૃદ્ધાવસ્થામાં આ દુઃખ બહુ આકરૂં લાગતું પણ વ્યસન વળગ્યું તે કેમ છુટે ? પછી બિચારો ઠાકોર પોતાને હાથે કસુંબો તૈયાર કરતો અને તેની વાટકી પોતાની સ્ત્રીના હાથમાં આપી પોતે એક લાકડાના ઘોડાપર સવાર થઇ તેની લગામ પકડી, ખોંખારો કરી, 'ચાલ બેટા' કહી ઘોડાને એડી મારતો .અને કસુંબો પોતાની સ્ત્રીના હાથમાંથી લેઇને પાતો એટલે ઠાકોરને અફીણનો અમલ ચડતો ! ઠાકોરને બહુએ પસ્તાવો થતો કે જુવાન અવસ્થામાં વ્યસન ન વળગાડ્યું હોત તો સારૂં હતું, પણ વખત વીતી ગયા પછી અરણ્યરુદન કરવું એ શા કામનું ? (૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮)

पुनर्मद्यादिव्यसनविनिर्वाणो बोध ॥ १०० ॥

श्रुत्वैतद्व्यसनं विनाशसदनं दृष्ट्वैतदीयां क्षतिं ।
किं वांछेत्कुशलो हि कश्चन जनः स्वीकर्तुमेतत्स्वयम् ॥
ज्ञात्वाप्येवमिदं समाश्रयति यो नीचः परं दुर्मति-
राकृत्या स नरोपि दुर्भगनगे ज्ञेयः खरः पामरः ॥

ગુણો છો, તેમાં કંઇ તમને આભડછેટ લાગતી નથી ! અરે, આ
તમારૂં આર્યત્વ ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? તમારી કુલીનતા ક્યાં જતી રહી
અને તમારી નીતિ રીતિ ક્યાં નાસી ગઇ ? અથવાતો શું આવી
ચીજ વાપરવામાં જ તમારી આર્યતા અને કુલીનતા આવી જાય ?
પીનારા ખાનારા અને સુંઘનારાઓ જો પોતે તમાખુ તૈયાર કરવાની
રીતિ પહેલેથી છેલ્લેસુધી જુએ તો તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ તેના
સુગ ધરાવ્યા વિના રહે નહિ. આ પ્રમાણે પશુઓથી નિરસ્કાર
હલકા લોકોવડે તૈયાર કરાએલી અને વ્યસન સિવાય બીજો
નહિ કરી આપનારી તમાખુ આટલી હાનિ કરે છે, છતા—દારિદ્ર્યશીર્ણાંગી
તમાખું નૈવ મુઞ્ચતિ અર્થાત્ માણસ અત્યંત દરિદ્ર થઇ જાય છે
એને છોડતો નથી, તે આર્યાવર્તને અધમ દશામાં આણવાનો માર્ગ
કરે છે તેમા શું આશ્ચર્ય છે ? (૧૩૨)

द्रव्यस्य दुर्व्ययः । १३३ ॥

पुण्यार्थन्तु वराटिकापि सहसा दीनाय नो दीयते ।
दत्ता चेज्जनलज्जया मनसि तत्तापः पुनर्जायते ॥
तादृक्षाः कृपणा अपि प्रतिदिनं कार्षापणानि द्रुतं ।
भजन्त्यत्र तमाखवे फलमृते हा वैपरीत्यं कियत् ॥

तमाखुनिमित्तं वात्सरिको व्ययः । १३४ ॥

व्यक्तेर्वात्सरिकोस्ति पञ्चदश वा मुद्रास्तमाखोर्व्ययः ।
सामस्त्येन तु भारते भवति हा कोटेः परस्तद्व्ययः ॥
तज्जातादनलादितो धनक्षतिर्या जायते साऽमिता ।
राष्ट्रीयार्थिकदृष्टितोप्यहितकृत्सेव्यस्तमाखुः कथम् ॥

તમાખુમાં પૈસાનો દુરૂપયોગ.

ભાવાર્થ—અહો! તમાખુ એ માણસને કેવી લલચાવનારી ચીજ છે! અને માણસો પણ તેની પાછળ કેવા અંધ બની જાય છે! જે માણસોની પાસે ગરીબ ભિક્ષુ કરગરતો કરગરતો કંઇ આપવા માગે તો તેને પુણ્યને અર્થે એક બદામ પણ આપવી હોય તો તાવ ચડે, કદાચ શરમાશરમી કે કોઇના કહેવાથી એક પાઇ પણ અપાઇ જાય તો કેટલાએક દિવસ સુધી તો તેના માટે મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયાં કરે, એવા કંજુસ લોકો પણ તમાખુને માટે દરરોજ બે ચાર પૈસા ખર્ચવા હોય તો ખર્ચી નાખે છે' અરે! આ કેટલી બધી વિપરીતતા, કે જ્યાં પુણ્ય અને શુભ કર્મનો સંચય થાય ત્યાં એક પાઇ આપતાં તાવ ચડી આવે છે, અને જ્યાં કાંઇ પણ ફળ કે લાભ નથી, ત્યાં આંખો મીંચીને પૈસાનો ધુમાડો કરી દેવામાં આવે છે! ખરેખર, તમાખુ ફુંકી ફુંકીને માણસોએ પોતાની વિવેકદષ્ટિ ગુમાવી નાખી છે અને તેથી જ આ વિપરીતતા પ્રતીત થાય છે. (૧૩૩)

તમાખુના વ્યર્થ ખર્ચનો અડસટો.

જેનાં બાયડી છોકરાંઓ બસે ભૂખે મરતાં હોય તેવો એક મજુર પણ તમાખુના વ્યસનને વશ થઇ ભૂખે મરતાં પણ તમાખુ વાપર્યા વગર રહી શકતો નથી. તેવા એક માણસને તમાખુ ખાતે ઓછામાં ઓછા રોજના બે ત્રણ પૈસા, મહીને રૂપિયો દોઢ રૂપિયો અને વરસ દહાડે ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયાનું ખર્ચ તો સ્હેજે લાગતું હશે. ભારતવાસીઓમાં તમાખુ વાપરનારાઓનું એકંદર વાર્ષિક ખર્ચ ગણીએ તો કરોડ રૂપિયા ઉપર તમાખુ અને દીવાસળીનું ખર્ચ થતા જાય છે તમાખુ નિમિત્તે જે આમ લાગે છે તેમાં લાખો અને કરોડોનો નાશ અને વખતે માણસોના જાનની પણ ખુવારી થાય છે. ધાર્મિક દષ્ટિથી જોતાં પાપનો હિસાબ તો એક બાજુએ રહ્યો, પણ આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી જોતાં તમાખુ દેશના પૈસાને મોટો ધક્કો લગાડે છે. તો આટલી બધી નુકસાનવાળી ચીજ—તમાખુ વાપરવી શું મનુષ્યને લાજમ છે! નહીં જ. (૧૩૪)

વિવેચન—મન અને શરીર ઉપર તંબાકુ કે   અસર કરે છે

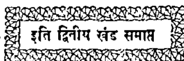
उपसंहारः । १३८ ॥

इत्थं यो विनयं विवेकसहितं धृत्वा शुभाज्ञां गुरो-
र्हत्वा दुर्व्यसनं विहाय विफलां क्रीडां प्रमादं पुनः ॥
आरोग्याय विधाय भोग्यनियमं सद्ब्रह्मचर्यं तथा ।
विद्यां सञ्चिनुते स एव विजयी कृत्ये द्वितीये भवेत् ॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે યુવક ઉપર બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે વિવેકસહિત વિનયને ધારણ કરી માબાપ વગેરે વડીલ પુરૂષોની આજ્ઞાને મસ્તક ચડાવી, જુગાર આદિ વ્યસનમાત્રને દૂર કરી વખત ગુમાવનાર રમતો અને આલસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે ભોજનાદિ સર્વ કાર્યમાં નિયમિત રહી, અભ્યાસ ચાલે ત્યાંસુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી, એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, શાસ્ત્રનિપુણતા મેળવી તૈયાર થાય છે, તે જ યુવક ગૃહી ધર્મરૂપ બીજા કર્તવ્યમાં સફળ થવાને લાયક બને છે. (૧૩૮)

વિવેચન—અત્ર દ્વિતીય ખંડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તેમાં આપેલા ઉપદેશના સારરૂપે ઉપસંહાર કરીને ગ્રંથકાર કહે છે કે એ પ્રમાણે વર્તનાર વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રથમ અવસ્થાને પૂરી રીતે સફળ કરે છે અને ત્યારપછી તે જીવનના દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યાદિની જે પ્રાપ્તિ ગુરૂ પાસેથી કરી હોય છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કરીને બીજાની મદદ વિના પોતાના જ બળથી વિજય મેળવવા જેવું અત્યંત કઠિન દ્વિતીય કર્તવ્ય બજાવવાનું હવે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૮)

तृतीय खण्ड.

ક્રમે કરીને હવે "कर्त्तव्य कौमुदी" ગ્રંથનો તૃતીય ખંડ પ્રારંભાય છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં જીવનની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જણાવવામાં આવી છે તેમાંની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતાં દ્વિતીય ગૃહસ્થ તરીકેની અવસ્થાનો બહુધા પ્રારંભ થાય છે. શક્તિસંપન્ન સુશીલ અને ધર્મરતિ વિદ્યાર્થીઓ કદાચિત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનું પસંદ ન કરે અને તુરત જ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યમાં જ રૂચિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યનો બોધ થવાના હેતુથી આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી હોવાથી ગૃહી ધર્મના જિજ્ઞાસુઓના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિર્માયો છે

સંસારશકટના બે ચક્ર સ્ત્રી અને પુરૂષ છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માણસને માતા-પિતા-ગુરૂ આદિના સહવાસમાં રહીને એ અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં બહુધા સ્ત્રીના સહવાસમાં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો બજાવવાના હોય છે. सार्थः प्रसवतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ॥ અર્થાત્ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે ચાલનાર મિત્ર લેખાય છે અને ઘરની અંદર પુરૂષનો મિત્ર એ એની સ્ત્રી છે. સંસારનું શકટ એ બે ચાકોવડે જ ચાલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રીપુરૂષના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને "નીતિ" રૂપ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તો કન્યા અને પુત્ર ઉભય વર્ગનું કર્તવ્ય લગભગ એકસરખું જ હોઇને કન્યાઓના કર્તવ્યનું જુદું કથન કરવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નથી, પરન્તુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં બન્ને વર્ગનાં કર્તવ્યમાં કોઇ કોઇ સ્થળે ભિન્નતા દાખલ થાય છે અને તેથી ઉભય વર્ગને તેમનાં કર્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના ધર્મોનું કથન જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે.

उपसंहारः । १३८ ॥

इत्थं यो विनयं विवेकसहितं धृत्वा शुभाज्ञां गुरो-
र्हित्वा दुर्व्यसनं विहाय विफलां क्रीडां प्रमादं पुनः ॥
आरोग्याय विधाय भोज्यनियमं सद्ब्रह्मचर्यं तथा ।
विद्यां सञ्चिनुते स एव विजयी कृत्ये द्वितीये भवेत् ॥

ઉપસંહાર.

ભાવાર્થ—જે યુવક ઉપર બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે વિવેકની સાથે વિનયને ધારણ કરી માબાપ વગેરે વડીલ પુરૂષોની આજ્ઞાને મસ્તકે ચડાવી, જુગાર આદિ વ્યસનમાત્રને દૂર કરી, વખત ગુમાવનાર તમાશા અને આલસ્ય-પ્રમાદથી અલગ રહી, આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતે ભોજનપ્રભૃતિ સર્વ કાર્યમા નિયમિત રહી, અભ્યાસ ચાલે ત્યાંસુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળી, એકચિત્તથી વિદ્યાની ઉપાસના કરી, શાસ્ત્રનિપુણતા મેળવી તૈયાર થાય છે, તે જ યુવક ગૃહી ધર્મરૂપ બીજા કર્તવ્યમા સફળ થવાને લાયક બને છે. (૧૩૮)

વિવેચન—અત્ર દ્વિતીય ખંડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે ખંડમાં આપેલા ઉપદેશના સારરૂપે ઉપસંહાર કરીને ગ્રંથકાર કહે છે કે એ પ્રમાણે વર્તનાર વિદ્યાર્થી પોતાના પ્રથમ અવસ્થાને પૂરી રીતે સફળ કરે છે અને ત્યારપછી તે જીવનના દ્વિતીય આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે કે દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાની યોગ્યતાવાળો થાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યાદિની જે પ્રાપ્તિ ગુરૂ પાસેથી કરી હોય છે તેનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કરીને બીજાની મદદ વિના પોતાના જ બળથી વિજય મેળવવા જેવું અત્યંત કઠિન દ્વિતીય કર્તવ્ય બજાવવાનું હવે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૮)

इति द्वितीय खंड समाप्त

तृतीय खण्ड.

ક્રમે કરીને હવે " कर्तव्य कौमुदी " ગ્રંથનો તૃતીય ખંડ પ્રારંભાય છે. પ્રથમ ખંડના પ્રારંભમાં જીવનની જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ જણાવવામાં આવી છે તેમાની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થા પરિપૂર્ણ થતાં દ્વિતીય ગૃહસ્થ તરીકેની અવસ્થાનો બહુધા પ્રારંભ થાય છે. શક્તિસંપન્ન સુધીસ અને ધર્મરતિ વિદ્યાર્થીઓ કદાચિત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડવાનું પસંદ ન કરે અને તુરત જ તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યમાં જ રૂચિ ધરાવે એમ બનવું સંભવિત છે, તથાપિ જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થામાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યનો બોધ થવાના હેતુથી આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી હોવાથી ગૃહી ધર્મના જિજ્ઞાસુઓના ઉપયોગને અર્થે આ ખંડ નિર્માયો છે.

સંસારશકટના બે ચક્ર સ્ત્રી અને પુરૂષ છે. પ્રથમ અવસ્થામાં માણસને માતા-પિતા-ગુરૂ આદિના સહવાસમાં રહીને એ અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું હોય છે, ત્યારે આ બીજી અવસ્થામાં બહુધા સ્ત્રીના સહવાસમાં રહીને એ અવસ્થાના ધર્મો બજાવવાના હોય છે. सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ॥ અર્થાત્ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે ચાલનાર મિત્ર લેખાય છે અને ઘરની અંદર પુરૂષનો મિત્ર એ એની સ્ત્રી છે. સંસારનું શકટ એ બે ચાકોવડે જ ચાલે છે, અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રીપુરૂષના પરસ્પર ધર્મો દર્શાવીને " नीति " રૂપ દ્વિતીય અવસ્થાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં તો કન્યા અને પુત્ર ઉભય વર્ગનું કર્તવ્ય લગભગ એકસરખું જ હોઈને કન્યાઓના કર્તવ્યનું જુદું કથન કરવાની આવશ્યકતા માનવામાં આવી નથી, પરન્તુ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાં બન્ને વર્ગનાં કર્તવ્યમાં કોઇ કોઇ સ્થળે ભિન્નતા દાખલ થાય છે એથવાતો ઉભય વર્ગને તેમનાં કર્તવ્યવિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર પડે છે અને તેથી આ ખંડમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના ધર્મોનું કથન જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે.

प्रथम परिच्छेद.

દ્વિતીય અવસ્થામાં પ્રવેશ.

गार्हस्थ्यमर्यादा ॥ १३९ ॥

यावन्नार्थसमर्जने वलमभूद्दारादिनिर्वाहके।
यावन्नेप्तरा समाप्तिमगमत्प्रारब्धविद्याकला ॥
यावद् वुद्धिविकाशदेहरचने प्राप्ते दृढत्वं न वा।
तावन्नो सुखदं प्रवेशनमिहाकाले गृहस्थाश्रमे ॥

अंगविकाशपर्यन्तं गार्हस्थ्यमर्यादा । १४० ॥

कन्यायाः किल गात्रवृद्धिसमयो यावत्समां षोडशीं।
स्यात्पुत्रस्य तु पञ्चविंशतितमीं स्वाभाविकोयं क्रमः॥
शास्त्रे सुश्रुतनामके च चरके सूक्ष्मानुभूत्या चिरं।
गार्हस्थ्ये गदितोवधिः पुनरयं शारीरिकश्रेयसे ॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની હદ.

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમના ઉમેદવાર વિદ્યાર્થીમાં પોતાનો અને પોતાની સ્ત્રીનો નિર્વાહ થઇ શકે યા ઘરનું ખર્ચ ઉપડી શકે તેટલા પૈસા પેદા કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું ન હોય, યા તેટલી કુદરત ન હોય, તેમ જ જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચાલતો અભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય; તથા જ્યાંસુધી બુદ્ધિનો વિકાશ અને શરીરના અંગોની ખીલવણી પૂરેપૂરી થઇ રહી ન હોય અને તેથી જોઇએ તેવી મજબુતી શરીરમાં આવી ન હોય ત્યાંસુધીનો કાળ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો જ છે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો નથી; તેથી તે સમયમાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ અકાળપ્રવેશ કહેવાય છે, અને તે

તેવા ભાગને સુખકર નહિ પણ દુઃખકર નીવડે છે. માટે ભાગના મા-
બાપોએ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના અકાળે પોતાના પુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમની ધાં-
સરીમાં જોડી દેવો ન જોઈએ (૧૩૯)

શરીરની ખીલવણીનો સમય અને ગૃહસ્થાશ્રમની હદ.

સુશ્રુત અને ચરક નામના ગ્રંથો કે જે વૈદ્યના ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો ગણાય છે, અને જેમા દરેકની હકીકત પ્રાયે મારીક તપાસથી પ્રયોગસિદ્ધ લખાએલી છે, તે પુસ્તકમા લખેલુ છે કે કન્યાના શરીરનું બંધારણ અને અંગોની ખીલવણી સોળ વરસ સુધી થાય છે, અને પુરુષના શરીરની રચના ને ખીલવણી પચીસ વરસ સુધી થાય છે આ ક્રમ સ્વાભાવિક છે. અને ત્યાસુધીના સમયમા પોતાના અને ભવિષ્યમા થવાની સંતતિના હિતને માટે કોઈ પણ માણસે ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરવો નહિ. કેમકે તે જ શા-સ્ત્ર પુરુષની ઉમર પચીસ વરસની અને કન્યાની ઉમર સોળ વરસની ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરવાની હદ ઠરાવીને રાખ્યુ માટે ત્યારપછી જ ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરવો પ્રથમ અવસ્થા પૂરી થાવી છે. (૧૪૦)

વિવેચન—સ્થાન તથા ગુણના પ્રમાણે કરીને પ્રથમ અવસ્થા પૂરી થયેથી જણાય ત્યારપછી એક પુરુષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવું એ આ બે શ્લોકનો મુખ્ય સાર છે. પ્રથમ શ્લોકમા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવા માટે કયા કયા ગુણો હોવા જોઈએ તે બતાવ્યુ છે અને બીજા શ્લોકમા સાધારણ એ ગુણો પુરુષ તથા સ્ત્રીમા કેટલી ઉમરે આવે છે તે દર્શાવનારી વયની મર્યાદા બાંધી આપી છે. ગૃહસ્થાશ્રમને માટે ગ્રાહ્ય ગુણાદિ પ્રયોગમા વયની હદ બાંધી આપી છે ખરી, તથાપિ તે હદ બાંધી આપવાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે ગૃહસ્થાશ્રમના ઉમેદવારોમા પૂરી યોગ્યતા આવી હોવી જોઈએ. વયની મર્યાદાના સંબંધમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોમાં કિંચિત્ મતભેદ જોવામાં આવે છે ખરો. સુશ્રુત કહ્યું છે કે વેદવિદ્ તથા ... કુમાર ...
સમાનતાનવીર્યાંની ...
અને વર્ષ પુરુષ તથા સોળને વર્ષે સ્ત્રી બન્ને સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ... પણ કહે છે
જનનું ... તથા ગુરુપણ ...

विंशतिवर्षः पुत्रार्थं यतेत ॥ અર્થાત્-પચીસ વર્ષના પુરુષે સોળ વયની
પ્રજોત્પત્તિ કરવી. મહાનિર્વાણ તંત્રમાં કહ્યું છે કે विंशत्यधिकानुमान
गृहकर्मसु અર્થાત્-પુત્રો વીસ વર્ષની વયના થાય ત્યારે તેમને ગૃહ
જોડવા. વયની ચોક્કસ મર્યાદાના સંબંધમાં આ પ્રકારનો મતભેદ હોય
જ જૂદા જૂદા દેશોના લોકોના જૂદા જૂદા પ્રકારના શારીરિક બંધા
અનુસરીને પણ ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વયના મર્યાદામાં ભેદ હોય ત
એટલું તો નક્કી છે કે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમના પ્રથમ શ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમા
સર્વ ગુણોનો વિકાસ ગૃહસ્થાશ્રમના ઉમેદવારોમાં થએલો હોવો જોઈએ.
સુધી ગૃહકાર્યને નિભાવવા માટે જોઈતું ધન પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્ર
આવી ન હોય, વળી વિદ્યાકળાનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થયો ન હોય, તો
અંગોપાંગનો પૂરો વિકાસ થઈને દેહરચના દૃઢ થઈ ન હોય (અને ક
સંબંધમાં ગૃહિણી નીવડવાનો યોગ્ય ગુણો આવ્યા ન હોય, જે વિષે આ
જતાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે) ત્યાંસુધી-પછી તેટલી પ્રાપ્તિ ૨૦
વર્ષ સુધીમાં ન થઇ હોય તો ભલે ૩૦ વર્ષ સુધીમાં થાય ત્યાંસુધી-
ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડવો ઉચિત નથી. પુત્રની વય ૨૫ ની અને પુ
૧૬ ની હોવી જોઇએ એવો જે ક્રમ દર્શાવ્યો છે તેની સાથે પ્રથ
स्वाभाविकोऽयं क्रमः એ શબ્દો જોડ્યા છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્ય
નિના 'સ્વભાવ'-'કુદરત' ને અનુસરીને એ ક્રમ બાંધ્યો છે, પરન્તુ
ચિત્ એટલી વયમાં એ ઉચિત ગુણોની પ્રાપ્તિ થઇ ન હોય તો એ સ્વા
વિક ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને ગુણોની પ્રાપ્તિ થતાસુધી ગૃહસ્થાશ્રમને
ગણવો એમાં જ ડહાપણ સમાએલું છે. કાચી વયે, અદઢ શરીરે,
અભ્યાસે તથા ધનોપાર્જન કરવાની ઓછી યોગ્યતાએ જે લગ્ન થાય છે
લગ્ન પતિ-પત્નીને ઉભયને દુઃખકર નીવડે છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે
"તમે પરણો તે પહેલાં તમારે રહેવાને માટે ઘરની જોગવાઇ છે કે
તેનો વિચાર કરજો." કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમારા કુટુંબનું ખર્ચ
ઉપાડવાની તમારામાં શક્તિ હોય તો જ તમે ગૃહિધર્મનો અંગીકાર કર
અને નહિતો કુંવારા રહેજો! જેણે રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરવાની

...નારો પુરૂષ સંસારમાં પડીને દુઃખી થાય છે તેવી જ રીતે અધૂરે અજ્ઞાન અને શરીરના કાચા બંધારણે સંસારમાં પડનારી બાળાની પણ દુર્દશા થાય છે ... આવશે ... (૧૩૯-૧૪૦)
(એ વિષય આગળ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે ... નારે ...)

(હવે આ વર અને કન્યાની મત હોને ... પરિણામ આવે તેનું ચિત્ર હવે દર્શાવાય છે.)

वरकन्ययोर्वैषम्यं कुयुग्मम् । १४१ ॥

यत्र स्याद्वरकन्ययोर्विषमता शीले शरीरे पुन-
र्विद्यायां प्रकृतौ च रूपवयसोर्धर्मे कुले सद्गुणे ॥
सम्बन्धे ह्यनयोर्भवेत्कुयुगलं क्लेशाय सम्बन्धिनां ।
व्यर्थं जीवनमेनयोः किल ततः सम्पद्यते दुःखदम् ॥

વરકન્યાનાં કજોડાં.

ભાવાર્થ—જે કન્યા અને વરના આચારમાં, શરીરમાં, મનમાં, સ્વભાવમાં, કુળમાં, રૂપમાં, ધર્મમાં, કુળમાં અને ધૈર્ય આદિ સદ્ગુણોમાં વિષમતા હોય એટલે વર સુશીલ હોય અને કન્યા દુશીલ હોય યા કન્યા ... હોય અને વર ... હોય આદિ એવી વિષમ ... આવે ... નો સંબંધ બાંધવામાં આવે ... કજોડાં કહેવાય છે. આ કજોડાંના સંબંધથી કન્યા અને વરના સંબંધી ... તે કજોડું ... ઉત્પન્ન થાય છે. એટલું જ નહી પણ તેથી ... અનેક પ્રકારે ક્લેશ ઉત્પન્ન ... તે કન્યા અને વર ... દુઃખ ... જીવન તેથી ... થાય છે. (૧૪૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયા પ્રમાણે જો યોગ્ય વયે ... કન્યા સાથે ન કરવામાં આવે તો વરકન્યાના કજોડાં નીવડે છે ... એક પ્રકારના થતાં નથી. વય, વિદ્યા, સ્વભાવ, ... અનેક રીતે વર-વધૂનાં કજોડાં નીવડે છે અને ... હોય

ત્યાં સંસાર સુખરૂપ નહિ પણ દુઃખની ખાણરૂપ થઈ પડે છે. આપણા બહુધા વયનાં કજોડાં નહિ થવા દેવાની કાળજી રાખે છે અને કેટલાક કન્યા અથવા વરના બીજા ગુણો તરફ નજર રાખીને વયના કજોડ તરફ નજર પણ કરતા નથી. એ રીતે પણ તેમનો સંસાર દુઃખરૂપ છે. વર-કન્યાનાં વેવીશાળ કરતી વખતે ઘણી બાબતની તપાસ કર જરૂર પડે છે. વયના કજોડાં તો દુઃખરૂપ નીવડે છે જ, પણ ઘણી વાર સ્વભાવ, ધર્મ ઇત્યાદિને લગતા કજોડા પણ અત્યંત ત્રાસદાયક પરિ નીપજાવે છે. આ કારણથી વર કન્યાનાં શીલ, શરીર, વિદ્યા, સ્વભાવ, વય, ધર્મ, કુળ ઇત્યાદિ સંબંધી બાબતોમાં સરખાપણું જોઈને જ સ જોડવો જોઈએ. શુક્રનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

आदौ कुलं परीक्षेत ततो विद्यां ततो वयः ।
शीलं धनं ततो रूपं देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥

અર્થાત્—પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વભાવ, ધન, તથા દેશની પરીક્ષા કરી વરકન્યાને પરણાવવાં. વયના કજોડા થવાથી વરના શરીરને હાનિ થાય છે અને બહુધા તેઓ વધ્ય રહે છે; અથ તો જો તેમને સંતતિ થાય છે તો તે અતિનિર્બળ અને જડ સ્વભા થાય છે. કુળ, વિદ્યા અને સ્વભાવના કજોડા થવાથી પતિ-પત્નીના અ હમેશાં એક એકથી અલગ રહે છે, કારણકે વિદ્વાન પતિની રુચિ અભણ પત્નીથી કે બહુથી સ્ત્રીને અભણ પતિથી સંતોષ થતો નથી. સ્વ તની ભિન્નતાને પરિણામે પણ તેઓ એક એક પર હમેશાં ગુસ્સો કર્યા છે. કુળની ભિન્નતાથી ઉચ્ચ કુળવાનનું અભિમાન નીચ કુળવાન પેર સ્ફુરણ પેદા કરી તેમના સ્વભાવને મળવા દેતું નથી. તેવી જ રીતે ધર્મ ભિન્નતાથી કેટલીક વ્યક્તિને દુઃખ ઉત્પન્ન થયાં કરે છે, અને પતિ પો પત્ની પાસે ભિન્ન ધર્મ સંસ્કારને આચાર કરાવ્યાં કરે છે. આ પ્રમ અનેક રીતે પતિપત્નીનાં અંતર જુદાં થવાથી લીધે કજોડાં નીવડે છે અ તેથી દુઃખ સિવાય બીજું કશું પરિણામ આવતું નથી. (૧૨૧)

द्वितीय परिच्छेद.

ગૃહિણીનાં કર્તવ્યો.

गृहिणीधर्माः । १४२ ॥

मन्तव्या जननीव साम्प्रतमसौ श्वश्रूः प्रपूज्योत्तमा ।
मन्तव्यः श्वशुरस्तु तातसदृशः पूज्यः कुलीनस्त्रिया ॥
मान्यः स्वीयपतिर्हृदि प्रभुसमः सेव्यैकदृष्ट्या सदा ।
येऽन्येपि स्वजनाः सुधामयदृशा दृश्याः प्रमोदेन ते ॥

ગૃહિણીના ધર્મો.

ભાવાર્થ—ગૃહિણી-વહુએ પરણ્યા પહેલાં પોતાની માતા પ્રત્યે જેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખી હતી તેવી પૂજ્ય બુદ્ધિ હવે સાસુ પ્રત્યે રાખવી જોઇએ, એટલે હવેથી સાસુ એ જ આપણી માતા હોયની તેવો ભાવ મનમાં રાખવો અને પતિના પિતા તેને પોતાના પૂજ્ય પિતા જ છે એમ જાણી સસરાને પિતાતુલ્ય માનવા જોઇએ તેમ જ પતિ પોતાના દેહમાં પ્રાણ રહે ત્યાંસુધી માનનીય તથા પૂજનીય છે, એમ જાણી પતિને પ્રભુતુલ્ય કુલીન સ્ત્રીએ ગણવો જોઇએ, અને દીયર, જેઠ, નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી વગેરે જેટલાં આપ્તજનો હોય તે સર્વેની સાથે પ્રેમ પ્રમોદ ભાવથી વર્તવું જોઇએ; તથા નાના મોટા સૌ પ્રત્યે કૌટુંબિક સ્નેહથી ભરી અમીદૃષ્ટિથી જોવું કે જેથી ઘરમાં સુહૃદ પ્રસરી રહે. (૧૪૨)

વિવેચન—એક કન્યા પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જાય છે એટલે તે ‘ ગૃહિણી ’ અર્થાત્ ‘ ગૃહસ્વામિની ’ કિંવા ‘ ગૃહિ ધર્મમાં પ્રવેશ કરેલી ’ બને છે પરન્તુ તે ‘ ગૃહિણી ’ નામને સાર્થક કરનારી ત્યારે જ લેખાય કે જ્યાં તે ‘ જંગલમાં મંગલ ’ કરવાના ગુણોને ધરાવનારી જણાય.

गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते અર્થાત્ ગૃહિણી વિનાનું

નથી પરન્તુ સંયમ છે' એ અગત્ય જ્યારે મન ગ્રહણે ત્યારે એક ખરેખરું 'ગૃહ' બનાવે ત્યારે જ તે એક કુશળ ગૃહિણી કહેવાય. તો ખરેખરું 'ગૃહ' બનાવનારી ગૃહિણીમાં કેવા કેવા ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ? જે સ્ત્રીના આગમનથી ઘરમાં આનંદ તથા શાન્તિ પ્રસરી રહે તે સ્ત્રી જ એક કુશળ ગૃહિણી કહેવાય અને તે આનંદ અને શાન્તિને જન્મ આપનાર આમન્ત્રક સ્ત્રીના ગુણો જ હોય છે. પોતાથી મોટેરા-વડીલો પ્રત્યે તથા પોતાથી નાનાંઓ પ્રત્યે જેવા જેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું જોઈએ તેવા તેવા પ્રકારનું વર્તન કરીને સ્વજનોને આનંદ આપનારી સ્ત્રી પોતે સુખ પામીને બીજાંઓને પણ સુખ આપી શકે છે, અને જીવતરને સુંદર પણ મંગલયુક્ત બનાવે છે યોગ્ય જનોને યોગ્ય માન મળવાથી તેઓ હમેશાં સંતુષ્ટ રહે છે અને માન આપનાર તરફ તેઓનું મમત્વ જન્મે છે. ઋગ્વેદમાં સ્ત્રીને એવી આજ્ઞા કરેલી છે કે—

सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृषु ॥

અર્થાત્—સાસુ, સસરા, નણંદ તથા દિયર વગેરે વિષે ઘટતાં આચરણથી તેમને વશ કરનારી થા. આ પ્રકારનું વશીકરણ એક ખરેખરી 'ગૃહિણી' જો જાણે તો તે પોતાના સંસારના કર્તવ્યોમાં સફળ નીવડે. પોતાને જન્મ આપનાર માતાપિતાના ગૃહનો ત્યાગ કરવાથી પતિનાં માતા-પિતાને પોતાનાં માતાપિતા સમજીને વર્તવું જોઈએ. એ જ રીતે બીજાં વડીલો પ્રત્યે પણ સન્માનબુદ્ધિ રાખવી અને पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः અર્થાત્ પોતાના પતિ જ દેવ, સ્નેહી તથા ગતિ છે એમ માનીને યાવજ્જીવન તેમની સેવામાં તત્પર રહેવું એ જ ધર્મ જાણનારી નવપરિણીતા પતિગૃહમાં આવીને યોગ્ય ગૃહિણીપદને પામે છે. (૧૪૨)

[આ પ્રકારના ગુણો જે સ્ત્રીમાં હોતા નથી તે સ્ત્રીથી ગૃહમાં કલહ કંકાસને જન્મ મળે છે એનું ભયંકર પરિણામ નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

कुटुम्बक्लेशस्य भयंकरता । १४३ ॥

स्वल्पोऽप्यस्ति भयावहः क्षतिकरः क्लेशस्तु कौटुम्बिको ।

मन्यन्ते हृदि याः सदेत्थमुचितं ता एव साध्व्यः स्त्रियः॥

સુશીલ સ્ત્રીઓની ભાવના.

ભાવાર્થ—" જો કદાચ અલંકારાદિના કારણથી કુટુંબમા કલેશ થવાનો સંભવ રહેતો હોય તો તે સુંદર અલંકારો ભલે પાતાળમા પેસી જાઓ; જો સુંદર અને મહામૂલ્યવાન્ વસ્ત્રોના નિમિત્તે કલેશ જાગવાનો સંભવ હોય તો તે સુંદર વસ્ત્રો ઉંડી ખાડમા પડો, જો કદાચ સંપત્તિને માટે કજીઓ થાય તેમ હોય તો તે સંપત્તિ હમેશને માટે ચાલી જાઓ, કારણકે જેનાથી કલેશ થાય તેનું મારે કામ નથી; મારે તો એટલુ જ જોઇએ છે કે કોઇ રીતે કુટુંબમાં કલેશ થવા ન પામે. કુટુંબમા સુલેહ શાંતિ એ જ આભૂષણો અને અલંકારો છે." જે સ્ત્રીઓના મનમા આવી ભાવના હમેશ રહ્યા કરે છે તે જ ખરેખર સાધ્વી અને કુલીન સ્ત્રીઓ ગણાય છે. (૧૪૪)

વિવેચન—સ્વભાવથી જ સ્ત્રીઓ સદા અલંકારપ્રિય હોય છે, અને તેથી પોતે અલંકારોથી સુસજ્જિત રહેવામા આનંદ માને છે અણસમજુ સ્ત્રીઓ તો અલંકારોને માટે એટલી ઘેલી બની જાય છે કે તે મેળવવાને પતિ, સાસુ કે સસરાની સાથે ટંટાસ કરવામા પણ ઉદ્યુક્ત થાય છે. પોતે પોતાની સખીઓના વૃંદમાં સૌથી વધારે સુંદર આભૂષણો અને અલંકારોમાં સજ્જિત થએલી તથા સંપત્તિવાળી દેખાય, સૌ કરતા પોતે વધારે માનને પાત્ર લેખાય, એવી અભિલાષાઓ કુદરતે સ્ત્રીઓના સ્વભાવમાં જ મૂકેલી હોય છે અને તે કારણથી તે અભિલાષા પૂરી કરવાને તે ગૃહમાં કલહકંકાસને દાખલ કરે છે. પુરુષોએ પોતાની સંપત્તિના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારવી એ તેમનો ધર્મ છે, જે વિષે મનુએ કહ્યું છે કે—

> तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः।
> भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च॥
> स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम्।
> तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते॥

અર્થાત્—સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનો સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી સત્કાર કરવો, તેમ જ ઉત્સવના દિવસે પણ નિરંતર તેમનો

આદર કરવો; કેમકે સ્ત્રીઓને શોભાવવાથી સર્વ કુળ શોભે છે અને નહિ શોભાવવાથી શોભતું નથી પરન્તુ જેઓ સંપત્તિહીન અને ગરીબ હોય છે તથા જેઓ સ્ત્રીઓને માટે વસ્ત્રાલંકાર ખરીદવાને ધન બચાવી શકતા નથી તેઓની સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરીને વસ્ત્રાલંકારને માટે કંકાસ કરવો ઉચિત નથી. પોતાના કુટુંબમા જે રીતે સુખનો પ્રચાર થાય તે રીતે વર્તવામા જ સ્ત્રીએ પોતાનું સુખ સમજવું જોઇએ. વસ્ત્રાલંકારને માટે કકળ કરવો અને વડીલોને તથા પતિને ત્રાસ ઉપજાવવો એ તો એક કુલટા સ્ત્રીનું લક્ષણ જ લેખાય, અને સુશીલ સ્ત્રીઓએ એવું જ ધારવું જોઇએ કે વસ્ત્રાદિ સર્વ વસ્તુઓને ભાગે પણ ગૃહમા શાંતિ રહે. જો એવી સુશીલ સ્ત્રીઓ પ્રત્યેક ગૃહમા હોય તો સૌ કોઇ ઉમંગભરી પૌ એમ કહે કે "હું તો હવે મારા ઘરમા પગ મૂકું છું, તે જ ક્ષણે મારી સઘળી દીકર ચિન્તા ઉડી જાય છે!" (૧૪૫)

[કુશીલાકારક સ્ત્રીમા કેવું નમપણું હોય તેનું ચિત્ર નીચેના શ્લોકમા બતાવ્યું છે.]

કુળોદ્ધારિણી સ્ત્રી । ૧૪૬ ॥

मातस्त्वं महती विशालहृदया दक्षासि शिक्षाप्रदा ।
क्षुद्राहं स्खलना मम प्रतिपदं हा हा भवत्यग्रतः ॥
आगो मे सपदि क्षमस्व न पुनश्चैवं करिष्याम्यहं ।
श्वश्रूं या कुपितामिति प्रशमयेत्सा स्त्री कुलोद्धारिणी ॥

કુળોદ્ધારિણી સ્ત્રી.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીની કદાચ ક્યાંક ભૂલ થાય અને તે ભૂલને માટે તેની સાસુ વગેરે શિખામણ આપે કે ઠપકો આપે તો તે શાન્તિથી સમજીને એ પ્રમાણે જવાબ આપે કે "હે માતુશ્રી! હે સાસુજી! તમે ઉદાર મનનાં અમારાં વડીલ છો, તમે શિખામણ આપવાને લાયક છો, દેખરેખ ... છો. હું એક નાદાન છું. ભૂલને પાત્ર છું. અને તેથી પગલે

તેના યોગે કરીને કૌટુંબિક જનોમાં હમેશાં સંપ-સુમેળ જાળવી રાખવાનું કાર્ય એક યોગ્ય ગૃહિણી કરી શકે છે. મહાભારતમાં એવી સ્ત્રીને ધર્મચારિણી પણ કહી છે કારણકે પોતાનો ધર્મ-કર્તવ્ય સમજીને વર્તનારી સ્ત્રી એ જ વિશેષણને યોગ્ય લેખાય છે.

सुस्वभावा सुवचना सुवृत्ता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तुः सा धर्मचारिणी ॥

અર્થાત્—જે સ્ત્રી સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુંદરરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાં જ ચિત્ત રાખનારી અને પ્રસન્ન મુખવાળી હોય તેને ધર્મચારિણી જાણવી. જે ગૃહમાં આવી ગૃહિણીઓનો નિવાસ હોય તે ગૃહમાં સર્વદા સુખસંપત્તિની વિપુલતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આવી સુગૃહિણીઓ જ સંસારની અને ગૃહની શોભારૂપ છે અને તેથી વિદ્વાનોએ તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते । અર્થાત્ ગૃહિણી વિનાનું ઘર જંગલ કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર છે. કુલટા સ્ત્રી હોય તો તેના વિનાનું ગૃહ પણ વિશેષ સુખપ્રદ છે. (૧૨૯)

[કેવળ સ્ત્રીઓ કેવળ પ્રકારનાં આભૂષણોથી નહિ પરન્તુ શીલરૂપ આંતર આભૂષણોથી શોભે છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

स्त्रीणां शीलगुणभूषणानि । १५८ ॥

किं नेत्राञ्जनशोभया शुभतरा यद्यस्ति लज्जा न चे-
त्किं वस्त्रैर्मणिभूषणैः सुरचितैः पुण्ये न चेत्पूर्णता ॥
किं रूपेण मनोहरेण वपुषः शीलं न चेन्निर्मलं ।
पातिव्रत्यमनुत्तमं हि विदितं स्त्रीणां परं भूषणम् ॥

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આજ સંસારમાં અનેક સ્ત્રીઓ પ્રાયઃ આંખોમાં અંજન આંજી મુખપર શોભા કરી રાખતી હોય છે. એવી રીતે સુંદર શોભાવાળી હોય છે છતાં તેને ઘરમાં લજ્જા કે વિનય હોતું નથી. કેટલી એવી સુંદર દેખાય છે, તેવી રીતે ગમે તેટલાં કરી ...

જેવું સુખ જોવા કોઇ પણ ઇચ્છતું નથી. જે સ્ત્રીની આખમા
અંજનરૂપ સ્ત્રીનું સુખ જોવા કોઇ પણ ઇચ્છતું નથી. જે સ્ત્રીની આખમા અંજન
લજ્જારૂપી આતર વિભૂષણ રહેલુ નથી તે સ્ત્રી પોતાની આખમા અંજન આંજીને આખની શોભાને વધારે તોપણ તે શોભા શા કામની ? જો વડીલો પ્રત્યે રાખવાની પૂજ્ય બુદ્ધિ એક સ્ત્રીમા ન હોય તો તેણે ધારણ કરેલા સુંદર વસ્ત્રો, હીરાના હારો, મોતીની માળાઓ કે સોનાની સાકળીઓ શા કામની? સર્વ મનુષ્યોને માટે शीलं परं भूषणम् કહેલું છે, પરન્તુ તે સૌથી મોટું ભૂષણ જો એક સ્ત્રીમા ન હોય તો પછી તેના શરીરની ચામડીનું બાહ્ય સ્વરૂપ શા કામનુ? કારણકે સ્વામી સિવાયના સર્વ પુરૂષને બાપ અને પિતા સમાન ગણી પતિની આજ્ઞામા તત્પર રહેવારૂપ જે પાતિવ્રત્ય ધર્મ છે તે જ સ્ત્રીઓનુ ઉત્તમમા ઉત્તમ ભૂષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે આંખમાં લાજ, વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ, શીલરૂપી ઉત્તમ ગુણ, અને પતિવ્રતધર્મ એ જ સ્ત્રીવર્ગના ઉત્તમ આભૂષણો છે: તે આતર ભૂષણોથી જ સ્ત્રી ખરેખરી શોભે છે, તો પછી બાહ્યભૂષણોની તેને શી જરૂર છે ? (૧૮૮)

[પતિવ્રતાના લક્ષણોનુ વિવેચન કર્યા પછી હવે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે શાં કર્તવ્ય બજાવવાનાં હોય છે તે વિષે વિસ્તાર સહિત કહેવામાં આવે છે ।

विपत्तौ माहात्म्यम् । १४० ॥

यद्येभिर्मम भूषणैश्च वसनैर्लज्जाधुना रक्ष्यते ।
गृह्यन्तां खलु भूषणानि कृपया स्वामिंस्तदेमानि भोः॥
एवं या विपदः क्षणे निजपतेर्दत्ते सहायं भृशं ।
योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम्॥

विपत्तिना वखतमां पतिने सहाय.

ભાવાર્થ—" હે સ્વામિન્' આપને આ વખતે વ્યાપાર વગેરેમા ખોટ લાગવાથી પૈસાની જરૂર પડી છે, તો જો આ મારા બધા અલંકારો અને સારા સારાં વસ્ત્રો વેચી તેના ઉપજેલા પૈસાથી લાજ સચવાતી હોય અને પૈસાની તંગી દૂર થતી હોય તો મારા ઉપર કૃપા કરીને આપની ન-

જર આગળ પડેલાં આ મારાં આભૂષણો લ્યો, અને મને કૃતાર્થ કરો." આવી ઉદારતાથી જે સ્ત્રી વિપત્તિના વખતમાં પોતાના પતિને બનતી મદદ આપે છે તે જ સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને લાયક બની તે પદની શોભામાં વધારો કરે છે. (૧૯૮)

વિવેચન—સ્ત્રીયાઃ પરીક્ષા તુ નિર્ધને પુંસિ અર્થાત્—જ્યારે પુરુષ નિર્ધન થઇ જાય છે ત્યારે જ તેની સ્ત્રીના હૃદયની ખરેખરી પરીક્ષા થાય છે સંપત્તિના સમયમાં તો સૌ કોઇ સ્ત્રી, મિત્ર કે આપ્ત જન પોતાનો પ્રીતિભાવ દર્શાવે છે, પરંતુ વિપત્તિના સમયમાં, જેવી રીતે ફળ વિનાના વૃક્ષને પક્ષીઓ ત્યજીને ચાલ્યાં જાય છે તેવી રીતે સૌ કોઇ પોતાની પ્રીતિની દોરડીઓને તોડી નાંખે છે. એ વખતે સ્ત્રી પણ જો સુશીલ અને સમજુ ન હોય તો પોતાના પતિ ઉપર કંટાળો દર્શાવે છે. ગરીબાઇના વખતમાં ગુજરાનમાં કરકસરથી ચાલવું પડે, વસ્ત્રાલંકારોની તાણ ભોગવવી પડે, પારકી મહેનત મજૂરી કરીને પણ ચલાવવું પડે અને બહુ બારીક સમય આવ્યો હોય તો સ્ત્રીના વસ્ત્રાભૂષણો વેચીને પણ ગુજરનિર્વાહ કરવો પડે, આવું સંકટ એક સ્વાર્થપરાયણ સ્ત્રીને ન રુચે અને પતિ ઉપર તે કંટાળો દર્શાવે તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ ખરેખરી પતિવ્રતા સ્ત્રીના સંસ્કારો તો કોઇ જુદા જ હોય છે. તેને મન પોતાના વસ્ત્રાભૂષણો કરતાં પોતાના પતિની આબરૂ વધારે કિંમતી હોય છે. પોતાનો સ્વામી ચિંતારહિત થઇને પુનઃ ઉદ્યોગમાં [illegible] તો પોતાને ભવિષ્યમાં અનેક નવીન વસ્ત્રાભૂષણો મળશે એવી ખાતરી જે સ્ત્રીને હોય અને પતિનો વિપત્તિનો સમય તે પોતાનો પણ વિપત્તિનો સમય જ છે એવું માનીને જે સ્ત્રી સમયાનુસાર વર્તન કરે તે જ ખરેખરી [illegible] કહેવાય. રામાયણમાં પણ કહ્યું છે કે "[illegible] ની ખરી કસોટી દુઃખ અને વિપત્તિની વેળાએ થાય છે." (૧૯૮)

अपरान्तिकवृत्तम् । १९० ॥

[illegible]

[illegible]

...न्दिग्धं स्वपतिं निदर्शयति या मन्त्रीव सत्यं पथं ।
...पा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

પતિને સાચી સલાહ.

ભાવાર્થ—"હે સ્વામિન્' અમુક માણસો આપની પાસે આવે છે પણ તેઓ લાયક નથી, તેમની સાથે મિત્રતા આપને ઉચિત નથી, પણ અમુક અમુક માણસો લાયક ખાનદાન અને સદાચારી છે, તેઓની સાથે મિત્રતા આપને ઉચિત છે. અનીતિ અને દુરાચારનો આ માર્ગ છે, તે માર્ગે એક પગલું ભરવું પણ યોગ્ય નથી, આ માર્ગ ન્યાયસંપન્ન નીતિમય છે, માટે તે માર્ગે ચાલવું એ હિતકર છે ' જે સ્ત્રી ગુંચવણમાં ગુંચાઇ ગયેલા સંશયમાં પડેલા પોતાના પતિને ઉપર પ્રમાણે એક સત્યવાદી મિત્રની પેઠે ઉચા પ્રકારની સલાહ આપી પતિનો ગુંચવાડો અને સંશય દૂર કરી આપે છે, તે સ્ત્રીજ પતિવ્રતાપદને દીપાવી નાખે છે (૧૫૦)

વિવેચન—સંસારમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીની યોગ્યતા ઘણીજ મોટી છે, કારણકે પુરૂષના સંસારના સુખદુઃખનો આધાર બહુધા સ્ત્રી ઉપરજ રહેલો છે. નીતિશાસ્ત્રમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીના છ મુખ્ય ગુણો કહેલા છે તેમાંનો એક ગુણ કાર્યેષુ મંત્રી પણ છે સંસારને લગતા કાર્યોમાં પતિને એક મંત્રીની પેઠે યોગ્ય સલાહ આપવી તે પણ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે પતિ કદાચ અ-જ્ઞાન થઇને દુરાચારી જનોની સંગત રાખે અથવાતો અનીતિને માર્ગે ગમન કરે તો તેને તે માર્ગથી દૂર રહેવાની નમ્રતાપૂર્વક શિખામણ આપીને સન્માર્ગનું સૂચન કરવું એ કાર્ય પતિના સંસારી સામ્રાજ્યના અમાત્ય તરીકે સ્ત્રીએ બજાવવાનું છે મહાભારતમાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે ધર્માર્થકામ-ષુ માર્યા પુંસ: સહાયિની અર્થાત્, ધર્મ, અર્થ તથા કામના સમયમા પુરૂષને સહાય કરનારી સ્ત્રી છે. ડાહી સ્ત્રી પોતાની સલાહ અને શિખામણથી સ્વામીને સુધારી શકે છે અને એ રીતે પોતાના તથા સ્વામીના જીવનને ઉજ્જ્વળ બનાવી શકે છે

અનિયન નામના એક રંડીબાજ અમીર કુંસારાનું દૃષ્ટાંત આ

તથા પ્રશ્નિપત કરી વિવિધ યુક્તિથી પતિના ક્રોધને તુરંત શાંત કરે છે એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે ખુશાલીના વખતમાં પ્રસંગે પ્રસંગે હિતબોધ આપી પતિની પ્રકૃતિમાં રહેલી કડવાશ અને તીક્ષ્ણ પ્રચંડતાને દૂર કરી તેની જગ્યાએ મધુર અને ઇષ્ટ ક્ષમાના તત્ત્વને ઉમેરી પતિની પ્રચંડ પ્રકૃતિને બદલાતી શાંત પ્રકૃતિ બનાવે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતાપદને પરિપૂર્ણ રીતે ખીલવી શકે છે (૧૫૧)

વિવેચન—પતિ-પત્નીના સ્વભાવો એક બીજાને અનુકૂળ નહિ આવવાથી ત્રાસ અને દુઃખમા દિવસ ગુજારતાં સેંકડો દમ્પતીઓ આર્યવર્તમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હશે. કેળવણીની ખામીને લીધે સ્ત્રીઓ પતિના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને કેવી રીતે વર્તવું એ સમજતી નથી અને તેથી જ સાંસારિક દુઃખોનો જન્મ થાય છે. કેટલાક પતિઓ પણ સારા સ્વભાવની સ્ત્રીઓને રંજાડનારા હોય છે ખરા. પરન્તુ કુદરતે સ્ત્રીને માથે પતિરૂપ શિરછત્ર આપ્યું છે તો સ્ત્રીની ફરજ છે કે તેણે બનતાસુધી સ્વામીના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને પોતાનો સ્વભાવ બદલાવવો અને એ જ રીતે ધીમે ધીમે પતિના આકરા સ્વભાવને સુધારવાને યત્ન કરવો. [illegible] ભાષામાં એક એવી કહેવત છે કે "સ્ત્રી પતિની નિંદા કરીને તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકતી નથી, પરન્તુ જો તે ધારે તો પોતાના સ્વભાવવડે પતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવી શકે ખરી." આકરા સ્વભાવના સ્વામીને ધીરજથી, નરમાશથી, [illegible] કબૂલ કરવા જેવો દેખાવ કરીને શાન્ત પાડયા પછી મધુરા શબ્દોથી સત્ય વાત કહી સમજાવી હોય પોતાનો વાંક ન હોય તો સ્વામીનો ક્રોધ શાંત થાય ત્યારે તેને ખરી હકીકત કહી સમજાવી હોય—તો પતિપત્નીના સ્વભાવની વિષમતાથી જ જે ઝઘડા બને છે તે તુરત આરંભ થવા પામે નહિ. એક અંગ્રેજે એક સ્થળે કહ્યું છે કે—

"જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનો ગુસ્સો શાંત થાય ત્યાંસુધી [illegible] ઉત્તર આપતી નથી, અથવા જો તે સ્વામી ઉપર કાબૂ ધરાવતી હોય તો તે [illegible] નથી તે જ સ્ત્રી પોતાના [illegible] કરી શકે છે અને [illegible] પતિને [illegible] ઉપર કાબૂ મેળવી શકે છે" [illegible] પોતાના [illegible] સુખશાંતિ [illegible]

સર્વ કૌટુંબિક જનોમાં પ્રિય થઇ પડે છે એટલું જ નહિ પણ તે જ ખરી પતિવ્રતા સ્ત્રી લેખાય છે. મહાભારતમાં પણ એક સ્થળે એવું જ કહ્યું છેઃ—

पारुष्याण्यपि चोक्ता या दृष्टा दुष्टेन चक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुर्या नारी सा पतिव्रता ॥

અર્થાત્—પતિએ કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા કોપની દૃષ્ટિએ જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે સારી રીતે પ્રસન્નમુખવાળી રહે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેવાય છે. (૧૫૩)

[આ સંસારમાં સ્ત્રીઓને બહુધા પુરુષોના તાબે જ રહેવાનું આવેલું હોય છે, અને તેથી ભરણપોષણને માટે કમાણી કરવાનું તેમને શીખવવામાં આવતું નથી; છતાં દીન અવસ્થાવાળાં દંપતીઓના સંસારમાં સ્ત્રી ભલે કમાણી નહિ કરતી છતાં પતિને કેવી રીતે સહાયભૂત થવું જોઇએ, તે હવે પછીના શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે.]

चातुर्यस्य दर्शने निदर्शनम् । १५४ ॥

नोद्योगः प्रचुरो न चास्ति विपुलो द्रव्यागमः साम्प्रतं ।
कार्यांतो न गृहे व्ययश्च बहुशो नो भूषणादिस्पृहा ॥
यैवं प्रेक्ष्य पतिस्थितिं वितनुते न्यायानुसारं व्ययं ।
योषा सैव पतिव्रतापदमलं प्राप्नोति शोभास्पदम् ॥

ગરીબાઇમાં કરકસર.

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રી વસ્ત્ર આભૂષણ વગેરેનું ખર્ચ કરવામાં પતિની સ્થિતિનો વિચાર કરે છે કે "હાલમાં ઉદ્યોગની જોઇએ તેવી સ્થિતિ નથી તેમ જ પૈસાની આવક પણ જોઇએ તેવી નથી, એટલે મારા પતિ પૈસાની તંગી ભોગવે છે માટે દાગીના અલંકારો કે વસ્ત્રોની ભાવના ન રાખવી; તેમ જ ઘરનું ખર્ચ પણ કરકસરથી ચલાવવું." આવો ખ્યાલ રાખી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની સ્થિતિ જાણીને તદનુસાર ખર્ચ રાખી પતિને ચિન્તાથી દૂર રાખે છે તે સ્ત્રી પતિવ્રતા ધર્મના પંથમાં આગળ વધી ગૃહિણીના અધિકારની કિંમત વધારે છે. (૧૫૪)

પરિપ્લુત થએલું ન હોય, તે જ સ્ત્રી પોતાના કુટુંબની, ઘરની, પતિની અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, અને ગૃહિણીપદને પણ તે જ શોભાવે છે. (૧૫૭)

વિવેચન—કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી સ્ત્રીમાં ત્રણ ગુણો ખાસ કરીને અગત્યના છે એવું આ શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે. આ ત્રણ ગુણો મધુર વાણી, સ્નેહયુક્ત દૃષ્ટિ અને હૃદયની ઉદારતા એ છેઃ પરન્તુ એ ત્રણ ગુણો એકાન્ત દૃષ્ટિથી અગત્યના માનવાના નથી. એક સ્ત્રીમાં મધુરવાદિત્વ હોય, પરન્તુ તે સાથે પારકી ખુશામત કરવાના હેતુથી અથવાતો મીઠું મીઠું બોલીને બીજાને છેતરવાની બુદ્ધિથી અસત્ય બોલવામાં આવે તો તે મધુરવાદિત્વ એક સદ્‌ગુણ નહિ લેખાતાં દુર્ગુણ લેખાય છે. તેટલા માટે સ્ત્રીઓની વાચા ભલે મિષ્ટ હોય પરન્તુ તે અસત્યમિશ્રિત હોવી જોઇએ નહિ. સ્ત્રીની દૃષ્ટિ હમેશાં આપ્ત જનો અથવા સંબંધીઓ અને અતિથિઓ પ્રતિ સ્નેહયુક્ત હોવી જોઇએ અને તે ગુણે કરીને એવી સ્ત્રી ડાહી તથા વિનયી લેખાય છેઃ પરન્તુ જે સ્નેહભાવ બીજાઓ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે નિર્વિકારી હોવો જોઇએ. જે સ્નેહભાવ પતિ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવે તે ભાવનો એક અણુ પણ પરપુરુષ પ્રત્યે દર્શાવવામાં આવવો ન જોઇએ. વડીલોનાં કટુ વચનો સહન કરી લેવામાં, નોકરચાકરો પાસે કામ કરાવવામાં, દીન જનોને દાન આપવામાં અને એવાં બીજાં કાર્યોમાં જો એક સ્ત્રી ઉદાર હોય તો તેનો તે ગુણ પ્રશંસાને પાત્ર લેખાય છે; પરન્તુ નાણું ખર્ચવામાં પોતાના ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવું અથવાતો ગરીબાઇનો વખત આવી લાગતાં સમયને અનુસરીને નહિ વર્તતાં એકસરખું ખર્ચ ચાલુ રાખવું તે ઉદારતા નહિ પણ ઉડાઉપણું લેખાય છે. આ પ્રમાણે જો ત્રણ ગુણો–તે ગુણો દુર્ગુણરૂપ ન થઇ પડે તેની કાળજી સાથે–એક સ્ત્રીમાં હોય તો તે સ્ત્રી ગૃહિણીની ઉચ્ચ પદવીને શોભાવનારી થઇ પડે છે. સ્ત્રીઓમાં સાત દોષ તો 'સ્વભાવજ' એટલે સ્વભાવથી-કુદરતથી જન્મેલા કહેવાય છેઃ–

> अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।
> अशुचित्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषा: स्वभावजा: ॥

અર્થાત્—જૂઠું બોલવું, સહસા કામ કરવું, માયા દર્શાવવી, મૂર્ખતા,

વહુ જુવાન હોઈને નવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માગ્યું [illegible]
પણ તે સહન કરતી નથી. આવા આવા નિકૃષ્ટ કારણોને લીધે સાસુ અને
વહુ વચ્ચે અનેક કલહ ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્તે [illegible] [illegible]
હોય છે અને અન્યોમાં લૌકિક શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણેના [illegible] ગાળે તેમ
મળ્યો હોય છે તો આ કલહને કદાપિ જન્મ મળતો નથી. [illegible]
કરવાને લિયે પાડું કરેલું ગયું છે અને તેમા સાસુ પ્રત્યેનો [illegible]
પણ ઉલ્લેખ થઇ ગયેલો છે, તેથી આ શ્લોકમા વહુ પ્રત્યેનો સાસુનો [illegible]
વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક સાસુએ સમજી રાખવું જોઈએ કે પોતાને
ત્યાં વહુ તરીકે આવેલી સ્ત્રી તેના પિતાને ઘેર તો પુત્રી જ હતી અને તેથી
સાસુ પોતાની પુત્રી પ્રત્યે જેવી રીતે વર્તતી હોય તેવી જ રીતે તેણે પોતાની
પુત્રવધૂ પ્રત્યે પણ વર્તવું જોઈએ. વહુને દાસી સમજીને વારંવાર તેના ઉપર
કોપ કરવો, તેનો દ્વેષ કરવો, ઠપકો આપવો એ એક સુજ્ઞ સાસુને શોભે
નહિ. સાસુને સંસારના લાંબા અનુભવથી જે શિક્ષણ મળ્યું હોય છે તે
વહુને મળ્યું હોતું નથી તેથી ઘણી બાબતોમાં વહુને હાથે ભૂલો થવાનો સંભવ
હોય છે; પરન્તુ તે ભૂલોને માટે વહુ ઉપર ગુસ્સો નહિ કરતા હિતબુદ્ધિથી તેને
શિખામણ આપવી અને શાન્તિથી તેને તેની ભૂલ બતાવવી એમા સાસુના ઉચ્ચ
પનું સાર્થક્ય સમાએલું છે, નહિતો સાસુ પુત્રવધૂ પ્રત્યે જેવા પ્રકારનું
હલકું વર્તન રાખે છે તેવા જ પ્રકારનું શિક્ષણ પુત્રવધૂને પણ મળે છે અને
પરંપરાએ એવા કુટુંબમાં સુગૃહિણીઓ ઉત્પન્ન જ થતી નથી.

અત્ર પ્રસંગાનુસાર એક રમુજી દૃષ્ટાન્ત આપવું ઉચિત થઇ પડશે.
એક પ્રૌઢ વયની સ્ત્રી પોતાની વૃદ્ધ સાસુ પ્રત્યે બહુ જ હલકી રીતે વર્તતી
હતી. ઘરના એક ગંદા અને અંધારાવાળા ભાગમા તે પોતાની સાસુને
રાખતી અને ઘરમાં જે કાંઇ એઠું જૂઠું વધે તે માટીના એક ચપ્પણમા
નાંખીને તેને ખાવા માટે આપતી. બિચારી વૃદ્ધ સાસુ આથી બહુ દુઃખી
થતી તોપણ તે સુખે દુઃખે વૃદ્ધાવસ્થાના બે વરસ ગાળી નાંખવાને સંતો
ષથી એ બધુ સહન કરતી હતી. એવામાં પ્રૌઢ વયની સ્ત્રીના પુત્રનું
લગ્ન થયું અને ઘેર વહુ આવી. વહુ પોતાની સાસુનું પોતાની મોટી

સાસુ પ્રત્યેનું કર્કશ વર્તન જોઈને બહુ દુઃખ પામી. પોતાની સાસુને ભાનમાં લાવવા માટે પુત્રવધૂએ એક યુક્તિ કરી. જે માટીના ચપ્પણમાં પોતાની ઘરડી સાસુને ખાવાનું આપવામાં આવતું હતું તે સઘળાં ચપ્પણ ફેંકી નહિ દેતાં તેણે એકઠાં કરવા માંડ્યાં. એક વખત બધાં એ ચપ્પણ તેની સાસુના જોવામાં આવ્યાં. એટલે તેણે પુત્રવધૂને એ ચપ્પણ ફેંકી દેવા કહ્યું. પુત્રવધૂએ ઉત્તર આપ્યો "સાસુજી, તમે તમારાં ઘરડાં સાસુને આવા ચપ્પણમાં ખાવાનું આપો છો, તેવી રીતે જ્યારે તમે ઘરડાં થાઓ ત્યારે મારે તમને એવાં જ [illegible] ખાવા આપવું જોઈએ ને? તેવા કામ માટે હું એ બધાં ચપ્પણ એકઠાં કરી રાખું છું કે જેથી ભવિષ્યમાં તે કામ લાગે." આ જવાબ સાંભળીને સાસુ તો આશ્ચર્યથી સ્થંભી ગઈ અને સમજી કે પોતે પોતાની સાસુ તરફ ક્રૂરતાથી વર્તે છે એનું શિક્ષણ પોતાની પુત્રવધૂને મળતું હોવાથી ભવિષ્યમાં પોતાને પણ એવું દુઃખ વેઠવું પડશે. તે દિવસથી સાસુ પોતાની વૃદ્ધ સાસુ પ્રત્યે માનભરી રીતે વર્તવા લાગી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી સાસુ હોય છે તેવી જ વહુઓ થાય છે કારણ કે બહુધા સાસુના ગુણો જ વહુમાં દેખાદેખીથી ઉતરે છે. તેટલા માટે પોતાની પુત્રવધૂઓને સુલક્ષણવતી બનાવવાને પ્રત્યેક સાસુએ તેમની તરફ સારું વર્તન રાખવું જોઈએ. (૧૫૮)

वध्वां प्रति श्वश्रूभावः । १०० ॥

दासीयं गृहदास्यकर्म कुरुतां श्वश्र्वेति नालोच्यतां ।
किन्त्वस्माकमियं वधूः कुलयशःसौख्यप्रदेति स्फुटम्
एषा स्त्री मम धर्मकार्यकरणे साहाय्यसंपादिनी ।
सन्तत्युत्तमशिक्षिकेति सततं पत्यापि संचिंत्यताम्

સ્ત્રી પ્રત્યે કેવો ભાવ રાખવો ?

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—સાસુએ મનમાં એવો ખ્યાલ ન રાખવો
"વહુ તો દાસી છે, ઘરમાં ભલે દાસીનું કામ કરે" કિન્તુ એવો ખ્યાલ રા

જોઇએ કે "એ તો મારા કુળનો યશ અને ગુણ વધારનારી, ભવિષ્યની સંતતિને ઉત્તમ શિક્ષણ આપી ઉન્નત બનાવનારી કુમારી છે." તેમજ પતિએ પણ એમ જ માનવું જોઇએ કે "મારી કાન્તા એ દરેક પ્રસંગમાં મને સહાય કરનારી, સુખમાં વધારો કરનારી, સંતતિને ઉત્તમ સંસ્કારોનો વારસો આપી તેમનું સદ્‌ભાગ્ય ખીલવનારી સહધર્મિણી-સહચારિણી એ સન્નારી છે." આ પ્રમાણે જે ઘરમાં ગૃહિણી પ્રત્યે યોગ્ય માનની દષ્ટિથી જોવામાં આવે ત્યાં હમેશાં સુખ અને સંપત્તિનો જ નિવાસ હોય છે. મનુએ કહ્યું છે કે यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः અર્થાત્ જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે-તેઓ પ્રતિ યોગ્ય માનની દષ્ટિથી જોવામાં આવે છે ત્યાં હમેશ દેવતાઓનો નિવાસ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્ત્રીરૂપ કુળદેવીનું યોગ્ય માન જળવાય ત્યાં દેવોને પણ નિવાસ કરતાં આનંદ થાય છે અને તેથી ઉલટું જ્યાં કલહ થયાં કરે છે ત્યાંથી સંપત્તિ પોતાની મેળે ચાલી જાય છે. શેખસાદીએ પોતાના 'ગુલીસ્તાન' માં ખરું જ કહ્યું છે કે "જે ઘરમાંથી સ્ત્રીનો કલહયુક્ત મોટો ઘાંટો સંભળાય છે તે ઘરને માટે સુખનાં દરવાજા હમેશાં બંધ જ હોય છે." (૧૫૯)

तृतीय परिच्छेद.

વિધવાઓનું કર્તવ્ય.

[દુર્ભાગ્યે ઘણી બાળ અને યુવતી સ્ત્રીઓ વિધવા બને છે અને સધવા સ્ત્રીઓ કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મો તથા કર્તવ્ય કેવળ નિરાળા પ્રકારનાં જ હોઇને આ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથકારે તત્સંબંધિ વિવેચન કર્યું છે.]

विधवानां कर्त्तव्यम् । १६० ॥

वैधव्यं स्वकठोरकर्मवशतो यद्यागतमार्यस्त्रिया ।
निर्वाह्यं सुसतीपवित्रचरितान्यालोच्य सत्प्रज्ञया ॥

रागयान्वितशीलमेव परमं तस्या मतं भूषणं ।
यावज्जीवमखण्डितं हितकरं धार्यं न चान्यत्ततः ॥

विधवाઓનું કર્તવ્ય.

ભાવાર્થ—કદાચિત્ કોઇ આર્ય સ્ત્રીને પોતાના કમનસીબના યોગે કરીને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે અવસ્થાને પવિત્ર સતી સ્ત્રીઓના ચરિતોનું શ્રવણ મનન કરીને સદ્‌ભાવપૂર્વક વ્યતીત કરવી. વૈરાગ્યવૃત્તિની સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવું એ વિધવા સ્ત્રીઓનું પરમ ભૂષણ છે અને એ ઉત્તમ ભૂષણને તેઓએ રાત્રિદિવસ અખંડપણે જીવનપર્યન્ત પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવું (૧૬૦)

વિવેચન—પૂર્વસંચિત કોઇ અશુભ કર્મના ઉદયે કરીને સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રૌઢાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત તરુણાવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે કરતા મંદકોગવું વધારે દુઃખ તરુણાવતા જે કાંઇ મનોદુઃખ થાય છે તે અને તેના કારણો સ્પષ્ટ જ વસ્થામા એ સ્થિતિમા આવી પડવાથી થાય છે અને સંસારમા લલચાવનારાં અનેક આ છે તારુણ્યની ઉછળતી ઊર્મિઓમા અને સંસારમા લલચાવનારાં અનેક પ્રસંગોની વચમા રહીને પોતાના શીલને ડાઘ ન પડવા દેવો એ અત્યંત ક્લિષ્ટ મનાય છે આ ક્લિષ્ટ મનાતી અવસ્થા વિધવા સ્ત્રીઓએ ઘણી જ સાવધાનતાથી ગાળવી જોઇએ. પોતાને પ્રાપ્ત થએલી સ્થિતિ ઉપર હમેશા શોકગ્રસ્ત રહીને સંતાપ નહિ કરતા सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता । स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः ॥ અર્થાત્—આપણા ઉપર કોઇ સુખ કે દુઃખ લાદીને નાખતું નથી, પરંતુ પોતાના પૂર્વકૃત સારા નરસાં કર્મોનું જ એ પરિણામ છે: એમ માનીને સંતોષપૂર્વક વૈરાગ્યમય જીવન ગાળવામા ચિત્તને લગાડી રાખવું જોઇએ. પોતા કરતા સુખી દેખાતી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને જોઇ તેમના સુખની કલ્પના કરીને પોતાને દુઃખી માની ચિત્તને હમેશાં સંતાપ રાખવાથી 'આર્તધ્યાન' રૂપી નવું પાતક બંધાય છે; તેને બદલે चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च-અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ ચક્રની પેઠે ફરે છે એવું માનીને વર્તમાન જીવનથી હમેશાં સંતોષ માનતાં શીખવું

ચિત્તવૃત્તિને પૂર્વે થઇ ગએલી સતી સ્ત્રીઓનાં સુચરિત્રોના સ્મરણમાં પરોવી રાખવી, કે જેથી દુઃખ સહન કરવાને હૃદયને બળ પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે સતી સ્ત્રીઓએ પોતાને શિરે પડેલાં દુઃખો કેવી રીતે સહન કર્યાં હતાં અને શીલ ઉપર હલ્લો થતી વખતે પણ તેઓએ કેવી હિંમત અને બહાદુરીથી પોતાના એ પરમ ભૂષણનું રક્ષણ કર્યું હતું એનું સ્મરણ કરવાથી હૃદયમાં નિરાશા પ્રવર્તતી અટકે છે. શીલ એ સર્વ કોઇનું પરમ ભૂષણ છે, છતાં પણ વિધવાઓએ તો અખંડ બ્રહ્મચર્યરૂપી ભૂષણ ધારણ કરી રાખવું જોઇએ. આ શ્લોકમાં શીલમ્ શબ્દની પૂર્વે વૈરાગ્યાન્વિત એવું સામાસિક વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. "વૈરાગ્ય" ધારણ કરવું એ મનનો વ્યાપાર છે અને એ વૈરાગ્યથી યુક્ત એવું શીલરૂપી ભૂષણ ધારણ કરી રાખવાના ઉપદેશમાં એવું અંતઃસૂચન રહેલું છે કે વિધવા સ્ત્રીઓએ મનથી પણ શીલને દૂષિત થવા દેવું નહિ, કારણકે મનના વૈરાગ્ય વિના અપકીર્તિના કે બીજા કોઇ ભયથી માત્ર બાહ્ય શીલનું સંરક્ષણ કરી રાખવામાં આવે તોપણ માનસિક વ્યભિચારનું મહત્ પાતક તો લાગે છે જ અને તેથી વિધવાધર્મનું ખંડન થાય છે. મનુ પણ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છેઃ—

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥

અર્થાત્—જે સ્ત્રી મન, વાણી અને દેહને પોતાને વશ રાખી વ્યભિચાર કરતી નથી, તે આ જન્મમાં તથા જન્માતરમાં પતિનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને સજ્જનોમાં તે 'સાધ્વી' કહેવાય છે. (૧૬૦)

[માનસિક તેમ જ શારીરિક શીલના રક્ષણને અર્થે વિધવા સ્ત્રીઓએ કેવા બાહ્યાચારપૂર્વક વર્તવું જોઇએ તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવાય છે.]

विधवानां बाह्याचारः । १६१ ॥

तप्ताङ्गारसमः स्त्रियाः पतिमृतौ शृंगारभारोखिल-
स्त्याज्यः कामकथापि कण्टकसमा शीलं शुभं रक्षितुम् ।
दुःसङ्गो व्रतभङ्गकोस्ति नितरां तिष्ठेच्च दूरे ततो ।

हेयं सूक्ष्मतराशुकं च नियतं भोज्यं विकारोज्झितम् ॥

विधवाओए केवो आचार राखवो?

ભાવાર્થ—અંજન, મજ્જન, તિલક, તાંબૂલ વિલેપન અલંકાર અને વસ્ત્રઅંચળા વગેરે સધવા સ્ત્રીઓના શૃંગાર છે, પણ વિધવા સ્ત્રીઓએ તો પતિના મરણ પછી તે શૃંગારને તપ્ત અંગારા સમાન ગણવા જોઈએ. તેમને તો પવિત્ર શીલ એ જ શૃંગાર છે. તેનું રક્ષણ કરવાને કામોદ્દીપક દરેક પ્રસંગ અને કથા કંટક સમાન જ તેઓએ ગણવા જોઈએ. દુષ્ટ માણસોનો સંગ અનર્થ કરનાર અને મન ખામનાર હોવાથી તેવા સંગથી તેમણે હમેશ દૂર રહેવું જ ઉચિત છે. તેમ જ દરેક બાબતમાં સાદાઈથી વર્તવું, પોશાક પણ સાદો અને મર્યાદિત રાખવો, ભોજન પણ વિકાર કરનાર રાજસી તામસી નહિ પણ સાત્વિક લેવું જોઈએ. (૧૬૧)

વિવેચન—સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના શરીરના બાહ્ય શૃંગારો કે જે પતિના જીવનને લીધે જ 'શૃંગાર' ગણાય છે તે પતિના મરણ પછી અસૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને માટે 'અંગાર' એટલે અગ્નિના સરખા લાગવા જોઈએ, મતલબ કે વિધવા સ્ત્રીઓએ એવા શૃંગારોને અગ્નિરૂપ ગણીને તેને ધારણ કરવા જોઈએ નહિ. જેવી રીતે રાત્રિએ નભોમંડળમાં અનેક તારાઓ ચળકી રહ્યા હોય છે, પરંતુ જો એક ચંદ્ર હોતો નથી તો રાત્રિ શોભતી નથી અને તેથી 'અંધારી' રાત્રિ ગણાય છે, તેવી રીતે એક પતિરૂપ મુખ્ય ભૂષણ મરણ પામતાં એક સ્ત્રી ગમે તેવા અલંકારોથી શરીરને શોભાવે તોપણ તેનું શરીર શોભતું નથી. આ કારણથી એવી સ્ત્રીઓએ શારીરિક શુદ્ધ અલંકારોને ત્યાગીને શીલરૂપ પરમ અલંકારને ધારણ કરવો જોઈએ. તેવી જ રીતે કામોદ્દીપક કથાઓ કે પ્રસંગોનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે તેથી માનસિક આવેગથી શીલ ખંડિત થવા પામે છે. વળી વિધવાધર્મ યથાસ્થિતપણે પાળવો એ વિકટ કર્મ હોવાથી દુર્જનોની સાથે જરા પણ પરિચય રાખવો નહિ, કારણ કે તેવી દુર્જનોની દુષ્ટતાનો પાસ લાગે છે એટલું જ નહિ પણ લોકોમાં અપકીર્તિ થાય છે. વિકારને ઉત્પન્ન કરે તેવાં તમોગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત ભોજનનો પણ વિધવાઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

સંમતિ મેળવીને વિધવા સ્ત્રીએ સામાજિક કે ધાર્મિક સેવા તરફ પ્રયત્ન કરવું જોઇએ, એટલે કે પોતાના શિક્ષણનો લાભ અન્ય અભણ સ્ત્રીઓને એવી રીતે આપવો જોઇએ કે જેથી તેમના વ્હેમો અને અજ્ઞાન નષ્ટ થાય અને પોતાનું પણ શ્રેય થાય. તેવો પ્રયત્ન તેઓએ હમેશાને માટે કરવો જોઇએ. (૧૬૩)

વિવેચન—પૂર્વે તૃતીય અવસ્થાના ધર્મનું સંક્ષિપ્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાશે કે તૃતીય અવસ્થા એ પ્રૌઢ અવસ્થા હોવાથી અને એ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પરાર્થસાધન કરવાનું છે, એટલે કે પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવનો બીજાઓને લાભ આપવો એ રીતે પરોપકાર કરવો એ જ તે અવસ્થાનો પ્રમુખ ધર્મ છે. પ્રૌઢાવસ્થાને પામેલી સ્ત્રીઓનો પણ તે જ ધર્મ છે, અને જો એ અવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે ધર્મ બજાવવામાં કશો અંતરાય આવતો નથી. પ્રૌઢાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં બહુધા એક વિધવાનાં સંતાનો મોટાં થઇ ગયાં હોય છે અને તેમના રક્ષણની બહુ ચિંતા રાખવાની તેને જરૂર પડતી નથી. એ અવસ્થામાં જે કાંઇ નિવૃત્તિ મળે તે સમય પોતાના જેવી જ દુઃખી વિધવાઓને અથવા સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને સન્માર્ગે ચલાવવા માટે યત્ન આદરવો એના જેવું પુણ્ય કાર્ય ભાગ્યે જ બીજું કોઇ હશે. સ્ત્રીવર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર ઓછો હોવાથી અજ્ઞાન અને વ્હેમોનો વાસ ઘણો જોવામાં આવે છે અને તેથી તેઓને સંસારમાં વિશેષ દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. આ દુઃખમાંથી તેઓ બહાર નીકળે અને સંસારને સુખમય બનાવે તેવું ચૈતન્ય તેમનામાં ઉત્પન્ન કરવાથી તેમનું શ્રેયઃ થાય અને તે સાથે તેમના શ્રેયનો માર્ગ કરી આપનાર વિધવા પણ પુણ્યની વિભાગિની બને. પરોપકારનાં આવાં કાર્યો કરતાં એક વિધવા સ્ત્રીને પણ કોઇ પણ રીતે બાધકતા હોઇ શકે નહિ, છતાં પ્રકારે આ શ્લોકમાં એક વાત એવું કહ્યું છે કે જે ઉપરથી વિધવાઓનો એક વિશિષ્ટ ધર્મ સૂચિત થાય છે. આ વાત [illegible] લોકો [illegible] અનેક છે. પ્રૌઢ વયને પામેલ છતાં અને પરોપકાર જેવું શુભ કાર્ય કરવાનું હોવા છતાં "પુત્રના વડીલની આજ્ઞા માગવી" એવો

પછી એ પુરુષ કાર્યનો આરંભ કરવો એવા સૂચનપરથી બોધિત થાય છે કે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પ્રત્યેક અવસ્થામાં કેવળ સ્વતંત્ર રહેવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ. મનુએ કહ્યું છે કે—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥

અર્થ ?—સ્ત્રીનું બાળપણામાં પિતા, યુવાવસ્થામાં પતિ અને વૃદ્ધપણામાં પુત્રે રક્ષણ કરે છે, કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી. આજકાલ 'સેવાસદન,' 'વનિતાવિશ્રામ' ઇત્યાદિ સંસ્થાઓ નીકળી છે તે સંસ્થાઓ વિધવા તેમ જ સધવા સ્ત્રીઓના હાથથી ચાલે છે અને તેમાં જીંદગી અર્પણ કરનાર સ્ત્રીઓ પોતાની બહેનોનું હિત કેવી રીતે થાય તેવો માર્ગ બીજી સ્ત્રીઓને બતાવવા માટે આતુરરૂપ છે. આવી સંસ્થાઓમાં કાર્યપદ્ધતિનું શિક્ષણ પામ્યા પછી એવી બીજી સંસ્થાઓ કાઢી અથવાનો તેવી જ સંસ્થાઓમાં રહીને સ્ત્રીવર્ગને ઉપયોગી કાર્યોમાં જીવન ગાળવું તે આધુનિક પરોપકારમાં જોડાવા ઇચ્છતી વિધવાઓને માટે સલાહભરેલું છે.

પરોપકારમાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવા માટે દેવી અઘોરકામિનીનું ચરિત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સ્ત્રી કેવળ અભણ સ્થિતિમાં પરણીને પતિને ઘેર આવી હતી, પરંતુ પતિના આગ્રહથી અને પોતાની ખંતથી તે થોડા વખતમાં પતિ પાસે વાંચતાં લખતાં શીખી હતી. તેનો પતિ પ્રકાશચંદ્ર બાંકીપુરમાં એક મોટો સરકારી ઓદ્દેદાર હતો, છતાં પણ કામિની બહુ જ સાદી રહેતી. તેને પોતાના શરીરપર અલંકારો ધારણ કરવાનું બીલકુલ ગમતું નહિ. આવી સ્ત્રીઓની જાહેર સભાઓમાં તેને બિલકુલ આદર મળતો નહિ છતાં તે તદ્દન સફેદ સાદાં વસ્ત્રો જ પહેરતી. ગામમાં કોઇ પણ ગરીબ કુટુંબમાં કોઇ માંદું હોય અને તેની માવજત કરનાર કોઇ ન હોય તો પોતે જાતે તેની સેવા સુશ્રૂષા કરવા માટે અર્ધી રાત્રે પણ ઉઠીને જતી. પોતાને ઘેર તે ૨૦–૨૫ અનાથ બાળકોને હમેશાં રાખતી અને તેમનું પોષણ કરીને તેમને ભણાવતી. ત્યારબાદ કન્યાઓને કેળવણી આપવાને તેણે એક શાળા કાઢી, પરંતુ પોતે બહુ સારો અભ્યાસ નહિ કર્યો હોવાથી લોક

પોતાની પુત્રીઓને તેની નિશાળે મોકલતા નહિ. આથી કામિનીએ બીજે આમ જઈને ત્યાંની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પાંચ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો અને ત્યારપછી પોતે કન્યાશાળા કાઢી. પ્રકાશચંદ્રનો લગભગ સઘળો પગાર કામિનીની ગરીબોને દાન આપવામાં, રોગીઓની સેવા સુશ્રુષામાં અને બીજા પરોપકારમાં વાપરતી અને તેમાં પતિની પરવાનગી હોવાથી કામિનીને એ પરાર્થજીવન બહુ જ સુખદ અને આનંદ આપનાર થઈ પડ્યું. કામિનીની જુવાન પુત્રીનો તેના પતિએ ત્યાગ કરવાથી તે બિચારી પોતાની મા પાસે રહેતી હતી અને તેના તે દુઃખને માટે કામિનીને બહુ લાગી આવતું, તો પણ તે ધીરજથી એ દુઃખ સહન કરતી અને પતિ જીવતો હોવા છતાં વિધવા જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલી એ પુત્રીને કામિનીએ પોતાના જેવું પરાર્થજીવન ગાળવાનું જ શિક્ષણ આપ્યું હતું. આજે હેવી અંતાર કામિનીના ગુણ પટણા-બાંકીપુરમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે.' (૧૬૩)

[વિધવાઓના અન્ય જનો પ્રતિના ધર્મો કહેવાયા પછી કુટુંબીઓના વિધવા પ્રતિના ધર્મોનું કથન કરવામાં આવે છે.]

विधवाः प्रति कुटुम्बिनां वर्तनम् । १६४ ॥

वर्षत्स्नेहसुधाभृता शुभदृशा कौटुम्बिकैः सज्जनैः ।
सम्प्रेक्ष्या विधवा विशुद्धचरिता मान्याश्च साध्वीसमाः ।
आसां स्यात्कुपितं मनो न हि पुनर्विघ्नोऽपि विद्यार्जने ।
सत्कार्यप्रतिबन्धनं च न भवेद्धर्म्ये तथा ताः प्रति ॥

કુટુંબીઓએ વિધવા પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું ?

ભાવાર્થ—કુટુંબના અને વિધવાના પોતાના હૈયે માનમે [illegible] અતિશોભિત અને સરલ હૃદયથી તેમજ સ્નેહસુધા વરસાવનારી નજરથી જોવું જોઈએ. તેને અનાથ સમજી તેનું પુરતી રીતે પરિપાલન કરવું જોઈએ. પવિત્રાચરણવાળી વિધવાને એક સાધ્વી જેવી સમાન માન આપવું જોઈએ. કેમકે ક્યારે પણ તેનું મન દુઃખિત થાય નહિ, તેમ

અભ્યાસમાં અક્ષેપ ન પડે અને અભ્યાસ થઇ રહ્યા પછી સત્કાર્ય, સમાજસેવા અને ધર્મસેવા બજાવવાની તેની વૃત્તિ થાય તો તેમાં અંતરાય ન પડે તેવી રીતે તેની પ્રત્યે વર્તવું એ કુટુંબીઓની ખાસ ફરજ છે. (૧૬૪)

વિવેચન—વિધવા સ્ત્રીઓ પાસે તેના વિધવા તરીકેના ધર્મો બજાવવામાં બળાત્કાર કરવો ન જોઇએ એ વિષે પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે. અત્ર એ જ આશયનો ઉપદેશ ગ્રંથકારે વિધવા સ્ત્રીના આપ્તજનોને આપ્યો છે. વૈધવ્યનું મોટું દુઃખ પોતાને શિરે પડવાથી કેવળ લાચાર બની ગએલી વિધવા પ્રત્યે પ્રત્યેક કુટુંબી જને માયાળુતાથી વર્તવું જોઇએ. તેના વડીલોએ પોતાના પુત્રની વધુને પુત્ર મરણ પામ્યા પછી પુત્રતુલ્ય ગણીને મૃત પુત્રના સ્મારકરૂપ સમજવી જોઇએ અને તે વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળી સ્ત્રીને એક સાધ્વીરૂપ લેખી તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે નહિ વર્તનારાં જેઓ વિધવાઓને 'અભાગણી' 'પોતાના પતિનો જીવ લેનારી' અને એવાં જ બીજાં વિશેષણો લગાડે છે તેઓ મોટું પાતક કરે છે. નિરાધાર અને લાચાર થઇ પડેલાં પશુઓને અથવાતો માતાપિતા મરણ પામવાથી અનાથ થઇ પડેલાં બાળકોને જોઇ પ્રત્યેક મનુષ્યને દયા આવ્યા વિના રહેતી નથી, તેવી જ રીતે પતિ મરણ પામવાથી જેનું ઇહલોકનું સર્વસ્વ લુંટાઇ ગયું છે તેવી વિધવાની સ્થિતિ જોઇને દયા જેને ન આવે તેનામાં મનુષ્યત્વ નથી એમ જ કહી શકાય. વિધવાઓના ધર્મમાં પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે કે હરકોઇ સારૂં કાર્ય પણ વિધવા સ્ત્રીએ કુટુંબના વડીલ પુરૂષની સંમતિ મેળવીને કરવું અને અત્ર કુટુંબનાં સ્વજનોને એવો બોધ આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓએ વિધવાઓને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં કે બીજાં સારાં કાર્યો કરવામાં અંતરાયભૂત થવું નહિ. વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાની લાચાર સ્થિતિ થઇ પડવાથી સૌનું દાસ્યકર્મ કરવું જોઇએ એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. એટલું ખરૂં છે કે દુર્ભાગ્યે એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી સ્ત્રીએ વિશેષ નમ્ર બનવાની જરૂર છે, કારણકે એ વિશિષ્ટ ગુણ સિવાય તે બોજારૂપ ગણાતી વિધવા આપ્તજનોને વિશેષ અપ્રિય થઇ પડે છે; પરન્તુ તેને ઘરનું દાસ્યકર્મ સોંપવું અને તેને પવિત્ર જીવન ગાળવામાં

સાક્ષાત્સ્વરૂપ થઇ પડે તેવી કરી વિદ્યા મેળવવા ન દેવી કિંવા પરોપકારના કે એવાં બીજાં કોઇ સત્કાર્યો કરતી અટકાવવી એ તો અનુચિત જ છે ન કારણથી પિતાને પોતાના પિતા તરીકેના ધર્મો બજાવવામાં સાહાય્યરૂપ થઇ પડે એવાં કાર્યો કરતાં અટકાવવી જોઇએ નહિ પરન્તુ પ્રોત્સાહિત કરીને તેમાં ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. (૧૫૪)

चतुर्थ परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો : કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

कृतज्ञताप्रत्युपकारौ । १५५ ॥

एते सत्युपकारिणो मम कदा कुर्यामहमेषां हितं ।
बोध्यो यो हि कृतज्ञताभिधगुणो धन्यैस्तथा भावना ॥
तेषां यद्बहुमानपूर्वकमलं साहाय्यदानं मुदा ।
ख्यातः प्रत्युपकारनामकगुणः सोऽपि स्तुतां सम्मतः ॥

[illegible] । १५६ ॥

एतौ द्वौ च गुणौ मनुष्यनिवहेष्वावश्यकौ सदाऽऽदृतौ ।
दृष्टेयेन शुनकादिके पशुगणेप्येतौ गतौ ख्यातता ॥
न स्तो यत्र गुणाविमौ स मनुजाकारोऽपि नूनं पशोः
संक्लिष्टं गुणसंस्थितेन सततं कार्येषु सत्स्वाः कथम् ॥

કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકાર.

[illegible]

ચાગી સહીશ !" આવા પ્રકારની ઘણી ઇચ્છા યા હૃદયની ભાવનાને વિદ્વાન લોકો 'કૃતજ્ઞતા' કહે છે તેમ જ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે ઉપકારી પુરૂષોનો બહુમાનપૂર્વક આદર સત્કાર કરી કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાને તેમના કાર્યમાં પોતાની શક્તિ મુજબ તનમનથી મદદ કરવી અને તેમ કરી આનન્દ માનવો એ ગુણ 'પ્રત્યુપકાર' ના નામથી સત્પુરૂષોના સમુદાયમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે (૧૯૫)

એ બે ગુણોની દરેકને આવશ્યકતા.

'કૃતજ્ઞતા' અને 'પ્રત્યુપકાર' એ બે ગુણો એટલા તો વ્યાપક છે કે તે દરેક પશુ પક્ષીમાં પણ થોડે યા ઘણે અંશે જોવામાં આવે છે. કૂતરાં જેવાં પશુઓ પણ જેનું નિમક ખાય છે, તેની પૂરેપૂરી ચાકરી બજાવી કૃતજ્ઞતા અને પ્રત્યુપકારના ગુણો સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. તો પછી મનુષ્યજાત કે જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાણી મનાય છે, તેને આ ગુણોની કેમ જરૂર ન હોય ? જે મનુષ્યમાં આ બે ગુણો બિલકુલ ન હોય તો સમજવું કે તે માત્ર દેખાવનો જ મનુષ્ય છે, વાસ્તવિક રીતે તો તે પશુ કરતાં પણ અધમ છે. નિરક્ત બે ગુણથી હીન કહેવાતો મનુષ્ય માનુષિક ગુણોનો સંગ્રહ કરી ગૃહસ્થપણાને સરળ બનાવી શકતો નથી. (૧૯૬)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત પ્રથમ શ્લોકમાં 'કૃતજ્ઞતા' અને 'પ્રત્યુપકાર' શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ આપી છે. કૃતજ્ઞતા એટલે કોઇએ પોતા પ્રત્યે 'કરેલા' કાર્યને 'જાણવાપણું' તે, અર્થાત્ કોઇએ આપણા પ્રત્યે કરેલા ઉપકારની યોગ્ય પ્રમાણમાં કદર કરવી એ 'કૃતજ્ઞતા' કહેવાય છે અને કૃતજ્ઞતાના માનસિક ગુણમાંથી પરિણમતું જે કોઇ ઉપકારી પુરૂષ પ્રત્યેનું સત્કાર્ય તે (પ્રતિ उपकार) 'પ્રત્યુપકાર' અર્થાત્ ઉપકારના બદલામાં સામે ઉપકાર કરવો તે ગુણ કહેવાય છે. 'કૃતજ્ઞતા' એ મનના તેમ જ વાણીના વ્યાપારવડે દર્શાવી શકાય છે અને 'પ્રત્યુપકાર' તો વાણી અથવા શરીરનાં કાર્યદ્વારા કરી શકાય છે. આ બે ગુણો જો સંસારી મનુષ્યોમાં ન હોય તો તેઓનો સંસાર સરળ રીતે ચાલી શકતો નથી. સંસારનાં કાર્યોમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને બીજાં મનુષ્યોની મદદની જરૂર પડે છે જ અને તેવી મદદ કરનાર

ઉપકારી જનને પ્રસંગ પડયે સામી મદદ કરવામાં ન આવે તો પરસ્પરનો વ્યવહાર નિભી શકતો નથી. એટલે કોઇએ પોતાપર કરેલા ઉપકારની કદર કરવી અને સમય આવ્યે પોતે તેને મદદ કરીને પ્રત્યુપકારદ્વારા મોટા નૈતિક ઋણમાંથી મુક્ત થવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. આ ગુણો પશુ પક્ષીઓમાં પણ સ્વાભાવિક હોય તેમ જણાય છે. બીજા શ્લોકમાં શ્વાનના ઉદાહરણદ્વારા એ ગુણોની વ્યાપકતા દર્શાવી છે અને એ ગુણો વિનાના મનુષ્યોને શ્વાન કરતા અધમ લેખ્યા છે. કૂતરો અતિઅધમ પ્રાણી લેખાય છે; આમ હોવા છતાં તેનામાં પ્રત્યુપકારનો ગુણ છે કારણકે તે પોતાના માલિકનું અન્ન ખાઇને તેની સંપત્તિનું સંરક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે. જે ગુણ કૂતરામાં છે તે ગુણ જો મનુષ્યમાં ન હોય તો તે કૂતરા કરતાં અધમ ગણાવાને પાત્ર જ લેખાય અને તે કારણથી ગ્રંથકારની પેઠે સુભાષિતકાર પણ 'કૃતઘ્ન' માણસને કૂતરા કરતાં અધમ કહે છેઃ—

शोकं मा कुरु कुक्कुर सत्त्वेष्वहमधम इति मुधा साधो ॥
कष्टादपि कष्टतरं दृष्ट्वा श्वानं कृतघ्ननामानम् ॥

અર્થાત—હે શ્વાન! 'બધા પ્રાણીઓમાં હું અધમ છું' એવો ફોગટ શોક કરીશ નહિ, કારણકે તારાથી પણ અધિક કષ્ટકારી એવો કૃતઘ્ન નામનો એક શ્વાન છે તેને તું જોઇ.' (૧૫૫-૧૫૬)

[પ્રત્યુપકાર કરવાયોગ્ય કોણ? પહેલાં સંબંધી જનો માતાપિતા છે; તેઓ પ્રત્યેની પુત્રની ફરજ વિષે ગ્રંથકાર વિવેચન કરે છે.)

पूज्यौ प्रति निर्देशाचारः । ११० ॥

मान्या यद्यपि तेऽखिला गुरुजनाः प्रोक्ता निदिष्टाश्च ये
नैकट्यातिशयाच्च तेष्वपि सदा पुत्रस्य पूज्यौ मतौ।
ताभ्यां पोषकृतिः कृताऽस्ति महती तस्याः पुनर्निष्कृतिं
कर्तुं स्थानमागतोऽपि न सुतः शक्नोति सेवादिना ॥

किं किं कुर्वन्नपि प्रत्युपकारोऽशक्यः । १६८ ॥

नाज्ञां क्वापि भनक्ति यो जनकयोः सेवापटुः सर्वदा-
भीष्टं भोजयति स्वयं सुमनसा तौ स्तः प्रसन्नौ यथा ॥
स्कंधे वाहयते यथारुचि च तौ निःसीमभक्त्या मुदा ।
कर्तुं निष्करणं तयोस्तदपि नो पुत्रः कथंचिन् क्षमः ॥

માબાપનો ઉપકાર.

ભાવાર્થ—જો કે એક તરૂણ ગૃહસ્થને પોતાના કરતા મોટી ઉમરના પ્રૌઢ અને શિષ્ટ વડીલો જેટલા હોય તેટલા બધા માનનીય અને સત્કારણીય છે, તથાપિ પોતાને જન્મ આપનાર અને ઉછેરનાર માબાપ પુત્રને અતિનિકટ સંબંધથી ખાસ કરીને સર્વથા સત્કારણીય અને પૂજનીય છે, કેમકે તેઓએ પુત્રને ઉછેરવામા અને તેનું હિત જાળવવામા જે પ્રેમભાવથી પરિશ્રમ લઈ પુત્રનો ઉપકાર કર્યો છે, તેના બદલામા યોગ્ય ઉમરે દીકરો માબાપની ગમે તેટલી સેવા ચાકરી કરે તોપણ ઉપકારને લાખમે ભાગે પણ પ્રત્યુપકાર કરવાને પુત્ર શક્તિમાન્ થઈ શકે નહીં એટલો બધો માબાપનો દીકરાના ઉપર ઉપકાર છે (૧૬૭)

શું શું કરતાં પણ પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે?

જે દીકરો હમેશા માબાપની સેવામાં તત્પર રહી તેમની આજ્ઞા મસ્તકે ચડાવે, કદી પણ હુકમનું ઉલ્લંઘન ન કરે, માબાપને મનોઇષ્ટ ભોજન કરાવ્યા સિવાય પોતે જમે નહીં, જેમ માબાપનું મન પ્રસન્ન-પ્રફુલ્લિત રહે તેવી અનુકૂળતાએ વર્તે, એટલું જ નહિ પણ કામ પડે માબાપને ખાંધે બેસાડીને અત્યન્ત ભક્તિભાવથી માબાપની રુચિ અનુસાર પૃથ્વી ઉપર પર્યટન કરે, અને માબાપનું મન ખુશ કરવાને જીવનપર્યંત અતિપરિશ્રમ ઉઠાવે, તોપણ માબાપનો જે ઉપકાર છે તેનો પૂરેપૂરો બદલો દીકરો વાળી શકે નહિ. (૧૬૮)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકે માતાપિતાના અનહદ ઉપકારનું વિવેચન આગલા શ્લોકમાં આવ્યું છે. આ શ્લોક અનુક્રમે અવિરુદ્ધ છે અને તેથી એ ઉપકારના નિમિત્તભૂત માતાપિતાનો સંતાન ઉપર અતિ મોટો ઉપકાર છે. સારી કરણીદ્વારા મોટા થઈને પોતાના માબાપનું મન હરીને જન્મ આપનાર એ ઉપકારી માતાપિતાના ઉપકારનો બદલો જે કોઈ પણ રીતે વળી શકતો હોય તો તે કાર્ય પ્રત્યેક પુત્રે શીખી લેવાં જોઈએ. સંસારમાં કૃતજ્ઞતાનો સૌથી પહેલો અને ઉત્તમોત્તમ પાઠ શીખવાનો પ્રસંગ એ જ છે. વિશેષમાં પુત્રાદિને ઉછેરવામાં માતાપિતા જે કષ્ટ સહન કરે છે એ વસ્તુતઃ પ્રીતિપૂર્વક જ કરે છે; તેનો બદલો વાળવા માટે પુત્રોએ શું કરવું જોઈએ? એનું કહે છે કે:—

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥

અર્થાત્—છોકરાંઓને ઉછેરીને મોટા કરવામાં માતાપિતા જે દુઃખ સહન કરે છે તેનો બદલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કર્યેથી પણ વાળી શકાતો નથી એમ હોવા છતાં માતાપિતાના નૈતિક ઋણમાંથી કિંચિદંશે મુક્ત થવાના માર્ગો કહેલા છેઃ આ માર્ગો એ છે કે માતાપિતાની સેવામાં હમેશાં તત્પર રહેવું, તેમની આજ્ઞાને નિશદિન વશવર્તી રહેવું, તેમને ભોજન કરાવ્યા પછી ભોજન કરવું, તેમનાં યોગ્ય માન-મર્યાદાનું પરિપાલન કરવું, તેમનું ચિત્ત સર્વદા પ્રસન્ન રહે તેમ કરવું ઇત્યાદિ. આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે માતાપિતાના ઉપકારની મહત્તાનું એક રૂપક 'ઠાણાંગ સૂત્ર' ને અનુસરીને આપ્યું છે કે જો કદિ પુત્ર માતાપિતાને પોતાની ખાંધે બેસાડીને પૃથ્વી ઉપર પર્યટન કરે તથાપિ માતાપિતાના ઉપકારનો બદલો તે સંપૂર્ણ રીતે ન જ વળી શકે! ઠાણાંગ સૂત્રના ત્રીજા ઠાણાનો ઉક્ત પાઠ નીચે પ્રમાણે છેઃ

तिण्हं दुप्पडियारं समणाउसो तंजहा अम्मापिउणो भट्टिस्स धम्मायरियस्स । संपाउवियणं केइपुरिसे अम्मापियरं सयपाग सहस्सपागेहिं तिल्लेहिं अब्भिंगेत्ता सुरभिणा गंधट्टएणं उव्वट्टित्ता तिहिं उदगेहिं मज्जावेत्ता सव्वालंकारविभूसियं करेत्ता मणुण्णं थालीपागसुद्धं अट्ठारसवंजणाउलं भोयणं भोयावेत्ता जावज्जीव पिट्ठिवडिंसिया

से परिवहेज्जा तेणावि तस्स अम्मापिउस्स दुप्पडियारं भवइ अहेणं से अम्मापियरं केवलीपण्णत्ते धम्मे आघवइत्ता पण्णवइत्ता परूवइत्ता ठाविता भवइ तेणामेव तस्स अम्मापिउस्स सुपडियारं भवइ ॥

અર્થાત્—હે આયુષ્યમન્ત શ્રમણો ! ત્રણ જણનો પ્રત્યુપકાર બહુ મુશ્કેલીએ થઈ શકે છે તે ત્રણે જણ માબાપ, ભરણપોષણકર્તા અને ધર્માચાર્ય છે. (તેમાં પ્રથમ માબાપના પ્રત્યુપકારની રીતિ દર્શાવે છે) કોઈ એક માણસ પોતાનાં માબાપને શતપાક, સહસ્રપાક જાતિના તેલથી મર્દન કરી સુગંધી લોટ વગેરેથી ચોળી શુદ્ધોદક, ગંધોદક અને પુષ્પોદક એ ત્રણ પ્રકારના જળથી સ્નાન કરાવી, સર્વ યોગ્ય આભૂષણો પહેરાવી, અઢાર પ્રકારના શાકયુક્ત મનોજ્ઞ ભોજન કરાવી જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી માબાપને પોતાને સ્કંધે ચડાવી વહન કરે, તોપણ માબાપે દીકરા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો તે દીકરો વાળી શકે નહિ. પણ જો તે દીકરો માબાપને કેવળીનિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સંયોગો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં સ્થાપિત કરે તો જ પ્રત્યુપકાર કરી શકે.

પ્રત્યુપકારનો સંપૂર્ણ માર્ગ આ રીતે દર્શાવ્યો છે. માતૃપિતૃભક્તિનું એક જાણીતું ઉદાહરણ પિતૃભક્ત શ્રવણનું છે, જે 'રામાયણ'માં આપેલું છે. શ્રવણના માતાપિતા અંધ તથા વૃદ્ધ હોવાથી તેમની એક છેવટની ઇચ્છા તીર્થયાત્રા કરવાની હતી તે પૂરી કરવાને શ્રવણે માતાપિતાને એક કાવડમાં બેસાડી તે કાવડ સ્કંધે ઉપાડીને અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરાવી હતી. પિતૃભક્તિનું એક બીજું ઉદાહરણ ડામા નામના પાલેસ્તાઇનના ઝવેરીનું છે. જેરૂસાલેમના આચાર્યના હાર માટે થોડા ઉત્તમ હીરા જોઈતા હતા તે લેવા સારુ ડામાને ઘેર માણસો ગયા. ડામાએ કેટલાક હીરા બતાવ્યા પણ તેમાંનો એક ખરીદનારના ધ્યાનમાં બેઠો નહિ. ડામાએ કહ્યું: " તમે જરા બેસો, હું પાસેના ખંડમાંથી બીજો માલ લેઈ આવું." એમ કહીને એ એના પિતા સૂતા હતા એ ખંડમાં ગયો, પણ હીરા કાઢવા માટે કબાટ ઉઘાડતા ખડખડાટ થવા લાગ્યો. તેથી જરા જાગીને બાપે પાસું બદલ્યું. આ જોઈને ડામાને થયું કે વધારે ઉઘાડીશ તો વિશેષ અવાજ થશે અને પિતાની

ઉંઘમાં ખલેલ થશે. તેથી ડામા હીરા કાઢયા વિના પાછો ફર્યો અને હીરા નહિ કાઢવાનું કારણ પિતાની ઉંઘમાં ખલેલ નહિ કરવું જણાવ્યું. ઘરાકોને એમ લાગ્યું કે તેની પાસે બીજો સારો માલ નહિ હોવાથી તે આવાં બ્હાનાં કાઢે છે! પિતાની ઉંઘ ન જાય માટે ડામાએ મોટો નફો જવા દીધો. આજકાલ ક્યાં છે એવી પિતૃભક્તિ? (૧૬૭-૧૬૮.).

कथं प्रत्युपकारः शक्यते कर्तुम्? । १६० ॥

किं नास्त्येव तथाविधं किमपि यद्दत्वा चिरंकालिकं ।
स्वर्गीयं सुखमात्मिकञ्च सहजं संसाधयेन्निष्कृतिम्॥
अस्त्येतादृशमेकमेव विदितं वस्त्वत्र धर्मात्मकं ।
तस्मान्निष्कृतये सुतः पितृमनः कुर्यात्सुधर्मे रतम्॥

શું કરવાથી ઉપકારનો બદલો વાળી શકે?

ભાવાર્થ—શું આ દુનિઆમાં એવી કોઈ ચીજ નથી કે જે આ જન્મમાં શાન્તિ ઉપજાવે અને બીજા ભવમાં પણ સુખ કરનારી થાય? તેવી કોઇ ઉમદા ચીજની ભેટ આપવાનો પુત્રને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, અને તે પ્રસંગે ઉપર બતાવેલા સુખની સાથે નિરૂપમ ચીજ માબાપને દીકરો આપે તો કેટલેક અંશે માબાપના ઉપકારનો બદલો વાળી શકે સવાલ એ ઉઠે છે કે તેવી ચીજ કઇ? ઉત્તરમાં જણાવવું જોઇએ કે એવી ઉમદા ચીજ તે ધર્મ છે. ધર્મ આ ભવમાં શાંતિ આપે છે અને પરભવમાં પણ સદ્ગતિ આપે છે, બંને ભવમાં સુખકર્તા થાય છે. માટે દીકરાએ આજ્ઞાપાલન વગેરેદ્વારા માબાપની સેવા કરવાની સાથે માબાપની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મકાર્યમાં જોડાય તેવી અનુકૂળતા કરી આપવી જોઇએ કે જેથી ઋણમુક્તતા અને પ્રત્યુપકારના પ્રશ્નોનું સ્મરણ થઇ શકે. (૧૬૯)

વિવેચન—પૂર્વે શ્લોકદ્વયના વિવેચનમાં ઠાણાંગસૂત્રનો જે પાઠ બતાવવામાં આવ્યો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જો દીકરો માબાપને કેવળીનિરૂપિત ધર્મનો ઉપદેશ આપી અનુકૂળ સંયોગો પેદા કરી તેમને ધર્મમાં

સ્થાપિત કરે તો જ તે પ્રત્યુપકાર કરી શકે.’ આ જ કથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપી, તેને ઉછેરી, તેને કેળવણી આપી, તેના આરોગ્યાદિને માટે ખર્ચ કરી, તેને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડે છે તે તેમના અનહદ ઉપકારનો બદલો આ શ્લોકમાં તથા ઠાણાંગસૂત્રમાં એવો નિયુક્ત કર્યો છે કે પુત્રે માતાપિતાને ધર્મમાં રતિ ઉપજાવવી. આ કથનમાં પહેલો યુક્તિવાદ એ છે કે માતાપિતા પુત્રને જન્મ આપવામાં જો કે નિમિત્તભૂત છે–સાધનભૂત છે, વસ્તુતઃ તેના તે જન્મના કારણરૂપ તેના ગત ભવનાં સુકર્મો જ છે, તથાપિ એ જન્મવડે કરીને એ જીવના મનુષ્યદેહનાં નિમિત્તભૂત માતાપિતા હોઈને તેમની એ નિમિત્તભૂતતાએ કરીને તેમનો પુત્ર ઉપર અત્યંત ઉપકાર છે. એ જીવને મનુષ્યનો દેહ આપવામાં એ માતાપિતા નિમિત્તભૂત હોઈને જ સિદ્ધગતિ પામવાના–પામી શકવાના સંયોગોમાં એ જીવ મુકાયો અને તેથી જ માતાપિતાની એ નિમિત્તભૂતતા વિશિષ્ટત્વવાળી લેખાવી જોઇએ. જે જીવને માતાપિતાએ આવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી તે જીવે તેના બદલામાં માતપિતાને તે જ પ્રકારની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એ જ ઉચિત છે. ઉપકારની મહત્તાના પ્રમાણમાં તેનો બદલો પણ હોવો જોઇએ. થોડા ઉપકારનો બદલો થોડો હોય અને મોટાનો મોટો હોય એ ન્યાયે પુત્રે માતાપિતાને પારલૌકિક સ્થિતિ પર્યાપ્ત કરાવવાને યત્ન કરવો જોઇએ–તે માટે તેણે નિમિત્તભૂત થવું જોઇએ. પિતાને ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, વૃદ્ધાવસ્થામાં ઐહિક ચિંતાઓ દૂર મૂકીને એક કેવળીમાં તથા કેવળીપ્રરૂપિત ધર્મમાં ચિત્ત જોડવા પ્રેરવું, તેવી સમવડ તેમને કરી આપવી એથી જ તેમના મહદ્ ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વળી શકે. માતાપિતાએ તો સિદ્ધ ગતિ પામવાને યોગ્ય મનુષ્યદેહ પુત્રને આપ્યો છતાં પુત્ર તે ગતિ પામવાને યોગ્ય સુકર્મો ન કરે તો તે માટે માતાપિતા જવાબદાર નથી, તેવી જ રીતે તેના બદલામાં પુત્ર માતાપિતાને સિદ્ધગતિ પામવાને યોગ્ય ધર્મમાં ચિત્ત જોડવારૂપ માનસિક તપશ્ચર્યા કરવાની સમવડ કરી આપે, ઉપદેશ આપે, યત્ન કરે, પરંતુ છતાં તેઓ એ સ્થિતિ ઉપાર્જન ન કરી શકે તો પુત્ર જવાબદાર નથી. આ પ્રમાણે કરવાથી પુત્ર માતાપિ-

થી એવું તે મૂર્ખ સમજતો નથી. હીન અવસ્થાવાળા ભાઈની પોતાના દયની ઈર્ષ્યાથી તે ઉન્નત અવસ્થાવાળાને હેઠો પાડવાને યત્ન કર્યો સિવાય હેતો નથી જેને પરિણામે ઉન્નત અવસ્થાવાળો તેને ખરાબ કરવાને મથે છે. જો તે ઉદાર હૃદયનો હોય તો પોતાના ઈર્ષ્યાળુ ભાઈને સમજાવીને ાંત કરવા ઉપરાંત તેને પણ પોતાના જેવો જ સંપત્તિમાન કરવાને યત્ન રે છે, પરન્તુ તેવો ગુણ તેનામાં ન હોય તો બન્ને વચ્ચે ઈર્ષ્યાના અંકુરો એટલા મોટા પ્રમાણમાં ફૂટી નીકળે છે કે તેઓ એકબીજાનો વિનાશ કરવામાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. અરબ્બી ભાષામાં એક કહેવત છે જેનો અર્થ એવો છે કે “માઠી કૃતિને સારી કૃતિવડે દૂર હાંકવી, જેથી સારી કૃતિ માઠી કૃતિ ઉપર અસર કરીને તેને સારી બનાવશે, પણ જો માઠી કૃતિને તેવી જ માઠી કૃતિવડે હાંકી કાઢવામાં આવશે તો તે માઠી કૃતિ કરનાર ઉપર જ તે હુમલો કરશે.” એ જ પ્રમાણે ઈર્ષ્યાનું શમન કરવાને જો એક જણમાં ઉદારતા હોય તો તેનું સારૂં પરિણામ આવે, પરંતુ જો બન્નેમાં ઈર્ષ્યાની જાગૃતિ થાય તો બન્ને વિનાશને પામે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. આ દૃષ્ટાંત બે ભાઈઓના સંબંધમાં લેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ વસ્તુતઃ તે સર્વ કોઈને લાગુ પડે છે. (૧૭૬)

[ઉદારતા અને સહનશીલતા એ બે સદ્‌ગુણો છે, પરંતુ તેની મર્યાદામાં જ તે સદ્‌ગુણો છે અને જો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે તો તે દુર્ગુણરૂપ થઈને દુષ્પરિણામ આપે છે તે વિષે હવે કહેવામાં આવે છે.]

औदार्यसहिष्णुतयोरवधिः । १७७ ॥

यद्यन्यस्य विलक्षणः क्षतिकरो दुष्टस्वभावः पर-
स्तद्दुष्टत्वविनाशनाय गृहिणा यत्नो विधेयो भृशम् ॥
प्रकृतिर्न शुद्ध्यति मनाक् कौटुम्बिकस्योद्धता ।
ऽनेपि गृहिणो नौदार्यहानिर्भवेत् ॥

ઉદારતા અને સહનશીલતાની હદ.

ભાવાર્થ—જો કદાચ સંબંધીઓમાંના કોઈ પણ માણસનો સ્વભાવ અતિદુષ્ટ અને વિલક્ષણ હોય, તેનાથી બીજાને નુકસાની પહોંચવાનો સંભવ હોય તો બની શકે ત્યાંસુધી તેના સ્વભાવની દુષ્ટતાને નાશ કરવા કોશીશ કરવી. તેમ છતાં કોઈ પણ રીતે તેની પ્રકૃતિ કાબુમાં આવી શકે તેમ ન હોય, અને તે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખનારાઓને આર્થિક, નૈતિક, આત્મિક હાનિ પહોંચવાની વધી જવાતી હોય તો તે પ્રસંગે સુગ શુદ્ધરૂપે તેની સાથે સંબંધ રાખી દ્વેષ-ક્લેશ વગેરે કરવા પડતા હોય તો તેના કરતાં બહેતર એ છે કે તેનાથી સંબંધ તોડી તટસ્થ રહેવું અને સ્વાસ્થ્ય સાચવવું. આમ કરતાં સહનશીલતા કે ઉદારતાને સંકોચવી પડે તો પણ તેમાં કંઈ હાનિ નથી. ઉભયનું આ પોતાનું હિત સચવાય ત્યાંસુધી ઉદારતાની હદ છે. (૧૦૭)

વિવેચન—સર્વદા અને સર્વથા ઉદાર થવાથી ખલ પુરુષોને તે ઉદારતાનો અનુચિત રીતે લાભ લેવાનું બને છે, જેથી સજ્જનની ઉદારતા દુર્જનનું પોષણ કરનારી થઈ પડે છે. ઉદારતા અને સહનશીલતાના સદ્ગુણો સારા કાર્યોનું પોષણ કરવા માટે છે, પરન્તુ દુર્જનોનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે નથી. જો એક પુરુષ દુર્જનના પોષણને અર્થે પોતાની ઉદારતા દાખવતો હોય, તો તે પુરુષ કાંતો પેલા દુર્જનના જેવો જ દુર્જન હોવો જોઈએ અથવાતો દુર્જનની દુર્જનતાને નહિ સમજતાં નિરર્થક ઉદારતા દાખવનારો મૂર્ખ હોવો જોઈએ. એટલા સારૂ વિદ્વાનોએ ઉદારતાની હદ નિમેલી કરી છે અને એ હદની બહાર ઉદારતા વાપરવાથી તે હાનિકારક થઈ પડે છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ હદ કેવા પ્રકારે સમજવી તે દર્શાવવાને ગ્રંથકારે દુષ્ટ સ્વભાવના એક કૌટુંબિક જનનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. કુટુંબમાં એક દુષ્ટ જન હોય અને તેના દુષ્ટ આચાર વિચારથી કુટુંબનાં અન્ય જનોને હાનિ થવાનો સંભવ હોય તો પ્રથમ તો એની દુષ્ટતા દૂર થાય તે અર્થે તેનાં દુષ્ટ કાર્યોને માટે ક્ષમા આપવી કે જેથી તેને પોતાની ભૂલ સમજ આવે. કહ્યું છે કે—

आजन्मसिद्धं कौटिल्यं खलस्य च हलस्य च ।
सोढुं तयोर्मुखाक्षेपमल्पमेकैव सा क्षमा ॥

દેખાય છે, અને તેથી તેઓ દુઃખોનો બોજ થઈ પડી પોતાને જ ગેરલાભ કરે છે. બીજા પ્રકારની ઉત્તમ અને પ્રધાન ઉદારતા તો તે છે કે પોતાના બાંધવો, કુટુંબીઓ કે સંબંધીઓમાં કોઈ પણ માણસ નિરાધાર થઈ ગયો હોય, સાધન વગર સીદાતો હોય, રોજગારી લેવા કે આજીવિકા ચલાવવાના સાધનોની આકાંક્ષા રાખતો હોય તેને તેવા વખતમાં પ્રેમ અને ઉલ્લાસપૂર્વક પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તન મન અને ધનથી કંઈ ને કંઈ પણ મદદ કરવી તથા આશ્રય આપી તેની તંગીઓ દૂર કરવી તેમ જ આશ્વાસન આપી તેનાં આંસુઓ લૂછી ઘણી જ વત્સલતાથી પોતાના ભાઈ યા પુત્રની પેઠે માની દરેક રીતે આશ્રય આપવો. આ પ્રકારની ઉત્તમ ઉદારતા દર્શાવવાનું સાધન ધનવાન્ જનો પામે જ હોય છે. પરન્તુ તેવા પ્રકારની ઉદારતાવાળા જનો વિરલ જ નીકળે છે. જ્યાં પારકી સંપત્તિ જોઈને હૈયાં સળગતી હોય ત્યાં પોતાની સંપત્તિ પારકાને આપવા જેવી ઉદારતાની તો આશા જ શી ! કહ્યું છે કે—

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पंडितः ।
वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥

અર્થાત્—સો પુરુષોમાં એક શૂરવીર થાય છે, હજારમાં એક પંડિત થાય છે, દશ હજારમાં એક વક્તા થાય છે, પણ દાતાર તો થાય વા ન થાય ! (૧૭૮)

सहिष्णुताप्रकारः । १७९ ॥

यद्येषास्ति सहिष्णुता सुगृहिणां सामर्थ्ययुक्ता वरा ।
साप्यौदार्यगुणे सुपर्यवसिता प्राधान्यमापद्यते ॥
नो सामर्थ्ययुता तदा व्यवहृता सा नम्रताख्ये गुणे ।
द्वावेतावरिवर्गतोपि विशदमीत्यर्जने शक्नुतः ॥

સહિષ્ણુતાના પ્રકાર.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—ઉદારતાની પેઠે સહનશીલતાના પણ બે

કેવળ અસત્યથી જ વ્યવહાર ચલાવતા હોય, મનના મેલા, અભિમાની અને કપટથી ભરેલા હોય, સ્વાર્થ સાધવામાં પંકાતા હોય, લોભી અને પોતાના થોડા લાભની ખાતર બીજાને હજારોના ખાડામાં ઉતારી દે તેવા નીચ હોય, તેમની મૈત્રી કદાપિ કરવી નહિ. દરેક સદ્‌ગૃહસ્થે હમેશ પોતાના શ્રેયને માટે મિત્રતા બાંધતી વખતે સામા માણુસની પુરતી કસોટી કરી મિત્રતા બાંધવી. જો ઉપર કહ્યા તેવા અવગુણુવાળો માણુસ હોય તો તેની સાથે દોસ્તીનો દાવો ન રાખવો. (૧૮૪)

વિવેચન—'મિત્ર' શબ્દની વ્યાખ્યા જ વિદ્વાનોએ 'આપત્તિના સમયમાં મદદ કરનાર' એ પ્રમાણે કરી છે. 'મિત્ર'ના પર્યાયવાચક શબ્દો જેવા કે સોબતી, સંગાથી, વયસ્ય, સુહૃદ, અનુસંગી ઇત્યાદિના અર્થો કરતા પણુ એનો ભાવાર્થ એ પ્રકારનો નીકળે છે કે જે આપણી સાથે રહીને કોઇ દુઃખનો પ્રસંગ ઊભો થતા મદદ કરે તે જ આપણો સંગાથી, સોબતી અથવા મિત્ર કહેવાય. વયમાં સરખો હોય તે મિત્ર 'વયસ્ય' કહેવાય અને મિત્ર પ્રતિ જેનુ હૃદય સારૂં હોય તે 'સુહૃદ્' કહેવાય. 'અનુસંગી'મા પણુ સોબતી અથવા સંગાથીના જેવો જ અર્થ રહેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે મિત્રનો મુખ્ય ધર્મ સામાને દુઃખમાં મદદ કરવાનો છે. અંગ્રેજીમા એક કહેવત છે કે A friend in need is a friend indeed અર્થાત્ મુશ્કેલીના વખતમા જે મિત્ર મિત્રતાનો ખરો ધર્મ બજાવે છે તે જ ખરો મિત્ર છે જેવી રીતે દુઃખના અનેક પ્રકારો છે તેવી રીતે મિત્રની મદદના પણુ અનેક પ્રકારો હોઇ શકે. સંપત્તિમા થએલો મિત્ર આપત્તિના વખતમાં પણુ ટકી રહે એટલુ જ નહિ પણુ મિત્રના દુઃખમા ભાગ લેવાને પોતાના સર્વસ્વનો ભાગ આપવાને તૈયાર થાય. કદાચ મિત્રના સંરક્ષણુને અર્થે પોતાનું મસ્તક આપવાનો સમય આવે તોપણુ તેમ કરવા પાછી પાની કરે નહિ તે જ ખરો મિત્ર કહેવાય. કોઈવાર મિત્રને ધનની કે તનની મદદની જરૂર હોતી નથી, પરંતુ ખરેખરી સલાહની જરૂર હોય છે, મિત્ર ભૂલથી આડે માર્ગે જતો હોય તો તેને સારી શીખામણુની જરૂર હોય છે, તે વખતે તે પ્રકારની મદદ પણુ તેને આપવી અને તેને દુઃખમા પડતો અટકાવવો એ ખરા મિત્રનો પ્રથમ

અને પરમ ધર્મ છે. સુમિત્રનાં લક્ષણો રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ પણ એ જ પ્રકારનાં કહ્યાં છેઃ—

पापान्निवारयति योजयते हिताय । गुह्यानि गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ॥
आपद्गतं न च जहाति ददाति काले । सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

અર્થાત્—પાપમાં પડતાં અટકાવે, હિતની યોજના કરે, ગુપ્ત વાતોને છાની રાખીને ગુણોને પ્રકટ કરે અને આપત્તિ આવી પડતાં છોડી દે નહિ પણ મદદ કરે તે જ ખરા મિત્રના લક્ષણો છે એવું સંત જનો કહે છે. પરંતુ આવા સુમિત્રો મેળવવા જતા ઘણી વાર કુમિત્રોમા માણસ ફસી પડે છે અને તેટલા માટે કેવા મિત્રોથી દૂર રહેવું તે પણ ગ્રંથકારે દર્શાવ્યું છે. ક્રૂર, વ્યભિચારી, વ્યસની, જુગારી, વિશ્વાસઘાતી, અસત્યવાદી, અભિમાની, કપટી, સ્વાર્થી, લોભી વગેરે દુર્ગુણોથી ભરપૂર જનોની સંગત કદાપિ કરવી નહિ. એક માણસમાં એ સઘળા દુર્ગુણો એકી સાથે ન હોય પણ માત્ર તેમાંનો એક જ દુર્ગુણ હોય તોપણ તેવાને મિત્ર પદવી આપવી નહિ. આ શ્લોકમાં परीक्ष्य શબ્દ વાપર્યો છે તેનો હેતુ એવો છે કે મિત્રના ગુણાવગુણની પરીક્ષા કરવી અને પછી જ તેને મિત્ર તરીકે સ્થાપવાનું યોગ્ય લાગે તો તેમ કરવું. आपदि मित्रपरीक्षा અર્થાત્ મિત્રની પરીક્ષા આપત્તિના સમયમાં જ થાય છે. તેથી કોઇ નાની મોટી આપત્તિનો પ્રસંગ આવે ત્યાં સુધી ખોભવું અને તેમા મિત્ર આપણને તનમનધનપૂર્વક મદદ કરનારો થઇ પડે તથા એ રીતે મિત્રના યથાર્થ ગુણોની પરીક્ષામાં તે ઉત્તીર્ણ નીવડે તો જ તેને 'મિત્ર' બનાવવો અને નહિતો તે માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને આપણો મિત્ર થતો આવે છે એમ સમજી તેનો ત્યાગ કરવો. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે–

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥

અર્થાત્—જેવી રીતે સોનાની પરીક્ષા ચાર ક્રિયાઓ ઘસવું, છેદન, તાપ અને તાડન (ટીપવું) થી થાય છે, તેવી રીતે ચારથી પુરુષની પરીક્ષા થાય છેઃ ત્યાગ, શીલ, ગુણ અને કર્મ. પરીક્ષાનો આ પ્રકાર પણ લક્ષમા રાખવો અને પછી મૈત્રી કરવી.

આપવા લેવાનો તો ઉપચાર માત્ર છે. ખરા અંતરના સ્નેહીઓની દૃષ્ટિ તે ઉપર હોતી નથી. કોઇ કવિએ ખરૂં કહ્યું છે કે—

અનાદર સ્નેહિને શાનો ?
નિમંત્રણ સ્નેહિને શાનાં ?

પરન્તુ કેટલાક પ્રકારના મિત્રો સાથેની મૈત્રી નિભાવવાને એ ઉપચારોની પણ અગત્ય છે ખરી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જેઓની મૈત્રી પહેલા અતિદૃઢ દેખાય છે પરન્તુ પાછળથી તૂટી જાય છે તે પ્રકારની મૈત્રી તૂટી જવામાં ઉપચારની ખામી જ ઘણે ભાગે કારણીભૂત હોય છે અને તેથી તેની મૈત્રી જો કોઇ પણ રીતે હિતકારક લાગતી હોય તો તેના નિભાવ માટે ઉપર કહ્યું તે પ્રકારનો ઉપચાર કરવાની અગત્ય છે ખરી. વિચાર પ્રમાણે વર્તન થાય છે. સામા માણસના અંતરના વિચાર અથવા અંતરનો ભાવ જાણવાનું કશું સ્થૂલ સાધન જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતુ હોય તો તે માત્ર વર્તન છે. સામો માણસ આપણને ચાહે છે કે નહિ તેની પ્રતીતિને માટે આપણે તેના તરફના હિતકારક વર્તનની અથવાતો ઉપર કહ્યું તેવા સ્નેહપ્રદર્શક ઉપચારની આશા રાખી શકીએ અને તેટલા માટે કેટલેક અંશે તેની અગત્ય છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે ' મિત્રો થવા માટે તેઓ એક બીજાના શુભેચ્છક હોવા જોઇએ, એટલે કે તેમણે એક બીજાનુ હિત ઇચ્છવું જોઇએ. તેમને એક બીજાની લાગણીની ખબર હોવી જોઇએ " હિત ઇચ્છવું અને લાગણી જાણવી એ બન્ને બાહ્યોપચારથી માલૂમ પડે છે, પરતુ તે બાહ્યોપચાર નિષ્કપટ હોય તો જ સત્ય માલૂમ પડે છે, અને નહિતો ઘણીવાર બાહ્યોપચારથી ઠગાઇને માણસો કુમિત્રોના કાવતરાનો ભોગ પણ થઇ પડે છે. (૧૮૯)

[હવે ખરી મૈત્રીના પ્રકાર સમજાવવાને કેટલાંક જડ-ચેતન ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.]

उत्कर्षमैत्र्या उदाहरणम् । १८० ॥

मैत्रीलक्षणमुत्तमं शुभतरं चेद्वांच्छसि प्रेक्षितुं ।
पश्य प्रेम तदात्र दुग्धजलयोरैक्यं समापन्नयोः ॥

दृष्ट्वैकस्य विनाशने किमपरं स्वास्थ्यं समालम्बते ।
यद्वा स्वल्पतरापि किं विषमता मध्येऽनयोर्विद्यते ॥

एकपाक्षिकी प्रीतिः । १८८ ॥

पद्मं सूर्यनिरीक्षणे विकसितं सूर्यो न पद्मेक्षणे ।
चन्द्रं वीक्ष्य चकोरकः प्रमुदितश्चन्द्रो न संप्रेक्ष्यतम् ॥
दृष्टो दीपनिरीक्षणेन शलभो दीपस्तु तद्दाहकः ।
किं वैषम्यमिदं महत्तरमहो नो प्रीतिविच्छेदकम् ॥

वैषम्येपि प्रीतिनिर्वाहः । १८९ ॥

कर्त्तव्या न पुरैव धर्मविषमैर्मैत्री विचारं विना ।
जाता चेत्सहसा कथञ्चिदपि वा प्राणान्तकष्टेपि सा ॥
निर्वाह्या निजमित्रनिष्ठुरहृदि स्नेहेप्यलब्धे मना-
गेतत्प्रीतिसमाश्रयेण कमलाद्येषु स्थिरा दृश्यते ॥

विषममैत्रीनिर्वाहकस्याश्लाघनम् । १९० ॥

भ्रातश्चातक ! सार्थकं तव जनुर्यन्निष्ठुरेप्यम्बुदे ।
प्रीतिं निर्वहसे प्रसन्नमनसा नित्यं प्रवृद्धां पराम् ॥
मैत्रीलक्षणमेतदेव परमं शास्त्रे बुधैर्दर्शितं ।
धिक्तान् नैव च निर्वहन्ति सुहृदा मैत्रीं महान्तोपि ये ॥

ખરી મિત્રતાનો નમૂનો.

ભાવાર્થ—હે મહાભાગ ! સારામાં સારૂં અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ મિત્ર-

તાનું લક્ષણ જોવું હોય તો આ તરફ નજર કર. પ્યાલામાં દૂધ પડ્યું છે અને તેની અંદર પાણી નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે બંને કેવાં એકમેક થઇ ગયાં છે? તે પ્યાલો અગ્નિ ઉપર મુકાય છે, તેમાંથી એક પાણીને અગ્નિના તાપની જ્વાળા લાગતાં જ્યારે તેનો વિનાશ થવા માંડે છે, ત્યારે તેનો મિત્ર દૂધ પોતાના મિત્રની પીડા જોઇને શું છાનોમાનો બેસી રહે છે? નહીં જ. તે પણ તેની સાથે જ અગ્નિમાં ઝંપલાવવા તૈયાર થઇ જાય છે, પણ તેટલામાં તેનો માલીક ચેતી જાય છે અને અંજલિમાં પાણી લઇ દૂધની ઉપર છાંટી એમ સમજાવે છે કે તારો મિત્ર કાયમ છે, ત્યારે દૂધ શાંત થઇને બેસે છે! બંને વચ્ચે બહાર પણ વિષમતા રહેવા પામી નથી અને અંદર પણ એક બીજા પ્રત્યે તેવી ચાહના રાખે છે. (૧૮૭)

એકતરફી પ્રેમમાં પણ ટકી રહેલી મિત્રતા.

કમળ સ્હવારના પહોરમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં તેને જોઇ પ્રફુલ્લિત થઇ રહે છે. સૂર્યના દર્શનથી તે ખુશ થાય છે, પણ પદ્મને-પોતાના મિત્રને જોવાથી સૂર્યને કંઇ લેવા દેવા છે? તેને મન તો પદ્મ જેવાં કંઇક હશે' વળી ચકોર ચંદ્રના ઉદયથી આલ્હાદ પામે છે-તેનું અંતર્ હર્ષથી ઉભરાઇ જાય છે, તથાપિ ચંદ્રને તો ચકોરના ભેટવાથી અંશ માત્ર પણ હર્ષ કે ખુશાલી થતી જણાતી નથી. તેમજ પતંગીઆ દીવાને જોઇ કેવો હર્ષઘેલો બની ગયો છે! હર્ષમાં ને હર્ષમાં તેના ઉપર બેસવા જાય છે, પણ પેલો દીવો તો ભેટવા આવેલા તેના મિત્રને બેસતાવેંત જ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે (૧૮૮)

કાંતો પ્રીતિ કરવી નહીં, કરી તો મરતાંસુધી મૂકવી નહીં.

કમળ આદિ જે પ્રીતિ નિભાવી રાખે છે ને એવા આશયથી કે પ્રથમ તો વિચાર્યા વગર પ્રીતિ કરવી જ નહીં, તેમાં પણ જ્યાં એક નાનો બીજો મોટો, એક સમૃદ્ધિવાન બીજો ગરીબ, આવી વિષમતા હોય ત્યાં તો પ્રીતિ ન જ કરવી કરવી તો સમાનતા હોય ત્યાં જ, તોપણ વગરવિચાર્યે કદાચ વિષમતામાં પણ જાણ્યે અજાણ્યે પ્રીતિ થઇ ગઇ તો પછી ગમે તેવું કષ્ટ આવે, છેવટે પ્રાણ જતા હોય તો તેને ભોગે પણ કરેલી મિત્રતા નિભાવી રાખવી. સામા માણસનું હૃદય ગમે તેવું નિષ્ઠુર હોય પણ પ્રેમથી વિ હિત

]

હોય તોપણ કરેલી પ્રીતિ તોડતી નહિ. દષ્ટાંત, ચકોર અને પતંગીઓ આ સિદ્ધાંતને યુસ્તપણે વળગેલાં હોવાથી સૂર્ય ચંદ્ર અને દીવાના પ્રેમની એકદા-જરીમાં પણ મૈત્રી સ્થિર થયેલી દેખાય છે. (૧૮૫)

વિષમ મૈત્રી નિભાવનારને આશ્વાસન.

અરે, ચાતક ! ધન્ય છે તને, કે જેને તું રાત દિવસ ચાહે છે તે મેઘ તને પાણી પાવામાં નિષ્ઠુરતા બતાવે છે, તોપણ તું તો તેના પ્રત્યે તેવા ને તેવા મનથી દિન દિન પ્રત્યે અધિક અધિક પ્રીતિ રાખે છે, અને મિત્રતાનો ખરી રીતે નિર્વાહ કરે છે. એકતરફી પણ પ્રીતિ નિભાવીને તેં તો તારૂં જીવન સાર્થક કર્યું. વરસાદ ભલે નિષ્ઠુર બને, પણ તું તો તારી ફરજ બજાવી ચૂક્યો. ખરેખર, વિદ્વાન્ પુરુષો આને જ ઉત્તમ મૈત્રી કહે છે. જેઓ મોટા થઇને માત્ર પોતાની મોટાઇની અગત્યરીમાં મગ્ન રહી પોતાને ચાર નાર નાનાની સાથે પણ મિત્રતાનો નિર્વાહ કરતા નથી, તેઓને એક વાર નહીં પણ હજાર વાર ધિક્કાર હો! પ્રીતિ નિભાવવાની બાબતમાં તું નાનો છતાં પણ મોટો જ છે, અને પેલા મોટા પણ નાના જ છે. ગૃહસ્થોમાં પણ તે જ ઉત્તમ છે, કે જેઓ વિચાર્યો વગર મૈત્રી કરતા નથી અને કર્યાં પછી ગમે તે ભોગે પણ મૂકતા નથી. (૧૯૦)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત ચાર શ્લોકમાં જે ઉદાહરણો આપવામાં આવેલા છે તે ઉદાહરણો બે પ્રકારની મૈત્રીનાં આપવામાં આવેલા છે (૧)સમ મૈત્રી અર્થાત્ પરસ્પર મિત્રભાવ, (૨) વિષમ મૈત્રી અર્થાત્ એકપક્ષી મિત્રભાવ સમ મૈત્રીના ઉદાહરણ તરીકે દૂધ અને જળનો મિત્રભાવ અતિ ઉચ્ચ પંક્તિનો છે. પરસ્પર મિત્રભાવ રાખનારા મનુષ્ય મિત્રોએ પણ દૂધ અને જળની વચ્ચે રહેલી મિત્રતાનું અનુકરણ કરવું પડે છે. અન્ય વિદ્વાને દૂધ અને જળની મિત્રતાની કલ્પનાને જુદા શબ્દોમાં પણ લગભગ સરખા જ ભાવાર્થ સાથે નીચે મુજબ ઉતારી છેઃ

> ક્ષીરેણાત્મગતોદકાય हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः ।
> क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ॥
> गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं ।
> युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥

नूनं तत्क्षणिकं परार्थविकलं दोषैर्भृशं दूषितं ।
न स्यादुत्तमपदार्पणेन सुखदं नातो बुधैः सेव्यते ॥

શુદ્ધ પ્રેમ.

ભાવાર્થ—નાનું બાળક કે જેનામાં પોતાની મેળે ઉઠવા બેસવા કે ખાવા પીવાની શક્તિ નથી, તેવા બાળકને તેની માતા જે તનના [illegible] ઉછેરે છે, રમાડે છે, અને અતિપ્રસન્નતાથી પોતાના સુખને ભોગે તેને સુખી કરે છે, તેમ જ જે તરતની હાજરીથી વિના પરિશ્રમથી [illegible] પોતાનાં બચ્ચાંને [illegible] અને તેની રક્ષા કરવામાં ખરચી નાખે છે, જે તત્ત્વ પશુ, પક્ષી, કીટ અને પ્રાણી માત્રમાં થોડે ઘણે અંશે [illegible] છે તે [illegible] 'પ્રેમ' નામનું તત્ત્વ [illegible] પોતાના આશ્રિત [illegible] તે તત્ત્વની [illegible] છે. (૧૦૧)

પ્રેમને નિર્દોષ કેવી રીતે રાખવો?

તે પ્રેમ નામનું [illegible]

[illegible]

વેશ્યાગામીના વેશ્યાપરના પ્રેમને 'મોહ' નામ ઉચિત છે, માતાના પુત્ર પરના પ્રેમને 'વાત્સલ્ય' નામ ઉચિત છે અને ભક્તના પ્રભુપરના પ્રેમને 'ભક્તિ' નામ ઉચિત છે. તેવી જ રીતે જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રેમને જૂદાં જૂદાં નામ આપી શકાય; પરન્તુ તે સર્વમા જે એક તત્ત્વ પ્રકાશી રહ્યું છે તે 'પ્રેમ' અથવા 'હૃદયધર્મ' છે. આ પ્રેમ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમા સંસારમા અતિ ઉપયોગી છે. જેવી રીતે તદ્દન ચોખ્ખા સુવર્ણ ઉપર ગમે તેવી ક્રિયાઓ કર્વામાં આવે છતાં પણ તે સર્વદા વિશુદ્ધ જ-એકસ્વરૂપી જ રહે છે, તેવી રીતે વિશુદ્ધ પ્રેમ ઉપર ગમે તેવા આઘાત પ્રત્યાઘાત થયા કરે છતા તે એક-સ્વરૂપી જ રહે છે અને તેથી તેવો વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્થળે સ્થળે જોવામા આવતો નથી વિશુદ્ધ પ્રેમને કવિ દયારામે સિંહણના દૂધની ઉપમા આપતા કહ્યું છે કે-

> સિંહણ કેરં દૂધ હોય તે સિંહણ સુતને જરે,
> કનકપાત્ર પાખે તો પાત્ર ફોડીને નીસરે,
> પ્રેમરસ તેના ઠરમાં ઠરે.
> એહ કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે '

પ્રેમરૂપી સિંહણનું દૂધ સુવર્ણપાત્રરૂપી વિશુદ્ધ-હૃદયોમા જ ટકી શકે છે અને જો સુવર્ણ સિવાયની બીજી ધાતુના વાસણમા તેને નાખવામા આવે, તો તેને ફોડીને તે દૂધ નીકળી જાય છે, તેવી રીતે અશુદ્ધ હૃદયો કે જેઓ ચત્ર-વિચત્ર હોય, કુમાર્ગગામી હોય, લાલચને વશ થનાર હોય, તેમા એ પ્રેમરૂપી દૂધ ટકતું નથી પણ તેને ફાડીને બહાર ચાલ્યું જાય છે. આ પ્રકારનો પ્રેમ કુદરતે જ વધું ઓછા પ્રમાણમા પશુ, પક્ષી, મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓમા મૂક્યો છે, પરન્તુ તેના વધુ ઓછા વિકાસના પ્રમાણમા તે પ્રેમ પ્રત્યેક પ્રાણીને વધુ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપયોગી થાય છે જેઓ તે પ્રેમને રહેવાના પાત્રરૂપ હૃદયને દૂષિત કરે છે અર્થાત્ હૃદયને દુષ્ટ માર્ગોમા જોડે છે, તેઓમાં તે પ્રેમ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમા ટકતો નથી' તાત્પર્ય એ છે કે હૃદયની દૂષિતતાની સાથે પ્રેમ પણ દૂષિત થાય છે, અને હૃદયની વિશુદ્ધતા ટકે છે ત્યાંસુધી પ્રેમ પણ પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહે છે કાઉપર કહે છે કે—

: : 'The noblest mind their virtue prove
By pity, sympathy and love.'

હિત તો કરવું જ પડે છે, પરન્તુ તે સાથે તેનું પારલૌકિક હિત કરવા માટે યત્ન કરવો તથા નીતિના માર્ગમાંથી દૂર જવાનો અથવા બીજો કોઈ દોષ પ્રેમપાત્રને હસ્તે થાય તો તેમાંથી તેનું નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ સઘળો એક સત્પ્રેમી મનુષ્યનો ધર્મ છેઃ તે ધર્મ ન બજાવનાર પ્રેમી નથી અને જે તે પ્રેમનો દાવો કરતો હોય તો તે દંભી છે' (૧૫૪)

[સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રેમનો નિભાવ કેવી રીતે કરવો જોઈએ અને પત્નીનો દ્રોહ કરનારી કેટલીક અધમ રીતિઓને સામાટે વિલાંજલિ આપવી જોઈએ તે વિષે ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં બોધ આપે છે.]

पत्नीद्रोहोऽथवा दूषितं प्रेम ॥ १९० ॥

स्यादेवंविधभावना यदि तदैकस्यां च सत्यां स्त्रिया-
मन्यां किं परिणेतुमर्हति पतिः पुत्रं निमित्तं विना ॥
किं वा स्याद्व्यभिचारचिन्तनमपि स्वप्नेऽपि पापावहं ।
स्त्रीमृत्युश्च विभावयेन किमु पतिर्व्याध्युद्भवेप्युत्कटे ॥

પત્નીદ્રોહ અથવા દૂષિત પ્રેમ.

ભાવાર્થ—જ્યારે પ્રેમીઓનું હિત કરવામાં જ પ્રેમની [illegible] પરિણતિ થાય છે, ત્યારે એક ગૃહસ્થને નામ લાભપૂર્વક એક [illegible] તેના ઉપર સબળ કારણ વિના બીજી સ્ત્રી પરણવાનો વિચાર કરવો એ શું ઉચિત છે ? અને તેમ કરવામાં પ્રથમ પત્નીનો દ્રોહ શું થતો નથી ? તેવી જ રીતે પોતાની સ્ત્રીને છોડી પરસ્ત્રીના પ્રેમમાં લપટાઈ જઈ સ્વપ્ન [illegible] વ્યભિચાર વૃત્તિનો દુષ્ટ સંકલ્પ કરવો શું લાજમ છે ? વા પોતાની [illegible] માંદી હોય, પોતે પૈસાવાળો હોય એટલે તે મરી જાય તો બીજી [illegible] વામાં કશી વિઘ્ન ન હોય તેવે પ્રસંગે કેટલાએક ગૃહસ્થ એ [illegible] આ સ્ત્રી તરત મરી જાય તો છૂટકો થાય, આ વિચારણા પણ કેવી [illegible] અંતર પત્નીદ્રોહથી ભરેલી અને પ્રેમને દૂષિત બનાવનારી [illegible] એક ગૃહસ્થને આવા વિચારો કરવા બિલકુલ ઉચિત નથી કારણ કે [illegible] જેના પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રેમ કલંકિત બને છે. (૧૯૦)

કે તેને સર્વ પ્રકારના ખાવાપીવાનો ત્યાગ કર્યો અને પરમાર્થી ને આર્જના કમને લઇ જતાં પડેલા જ ધણીનો દેહ પણ પડ્યો અને ધણીધણીઆણી એક જ કબરમાં સુતાં! અદ્ભુતતા કર્તવ્ય ! (૧૯૫)

[પ્રેમનો દુરુપયોગ નહિ કરવા વિષે હવે સમજાવવામાં આવે છે.]

प्रेम्णो दुरुपयोगः । १९६ ॥

मोहावेशवशीकृताः प्रतिदिनं ये स्त्रीप्रसक्ता नराः ।
मर्यादामपि लङ्घयन्ति महतां रक्षन्ति नो स्वस्थताम् ॥
कार्याकार्यविचारमात्रमपि नो कुर्वन्ति धर्मेच्छया ।
ते प्रेम्णः किल नोपयोगमुचितं कर्तुं विदन्ति स्फुटम् ॥

પ્રેમનો દુરુપયોગ.

ભાવાર્થ—જે માણસો પ્રેમની હદનું ઉલ્લંઘન કરી રાતદિવસ સંસારનાં વિષયસુખ અને મોજમજામાં મશગુલ બની કાન્તા કીડામાં તત્પર રહી કામાન્ધ બને છે, અને પ્રેમને સ્થાને મહામોહમાં ચૂર બની છતી બુદ્ધિએ પણ બુદ્ધિહીન જેવા થઇ જીવનનો દુરુપયોગ કરે છે, આ લોક અને પરલોકનું હિત સાધવાને ધર્મ, પુણ્ય કે સત્કૃત્યથી વિમુખ બની કર્તવ્ય અકર્તવ્યનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી અને અહર્નિશ પાશવવૃત્તિની ધુનમાં જ ખ્યાલમાં આરામ કરે છે, તે મૂર્ખ પોતાનું અને પરનું અહિત કરી પ્રેમ તત્ત્વને તુચ્છમાં તુચ્છ બનાવી તેનો અતિ દુરુપયોગ કરે છે. (૧૯૬)

વિવેચન—'પ્રેમ'નો ખરો અર્થ સમજનારાઓ તો સ્વાભાવિક મર્યાદામાં જ રહે છે તેઓ પ્રેમનો સદુપયોગ કરીને પોતે સુખી થઇ બીજાઓને સુખી કરી શકે છે, પરંતુ જેઓ પ્રેમની મર્યાદાને સમજતા નથી તેઓ પોતાની વૃત્તિઓને પ્રેમની સરિતામાં વહેવડાવતા નથી પણ એ સર્વ વૃત્તિઓને ઉંડા મોહના સાગરમાં ધસડી જાય છે 'પ્રેમ' અને 'મોહ' વચ્ચે જે તફાવત રહેલો છે તે તફાવતને નહિ સમજી શકનારા મનુષ્યો મોહરૂપ અન્ધ બનેલ છે તેઓ પોતાને 'પ્રેમી' કહેવડાવે . . .

છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ ભૂલ કરે છે. 'પ્રેમ' એક સદ્ગુણ છે અને તે આત્માને ઉચ્ચ પદે લઇ જાય છે, ત્યારે 'મોહ' એક મોટો દુર્ગુણ છે અને પડ્રિપુમાંનો એક મહારિપુ છે કે જે આત્માને અધોગતિમા હડસેલી મૂકે છે. આ મોહમાં વૃત્તિઓને સપડાવા દેવી એ જ 'પ્રેમનો દુરૂપયોગ' લેખાય છે. 'પ્રેમ' મનનો વિષય છે અને 'મોહ' ઇંદ્રિયોનો વિષય છે. આખ, નાક અને કાન 'કામી' ઇંદ્રિયો છે અર્થાત્ મોહની વસ્તુ દૂર રહ્યા છતાં કામીયતાને લીધે તે ઇંદ્રિયો મોહમાં મુગ્ધ થાય છે, ત્યારે ત્વચા અને જીભ 'ભોગી' ઇંદ્રિયો છે કે જે મોહની વસ્તુના સમાગમને લીધે જ ઉત્તેજિત થઇ મોહમુગ્ધ બને છે. જેવી રીતે પ્રેમને જન્મવાનું સ્થળ મન સૂક્ષ્મ છે અને મોહને જન્મ આપનાર ઇંદ્રિયો સ્થુલ છે તેવી રીતે પ્રેમની ઉત્પત્તિનું કારણ બહુધા સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે કોઇના ગુણો, વિદ્યા, કળા ઇત્યાદિ જ પ્રેમના કારણો થઇ પડે છે, ત્યારે મોહ કોઇનું સ્વરૂપ, વસ્ત્રો, અભિનય મધુર કંઠ, વગેરેના દર્શન કે અનુભોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પ્રેમ ચિરસ્થાયી હોય છે ત્યારે મોહ ક્ષણિક હોય છે. પ્રેમ અતિપરિચયથી વૃદ્ધિંગત થતો જાય છે ત્યારે મોહ અતિપરિચયથી દૂર થઇ જાય છે. મોન્તેન કહે છે કે "વિવેક અને કાળના વધવાની સાથે દ્રઢીભૂત થઇ રહે તેનું નામ જ પ્રેમ." આ પ્રમાણે પ્રેમની મર્યાદાને વિનયપૂર્વક સમજી રાખવી જોઇએ અને પ્રેમનો દુરૂપયોગ ન થાય તે ધ્યાનમા રાખીને પ્રત્યેક ગૃહસ્થે સંસારમાં વિચરવું જોઇએ. (૧૯૬)

[હવે 'પ્રેમાંધતા'નું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.]

प्रेमान्धता । १९७ । १९८ ॥

ये प्रेम्णा निजकामिनीश्च तनयान्वस्त्रैर्वरैर्भूषणैः ।
संभूषन्ति च रञ्जयन्त्यभिनवैः सम्मोहकैर्वस्तुभिः ॥
तेषां जीवनमान्तरैर्गुणगणैः संस्कुर्वते नो पुन-
स्तेप्यन्धा न विदन्ति शोभनतरं प्रेमोपयोगं परम् ॥

ધતા જ છે. આ મોહાંધતા પૂર્વે કહેલા મોહ કરતા એક પગથીઉં ઉપર ચડતો દુર્ગુણ છે. તે અંધતાને લીધે મોહની વસ્તુમા રહેલી ખામીઓ પણ ખૂબીઓના રૂપમાં પ્રતીત થાય છે અને દુર્ગુણો ગુણોના રૂપમાં ભાસે છે! સ્ત્રી પુત્રાદિ પુરૂષના નિર્મળ પ્રેમનાં પ્રથમ અધિકારી છે, પરન્તુ એ પ્રેમ તેઓને વસ્ત્રાભૂષણથી શણગારવામાં સમાપ્ત થવો જોઇએ નહિ. તેમને ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાં કરીને તેમના જીવનને સુધારવાને યત્ન કરવો તે જ તેમનું ખરૂં હિત છે અને તે પ્રકારનું હિત કરવામા જ તેમના પ્રત્યેના ખરા પ્રેમની સાર્થકતા છે. એ ફરજ નહિ બજાવનાર પ્રેમી પતિ કે પિતા પોતાની સ્ત્રીને કે પુત્રાદિને વસ્ત્રાલંકારો તરફ પ્રિયતા ધારણ કરનારા બનાવે અને એ રીતે પોતાના પ્રેમને સફળ કરે તો તેનું પરિણામ એ આવે કે તેઓ મોજશોખને માર્ગે ચડે અને જીવનનું ખરૂં હિત સમજે નહિ. સ્ત્રી-પુત્રાદિને વસ્ત્રાલંકારોમા સુસજ્જિત થયેલા જોવાની હોંશ ધરાવનાર પુરૂષ તેઓના બાહ્ય રંગરૂપમા મોહમુગ્ધ થયો હોય છે અને તેમની ગમે તેવી મૂર્ખ અને નાદાન હોંશને પૂરી કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનનાર પુરૂષ તેમની ખામીઓને ખૂબી રૂપ સમજી મોહાંધ થયો હોય છે એમ કોણ નહિ કહે!

આવો પ્રેમ હોય છે તે ખરો પ્રેમ જ નથી પરન્તુ મોહ છે અને મોહના નિમ્નાને લીધે માણસોને પોતાની મૂર્ખાઇઓનું પણ ભાન રહેતું નથી. આવો મોહ ત્યજવાને જ યોગ્ય છે. પુત્રો ઉપરની મોહાન્ધતાથી તેઓ દુર્ગુણી થાય છે, કારણકે તે પ્રકારની મોહાન્ધતાથી પિતાને પુત્રને સારા સંસ્કારવાળો કરવાની દરકાર ઓછી થાય છે અને તેથી તેનામા ઉદ્ધતાઈ, આળસ, ઇત્યાદિ દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. ભર્તૃહરિએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે દૌર્મન્ત્ર્યાન્નૃપતિર્વિનશ્યતિ યતિઃ સંગાત્ સુતો લાલનાત્ ॥ અર્થાત્—દુર્મન્ત્રીથી રાજાનો, દુષ્ટ સંગથી યતિનો અને લાડ લડાવવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે. એ લાડીલા પુત્રો નીતિ સંબંધી કેવો મોટો અપરાધ કરે છે તોપણ મોહવશ પિતાશ્રી તેને શિક્ષા કરી શકતો નથી કે ઠપકો આપી વારતો. તથા જો પરિણામ એ આવે છે કે તેને પોતે એ દુષ્ટ મનસ્વી, ઉદ્ધત અને દુર્ગુણી જ બનતો જાય છે. વસ્તુતઃ એમ મોહ આવે. મોહાન્ધતાના રૂપમા [illegible]

અને સર્વથા ઉત્તમ પ્રકારનું હિત કરવું. હવે આ હિત કેવી રીતે થાય તે સમજવામાં જ પ્રેમની સફળતા સમાએલી છે. જેઓ પુત્રોને સુંદર વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવીને અથવા તેમના લાડકોડ પૂરા કરીને પોતાનો પ્રેમ સફળ કરવા માગે છે, તેઓ કેવી ભૂલ કરે છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, કારણકે એ કાંઇ પુત્રોનું ખરૂં હિત નથી, પણ ઘણુંધા તે માર્ગ તેમનું અહિત કરનારો જ નીવડે છે: પરન્તુ જેઓ અંતરમાં પુત્ર ઉપર પૂરતો પ્રેમ રાખીને બહારથી તેમના ઉપર પૂરતો અંકુશ રાખવામાં જરા પણ ગફલત ન કરે તે જ પુત્રપ્રેમની સફળતા કરે છે એમ સમજવું. નાના બાળકો અજ્ઞ હોય છે. તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક હિત–અહિત સમજતાં નથી અને તેથી મને તેવી રીતે વર્તે છે, ગમે તે ખાય છે, ગમે તેવા મોબતીઓની સાથે ભટકે છે અને હરકોઇ દુર્ગુણોનો ભોગ થઇ પડે છે. અણસમજણને લીધે આ રીતે બાળકો પોતાની નીતિ, આરોગ્ય, ગુણ, વિદ્યા વગેરેનો ધ્વંસ કરતાં હોય તેમાંથી એક પ્રેમી માતા અથવા પિતા બોધ કરીને અથવા ડર બતાવીને અટકાવે અને તેઓને સન્માર્ગે ચડાવે તે જ તે માતા અથવા પિતાના નિર્મળ પ્રેમનું ફળ સમજવું. વાસ્તવિક પ્રેમ માત્ર દેખાવમા નહિ પણ અંતરમા રહેલો હોય છે. પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમનું આ જ ખરૂં રહસ્ય છે. (૧૯૯)

[પ્રેમના અધિકારી પાત્રોમાં પુત્ર અને પુત્રી એ બન્ને એકસરખે દરજ્જે રહેલાં છે, છતાં અજ્ઞ જનો પુત્ર ઉપર અધિક પ્રેમ દર્શાવી પુત્રીનો તિરસ્કાર કરે છે: આવાં કાર્યથી 'પ્રેમ' કલંકિત દશામાં જ આવી પડે છે. માટે પુત્રી તરફની ફરજ એકસરખી રીતે બજાવવાનો ઉપદેશ હવે કરવામાં આવે છે.]

पुत्र्योः समानाधिकारः । २०० ॥

भोक्तुं प्रेमफलं यथा जनकयोः पुत्रोधिकारी भवे-

देवं स्यादधिकारिणी नयदृशा कन्यापि वित्राश्रिता ॥

किं न्याय्योक्तिरियं भवेद्यदनयोः पुंसो द्वयोश्चक्षुषो ।

रेकं हीनमथापरं तदधिकं रक्ष्यं तदन्यन्न वा ॥

वात्सल्यप्रेमवशः पिता प्रयतते कर्तुं सुतस्योन्नतिं ।
कन्याया हितसाधने समुचितस्तावान्प्रयत्नः पितुः ॥
किन्त्वेतस्य हिताय पातयति योऽन्यां दुःखगर्तेऽनिशं ।
स स्वार्थी कुटिलो नरोऽधमतरः कर्तव्यहीनः खरः ॥

માબાપના પ્રેમમાં પુત્ર જેટલો જ પુત્રીનો અધિકાર.

ભાવાર્થ—માબાપના પ્રેમનું ફળ ભોગવવા જેટલો દીકરાને પુત્ર અધિકાર છે તેટલો જ દીકરીને એ માબાપના પ્રેમનાં [illegible] તો મા બાપના ઉપર અત્યંત આધાર રાખનારી, અને તે જ કારણથી જન્મેલી, પણ નિર્બળ, પ્રેમરાગની અધિકારિણી છે. એક માબાપની જે આશા જન્મેલાં, સાથે રહેનારી અને એક કાર્ય કરનારી છે, તેમાં એક આગળ અને બીજું પાછળ, એકનું રક્ષણ કરવું અને તેના રક્ષણમાં બીજાના ભોગ આપવો, એમ કરવું કે એમ કરે, શું વાજબી છે? નહીં જ. તેથી જ માબાપની આંખ્ય નીચે ઉછેરવામાં અને તેમના હિતનો માર્ગ યોજવામાં પુત્ર અને પુત્રી બંનેના સમાન હક છે. (૨૦૦)

પુત્રીના હકનો નાશ કરવામાં પ્રેમની દુર્ગતિના.

એક પિતાએ જેટલા પ્રેમથી પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવું કે તેના હિતના રસ્તામાં યોજના, તેઓએ, તેટલા જ પ્રેમથી અને તેટી જ લાગણીથી પુત્રીનું પણ રક્ષણ કરવું, કેળવણી આપવી અને તેનું ભવિષ્યમાં પૂર્ણ હિત સધાય તેવા માર્ગે યોજવા બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ પિતાની ફરજ છે. જે પિતા સ્વાર્થનિમિત્ત અંધ બની પક્ષપાતી થઈ પુત્રનું હિત સાધવા અને તેને સુખી બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પુત્રીની તો દરકાર રાખતો નથી, એટલું જ નહિ પણ પુત્રના હિતને માટે પૈસા એકઠા કરવા પુત્રીના અનિષ્ટનો લેશ પણ વિચાર કર્યા વગર તે દુઃખના ખાડામાં પડે તેવો માર્ગ તેને માટે યોજે છે, તે સ્વાર્થતત્પર કુટિલ પિતા અધમમાં અધમ, અજ્ઞાન છે.

તે માણુસ કર્ત્તવ્યભ્રષ્ટ થઇ મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવાને લાયક નથી. દેખાવમાં નર પણ ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

વિવેચન—પિતાના પ્રેમનું ફળ મેળવવાનો અધિકાર જેટલો એક પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જેઓ પુત્રને પોતાના કુળના ભૂષણરૂપ માની તેને કેળવણી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને માટે હરકોઈ પ્રકારનું ખર્ચ કરે છે પરન્તુ પુત્રીને પારકે ઘેર જનારી લેખી તેની કેળવણી, આરોગ્ય કે હાજતો પ્રત્યે લક્ષ આપતા નથી તેઓ મનુષ્ય પણ લેખાવાને યોગ્ય નથી. પુત્ર અને પુત્રી એક પિતાની બે આંખોરૂપ છે અને તેથી એ બન્નેનો પિતાના પ્રેમ ઉપર સરખો અધિકાર હોવા છતાં આ પ્રમાણે ન્યૂનાધિકતા દર્શાવવી તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. "પુત્રી તો પારકા ઘરને શોભાવશે" એવી માન્યતાથી જેઓ પુત્રીને કેળવણી આપતા નથી તેઓ પોતાના પ્રેમને કલંકિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ રીતે ઘણી વાર તેઓ પોતાના કુળને પણ કલંકિત કરનારા નીવડે છે. કેળવણીના સંસ્કારવાળી પુત્રી પોતાને સાસરે ગયા પછી સુખમાં દિવસો ગાળે છે અને તે સંસ્કારવિનાની દુઃખી બને છે. વળી કદાચ ભવિષ્યમાં તેવી નહિ કેળવાએલી પુત્રી દુરાચારિણી નીવડે છે તો તે ઉભયકુળકલંકિની એટલે પિતાના તેમ જ સસરાના એ પ્રમાણે બન્ને કુળને કલંકિત કરનારી નિવડે છે. પુત્રીને ધર્મ, નીતિ કે વિદ્યાની કેળવણી આપવામાં ગફલત રાખનારો પિતા જ્યારે પોતાની ગફલતનું આવું દુષ્ટ પરિણામ આવેલું જુએ છે ત્યારે શું તેને પસ્તાવો કરવો પડતો નથી ?

સ્વાર્થસંપટ પિતા જ્યારે પુત્રીને માટે કેળવણી વગેરેમાં ખર્ચ કરવામાં બેદરકાર રહે છે, ત્યારે કેટલાક પિતાઓ એમ માને છે કે પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતા ઉતરતો છે-હલકો છે માટે પુત્રના જેટલી સંભાળને તે લાયક નથી! પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતાં ઉતરતો માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો અને તીર્થંકરોને જન્મ આપનારી તેમની માતાઓ શું ઉતરતા અવતારની લેખાશે ? માતા કેળવાએલી હોય છે તો પુત્ર પણ સારા સંસ્કારવાળો જન્મે છે અને તેથી પુત્રીની કેળવણી કે તેની સંભાળની

પણ પુરુષના જેટલા જ પ્રમાણમાં આવશ્યકતા છે કેળવણી ... કરી ધ્યાનમાં રાખવાનો જ કેને નહીં પુત્રને કેળવણી આપવાનો હેતુ તેમને વિદ્વાન, નીતિમાન અને ધનવાન કરવાનો હોય છે તેવી રીતે પુત્રીને કેળવણી આપવાનો હેતુ તેને પોતાને નીતિમાન બનાવવા ... અને વિદ્વાન, નીતિમાન અને સુખકારી ... નહીં હોય છે અને તેવી પુત્રીની કેળવણીના ... પણ આવશ્યક છે દલપતરામે કહ્યું છે કે —

ભણ્યા ભણાવ્યા પુત્રિને, તો શાબાશ બાબા
કહેવ સુખ પામી શકે, ...
... ...
નારી ... નહિ ..., ... નહિ હોય (... ...)

अष्टम परिच्छेद.

પુરૂષોના ધર્મો કન્યાવિક્રયનિષેધ.

[પુરુષોના ધર્મોને લગતા અન્ય વિષયોની સાથે સરખાવતાં 'કન્યાવિક્રયનિષેધ' નો વિષય કંઈક જુદી અગત્યવાળો દેખાય છે, પરન્તુ વસ્તુત: પુત્રી તરફ પિતાની ફરજો ધ્યાનમાં નહિ રાખનારા અજ્ઞાનને બોધ આપવા માટે એ વિષય અહીં જ આપવો છે. આધુનિક સમયમાં માત્ર પોતાની દ્રવ્ય લાલસાની તૃપ્તિને માટે પુત્રીને વેચવા જેવી અધમતાના કેટલાક પિતાઓ દર્શાવે છે અને પુત્રીના હિતનો વિચાર નહિ કરવા મનુષ્યહૃદયને શોભતા સ્વાભાવિક પ્રેમનો પણ લોપ કરે છે. જે હૃદય પુત્રી જેવા પોતાના ગરીબ અને નિરાધાર સંતાન ઉપર પણ વાત્સલ્ય પ્રેમ ધારણ કરી શકતું નથી તે હૃદય કેટલી હદ અધમતાની ખાઈમાં પડ્યું હોય એટલે તેની કલ્પના પણ દુ:ખજનક થઈ પડે છે. એવા અધમ હૃદયોને માટે જ આ નિષેધસૂચક ઉપદેશ હોવા છતાં ગ્રંથકારે તેને 'પુરુષના ધર્મો' માં દાખલ કરવાની અગત્ય ધાર્યું છે]

कन्याविक्रयपरिहारः । १०९ ॥

विक्रीणाति च योऽधमो निजसुतां द्रव्येण रत्नोपमा-

તે માણસ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઇ મનુષ્યની પંક્તિમાં બેસવાને લાયક નથી. તેમ-જમા નર પણ ખરેખરી રીતે તો તે ખર જ છે. (૨૦૧)

વિવેચન—પિતાના પ્રેમનું ફળ ભોગવવાનો અધિકાર જેટલો એક પુત્રને છે તેટલો જ પુત્રીને પણ છે. જેઓ પુત્રને પોતાના કુળના ભૂષણરૂપ માની તેને કેળવણી આપે છે, તેના આરોગ્યની દરકાર કરે છે અને તેને માટે દરકોઈ પ્રકારનું ખર્ચ કરે છે પરન્તુ પુત્રીને પારકે ઘેર જનારી લેખી તેની કેળવણી, આરોગ્ય કે હાજતો પ્રત્યે લક્ષ આપતા નથી તેઓ મનુષ્ય પણ લેખાવાને યોગ્ય નથી. પુત્ર અને પુત્રી એક પિતાની બે આંખોરૂપ છે અને તેથી એ બન્નેનો પિતાના પ્રેમ ઉપર સરખો અધિકાર હોવા છતાં આ પ્રમાણે ન્યૂનાધિકતા દર્શાવવી તે કોઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. "પુત્રી તો પારકા ઘરને શોભાવશે" એવી માન્યતાથી જેઓ પુત્રીને કેળવણી આપતા નથી તેઓ પોતાના પ્રેમને કલંકિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ એ રીતે ઘણી વાર તેઓ પોતાના કુળને પણ કલંકિત કરનારા નીવડે છે. કેળવણીના સંસ્કારવાળી પુત્રી પોતાને સાસરે ગયા પછી સુખમાં દિવસો ગાળે છે અને તે સંસ્કારવિનાની દુઃખી બને છે. વળી કદાચ ભવિષ્યમાં તેવી નહિ કેળવાએલી પુત્રી દુરાચારિણી નીવડે છે તો તે ઉભયકુળકલંકિની એટલે પિતાના તેમ જ સસરાના એ પ્રમાણે બન્ને કુળને કલંકિત કરનારી નિવડે છે. પુત્રીને ધર્મ, નીતિ કે વિદ્યાની કેળવણી આપવામાં ગફલત રાખનારો પિતા જ્યારે પોતાની ગફલતનું આવું દુષ્ટ પરિણામ આવેલું જુએ છે ત્યારે શું તેને પસ્તાવો કરવો પડતો નથી ?

સ્વાર્થલંપટ પિતા જ્યારે પુત્રીને માટે કેળવણી વગેરેમા ખર્ચ કરવામા બેદરકાર રહે છે, ત્યારે કેટલાક પિતાઓ એમ માને છે કે પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતા હીણો છે—હલકો છે માટે પુત્રના જેટલી સભાળને તે લાયક નથી ! પુત્રીનો અવતાર પુત્ર કરતાં હીણો માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. મોટા મોટા વિદ્વાનો અને તીર્થંકરોને જન્મ આપનારી તેમની માતાઓ શું હીણા અવતારની લેખાશે ? માતા કેળવાએલી હોય છે તો પુત્ર પણ સારા સંસ્કારવાળો જન્મે છે અને તેથી પુત્રીની કેળવણીની કે તેની સંભાળની

છે, તેમજ વિક્રય કરનારને જગતમા કલંકિત કરે છે : એવા કારણો આગળ કરીને કન્યાએ પિતાને કરેલી આ કરુણાજનક વિનતિ પણ એને તે પધો કરનારના ચિત્તમા પુરી પ્રતિ પ્રેમ નહિ તો છેવટે દયા પણ ઉત્પન્ન કરશે, તોએ ગ્રંથકારનો પ્રયત્ન સફળ છે. મર્યાદાશીલ અને સમજુ કન્યાઓ વસ્તુતઃ આવી અરજીરૂપે પિતાને એ શબ્દો પણ કહી શકતી નથી, તથાપિ તેમના હૃદય તો અફસુનાપૂર્ણ વદને પોતાના વડીલોને એવી જ વિનતિ કરી રહ્યા હોય છે કે " હે વડીલો ' અમને આ ખાડીમા નાખી રીબાવી રીબાવીને મારવા કરતાં દરીઆમા જ ફેંકી દો કે જેથી અમે તુરત પરલોકપ્રયાણ કરી એવી ભાવના ભાવીએ કે તમારે પેટે ફરી અવતાર મળે નહિ ' ' કન્યાવિક્રય કરનારાઓને તેમની ફરજ સમજાવવાને અનેકાનેક ઉપાયો લેવામા આવ્યા છે. એ પાપ છે એમ કહેવાથી કે, એનુ ધન અધમ છે એમ સમજાવવાથી કિંવા જ્ઞાતિના કાયદાઓથી જકડી લેવાથી પણ નહિ ઠેકાણે આવનારા કન્યાવિક્રયીઓને સમજાવવાનો એક માર્ગ હજી રહ્યો છે તે માર્ગ એ છે કે મનુષ્યમા માનુષીયતાના અંશરૂપ દયાનો જે કુદરતી ગુણ સ્વાભાવિકપણે રહેલો હોય છે તેને જાગૃત કરવો અને તે માટે કન્યાના મુખે આવા દયાજનક શબ્દોમા અરજીઓ ઉચરાવવી તે ઉચિત છે. આ જ હેતુ સિદ્ધ કરવાને હાલમા એવા કરુણાજનક સંવાદોવાળા નાટકો કરવાની તથા તેવા સંવાદોદ્વારા જનસમાજને ઉપદેશ કરવાની શરૂઆત પણ કેટલાક તરફથી થઇ છે (૨૦૭-૨૦૮-૨૦૯)

નવમ પરિચ્છેદ.

પુરૂષોના ધર્મો: સદુદ્યોગ.

उद्योगश्च कृत्यावश्यकता । २१० ॥

सन्तोषे परमं सुखं यदुदितं तत्त्यागिलक्ष्मीवतो-
र्नो वृत्त्यर्थमितस्ततो विचरतां नृणां बुभुक्षावताम् ॥

કારણકે પ્રાપ્ત વસ્તુઓમાં સંતોષ માનીને વિશેષ વસ્તુઓને માટે ફાંફાં મારી લોભવડે આત્માને કલુષિત ન કરવો તે જ તેમને માટે શ્રેયસ્કર છે, પરંતુ જેઓ દરિદ્રિ હોય છે તેઓ સંતોષ માનીને નિરૂદ્યમી બેસી રહે તો તેઓ વિશેષ દરિદ્રિ બનતા જાય એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર એટલું સમજવાનું છે કે જેઓ પોતાની દુઃખી સ્થિતિમાં પણ નિરૂદ્યમી બેસી રહે છે તેઓ વસ્તુતઃ સંતોષના ગુણને લીધે બેસી રહેલા હોતા નથી, પરન્તુ તેઓમાં આલસ્યની પ્રધાનતા હોવાથી જ દૈવને દોષ દેતા પડી રહે છે અને પછી લોકોમાં માન લેવાને ખાલી 'સંતોષ' ની વાતો કરે છે. એક ગ્રન્થકર્તાએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે Contentment does not mean a killing out of desires, but a training of desires towards their legitimate ends. અર્થાત્-ઇચ્છાઓને એકદમ મારી નાખવી એ સંતોષ નથી, પરન્તુ ઇચ્છાઓને તેમના વાસ્તવિક પરિણામો તરફ કેળવીને વાળવી તે જ ખરો સંતોષ છે. એક દરિદ્રી માણસ રાતદિવસ સુખ રહેતો હોય અને પૂરું ખાવા ન મળતું હોય તેથી ભૂખ્યો રહેતો હોય ત્યારે સંતાપ કરતો હોય તો શું તેને 'સંતોષી' કહી શકાશે? નહિ. તો આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું છે કે સંતોષને તેના ખોટા અર્થમાં કદાપિ સમજવો નહિ. વળી અન્ન સ્થૂલ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં સંતોષ ઉચિત છે, પરન્તુ સદ્ગુણો અને વિદ્યા મેળવવામાં અસંતોષથી જ આગળ વધી શકાય છે. ત્યાગી મનુષ્ય માત્ર પોતાના શરીરપરના વસ્ત્રોથી જ સંતોષ માનીને ભલે અન્ય સર્વ ઉપકરણોનો ત્યાગ કરે, અથવા તો કોઇ વાર સ્વલ્પ આહારની જ જોગવાઇ થઇ તો તેટલાથી જ સંતોષ માનીને ચલાવી લે, પરન્તુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં, યોગસાધનામાં, આત્માના ઉન્નતિક્રમમાં અથવા લોકોને ઉપદેશ આપવાની પ્રવૃત્તિમાં તે સ્વલ્પથી જ સંતોષ માનીને બેસી રહે તો ત્યાં તે સંતોષ વાજબી નથી, પરન્તુ અસંતોષ જ વાજબી છે, તેટલા માટે શુભ સંતોષ અને અશુભ સંતોષને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જોવા જોઇએ. સંસારમાં વિચરતા દરેક ગૃહસ્થે સ્વલ્પ ધનથી સંતોષ માનવાનો સદ્ગુણ સેવવો ઉચિત છે, પરન્તુ એ સંતોષ એવો ન જોઇએ કે જેથી નિરૂદ્યમી બેસી રહે-

પોતાની ચિદ્‌વૃત્તિના અવાજનો—કુદરતી અંતઃપ્રેરણાનો વિરોધ કરે છે એ શું નાનું સૂનું અસત્ય છે? ન્યાયની કચેરીઓમાં પણ અસત્ય અને અન્યાય ચાલતો હોય તો પછી સત્ય અને નીતિનો પ્રચાર કેવી રીતે થાય અને દેશનો ઉદય પણ ક્યાંથી સંભવે?

ન્યાયના અધિકારીઓ કેવા હોય તે વિષે લૉર્ડ લૉરેન્સનું ચરિત્ર અનુકરણીય છે. લૉર્ડ લૉરેન્સ જ્યારે હિંદનો ગવર્નર જનરલ હતો ત્યારે હિંદના રાજકુમારનો એક અગત્યનો મુકદ્દમો ચાલતો હતો. તે દરમિયાન રાજાએ તેના હાથમાં મેજની નીચેથી રુપિયાની એક થેલી મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો. લૉરેન્સે કહ્યું "કુમાર! તમે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થનું મોટામાં મોટું અપમાન કર્યું છે. આ વખત તો તમારી બાલ્યાવસ્થાનો વિચાર કરી તમને માફ કરું છું, પણ આ અનુભવ પછી તમારે હમેશાં ચેતતા રહેવું કે અંગ્રેજ ગૃહસ્થને લાંચ આપીને તેની પાસેથી ન્યાય વેચાતો લેવો તે તેનું અપમાન કરવા બરાબર છે" (૨૧૬)

आर्यविद्यावारिधिसंस्कृतसप्तदशम् । ॥

ये बेरिस्टर इत्युपाधिविदिताः ख्याता वकीलेति या।
गण्यन्ते निपुणाः प्रधानपुरुषा राजप्रजाराधनाः॥
निघ्नन्ति प्रतिपक्षिणम्प्यमनृतं स्वीयांश्च रक्षन्ति ते।
प्रायो वञ्चयितुं परं रचितया युक्त्या यतन्ते भृशम्॥

વકીલ-બારીસ્ટરો અને અસત્ય.

[illegible]

ये शाहेत्युपनामधारिवणिजः पश्याम तेषां कृतिं ।
भाषन्ते मधुरां गिरं स्वहृदये धृत्वापि हालाहलम् ॥
दत्त्वा पूगफलादिकं रुचिकरं विश्वासयन्त्यग्रतो ।
हीनं दीनजनाय वस्तु ददते गृह्णन्ति युक्त्याधिकम् ॥
न्यूनान्न्यूनतरं वदन्ति दशधा शस्त्वापि मूल्यञ्च य-
न्नूनं स्यान्न हि वास्तवं तदपि हा किञ्चिद्विशेषं भवेत् ॥
एकं वस्तु च दर्शयन्ति ददते चान्यत्ततो मिश्रितं ।
प्रान्ते सङ्कलनादिलेखनविधौ विज्ञापयन्त्यन्यथा ॥
अन्येषां किल कापि हस्तलघुतापाय्ये तुलायां तथा ।
हीनं विक्रयणे क्रयेऽधिकतरं प्रस्थं भवेत्पादतः ॥
काप्यालापनपद्धतिर्वशकरी सम्मोहनी रञ्जनी ।
पश्यन्तोपि यतः प्रतारितजना जानन्ति नो वञ्चनम् ॥

વ્યાપારીઓની વૃત્તિ.

ભાવાર્થ—જેઓ પોતાના નામની આગળ શાહુકારની નિશાની તરીકે “ શાહ ” એવું ઉપનામ ધારણ કરે છે, અને મોટા વ્યાપાર કરે છે, તેમનું વર્તન [illegible] તેઓ શું કરે છે ? જે [illegible] માણસની પાસેથી લાભ મળવાની આશા હોય તેની સાથે મધુર મીઠી મીઠી બોલે છે, હૃદયમાં ભલે હળાહળ ઝેર ભર્યું હોય, તથાપિ તેઓ વાણીમાં [illegible] [illegible] પણ [illegible] મધુર અને શીતળ બોલે છે [illegible]

તેઓ મીઠી અને ઠંડી ઠંડી વાણીથી ખુશ થઈને વારંવાર વિશ્વાસ રાખીને અજાણતામાં છેતરાય છે અને વ્યાપારી લોકો તેમને છેતરીને ખૂબ છેતરે ખુશ કરી દે છે. (૨૨૦)

વિવેચન—દગાબાજી અસત્યના સ્થાનરૂપ વ્યાપારીઓની દુકાનો તથા તે દુકાનોમાં કસાઈના કરતાં પણ વધારે કાતીલ છૂરી લઈને બેઠેલા વ્યાપારીઓનું આ ત્રણ શ્લોકમાં યથાર્થ દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. વિચારા શામળભટે વણિક અથવા વ્યાપારીની વ્યાખ્યા આપતાં ગાયું છે કે—

વણિક તેહનું નામ, જેહ જૂઠું નવ બોલે,
વણિક તેહનું નામ, તોલ ઓછું નવ તોલે.
*   *   *   *
વચન પાળે તે શાહ, બાકી તો શાહીરાડો,
વચન પાળે તે 'શાહ', બાકી ગુપચુદીઓ ગાડો.

પરન્તુ આજે તો "શાહ" નામધારી જ જૂઠું બોલે છે, ઓછું તોળે છે અને વચન તોડે છે' વ્યાપારમાં થોડો નફો ખાવાની ખાતર વ્યાપારીઓ કેવી કેવી યુક્તિઓ લડાવે છે અને કેવું અધમમાં અધમ પાપ કરે છે તેનો ખ્યાલ તો અનુભવીઓને જ આવી શકે. મોઢે મીઠું બોલવું પરંતુ હૃદયમાં તો છેતરવાની ઈચ્છા જ રમણ કરતી હોય. ગ્રાહકોનો સત્કાર કરવાને તેને પાનસોપારી આપવી પરન્તુ તે પાનસોપારીનો હેતુ પોતા પ્રત્યે ગ્રાહકનો વિશેષ આદર ઉત્પન્ન કરીને તેને વધારે ફસાવવાનો જ હોય, અને એ રીતે ગ્રાહકમાં વિશ્વાસ બેસાડયો એટલે પછી તેઓ પોતાની છૂરી ચલાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કોઈ વસ્તુ ખરીદવા આવનાર ગ્રાહકને તે વસ્તુનું ખરું મૂલ્ય કહેવામાં તેઓ પાપ સમજતા હોય તેવી રીતે એક જ વસ્તુના વધુ ઓછા ભાવ દશ વાર કહે છે, અને તે દરેક ભાવ કહેતા દીકરાના, બાપના, ધર્મના કે ઈશ્વરના સોગંદ ખાવા એ તો તેને મન રમત જેવું હોય છે! આટલા અસત્યથી નહિ ધરાતા જો ભાવ નક્કી થાય છે તો વસ્તુ આપવામાં કંઈ ભેળસેળ કે દગાબાજીનો પ્રપંચ એ વ્યાપારી ખેલ્યા વિના રહેતો નથી! વળી વસ્તુ તોળી આપવામાં કૂડ કરવું અને ગ્રાહકને ઓછું આપવું અથવા પોતે લેવું હોય તો વધારે તોળી લેવું એ તો એવા કપટી

કોઈ દિવસ જૂઠું બોલવું નહિ." પિતાની છેવટની આજ્ઞા હોવાથી ચોરે તે કબૂલ રાખી. બાપ મરી ગયો તેને બીજે દહાડે મધરાતે તે ચોરી કરવા નીકળ્યો. પહેરેગીરે તેને અટકાવીને પૂછ્યું કે "તું ક્યાં જાય છે?" ચોર સાચું બોલ્યો: "હું ચોરી કરવા જાઉં છું." પહેરેગીર હસ્યો અને ફરી પૂછ્યું: "ક્યાં જઈશ અને ચોરી કરીશ?" ચોરે જવાબ આપ્યો: "આજ તો રાજાનો મહેલ ફાડવાનો વિચાર છે'" પહેરેગીરે તેને ગાંડો માનીને જવા દીધો. તે જ રાત્રે રાજાનો મહેલ ફાડીને તે ચોરે ઘરેણાંની પેટી ઉપાડી અને ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે ચોરની વાત જાહેર થઈ એટલે પેલો પહેરેગીર ભાનમાં આવ્યો. તેણે રાજાને કહ્યું કે "કોઈ માણસ ગઈ રાત્રે કહેતો ગયો હતો કે હું રાજાનો મહેલ ફાડીને ચોરી કરવા જાઉં છું, પણ મેં તેને ગાંડો માનીને કાઢી મેલ્યો હતો." રાજાએ આવા ચોરની બહાદુરીની પ્રશંસા કરી અને ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે તે ચોરની બહાદુરીથી પ્રસન્ન થઈને રાજા તેને ઈનામ આપવા ઇચ્છે છે. ચોર બહાર પડયો અને રાજા પાસે આવી પોતાની ચોરીની વસ્તુઓ રજુ કરી. તેના સત્યવાદિત્વ ઉપર ખુશ થઈને રાજાએ તે જ ઘરેણું તેને બક્ષીસ આપ્યુ. આ પરથી એમ સમજવાનું નથી કે આવી ચોરીનું કામ સર્વદા પ્રશંસાને પાત્ર હોય છે, પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે સાચાબોલો ચોર જૂઠાબોલા શાહુકાર કરતા વધારે ડાહ્યો ગણાવાને યોગ્ય છે. (૨૧૮–૨૧૯–૨૨૦)

[વ્યાપારીઓ ઉપરાંત કારીગરો પણ કેવી કપટપટુતા વાપરે છે અને તેનું કેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે તે હવે દર્શાવવામાં આવે છે.]

शिल्पिनां कौटिल्यम् । २२१ । २२२ ॥

अंतस्तुच्छतरं वहिश्च रुचिरं शोभास्पदं सर्वथा ।
प्रत्येकं किल शिल्पवस्तु शिथिलं निर्मीयते शिल्पिभिः॥
नातिस्थायि न चाल्पमूल्यमपि तद्भेदे समासाद्यते ।
कारूणामपि साम्प्रतं कृतिरथाऽसत्यान्विता दृश्यते ॥

અસત્યના પ્રકાર અને તેની પિછાન.

ભાવાર્થ—ખરી હકીકતને છુપાવી બીજી રીતે બોલવું એમાં જેમ સત્યનો ભંગ થાય છે, તેમ મ્હોઢાથી બોલવું તે પ્રમાણે વર્તવું નહીં, તેવા દરજ્જામાં પણ સત્યનો ભંગ થાય છે. મનમાં એક હોય, વચનમાં બીજી રીતે બોલવું અને પ્રવૃત્તિ તેનાથી જૂદી જ રાખવી અથવા લોકોને છેતરવા, વસ્તુનું ખરાબ રૂપ છુપાવી સારૂં રૂપ બતાવી તે વસ્તુ આપતી વખતે તેનાથી જૂદી જ રીતે આપવામાં આવે એવા પ્રકારનો કપટ ભાવ પણ અસત્યનો જ ભાઇ છે. જેટલે દરજ્જે અસત્ય જગતને નુકસાનકર્ત્તા છે તેટલે જ દરજ્જે આ કપટ પણ નુકસાન પહોચાડનારૂં છે. બોલીને બદલી જવું યા બોલેલું પાળવું નહીં, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો, એ પણ બધા અસત્યના જ પ્રકાર છે, સત્યનો ભંગ કરનારા છે, માટે સત્યાભિલાષીઓએ અસત્યના સર્વ પ્રકારથી દૂર રહેવું. (૨૨૭)

વિવેચન—'અસત્ય' રૂપી પાપ કાંઇ એકલું મ્હોએથી જ થઇ શકે છે એમ સમજવાનું નથી. કોઇ માણસ અંતરમાં જે કાંઇ હોય તેથી ભિન્ન પ્રકારનું કહે અને તેમ કહેવામાં તેનો આશય પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો અથવા બીજાને હાનિ જ કરવાનો હોય તો તે સ્પષ્ટ અસત્ય છે. પરન્તુ મ્હોએથી બોલવા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ અસત્યનું પાતક થાય છે પોતે જે કાંઇ કહ્યું હોય તેથી વિપરીત કરવું અર્થાત્ કહ્યાથી કેવળ જૂદા જ પ્રકારનું આચરણ કરવું એ પણ અસત્ય છે અને કહ્યા પ્રમાણે આચરણ કરવાનું મૂકી દેવું એ પણ અસત્ય છે. વળી એકલી કાયાના યોગવડે કરીને પણ અસત્યવાદિત્વનું પાપ થઇ શકે છે. કોઇ પણ બોલ્યા વિના એક વ્યાપારી પોતાના ગ્રાહકને ચોક્કસ વસ્તુ બતાવે અને તેનું મૂલ્ય ઠરાવે, પછી તે વસ્તુ આપતી વખતે તેથી કેવળ જૂદી જ આપે તો, મ્હોએથી નહિ બોલ્યા છતાં અસત્યનું પાપ તો તે વ્યાપારીને હાથે થઇ ચૂકેલું જ સમજવું. આવી ક્રિયામાં અસત્યનું બીજું નામ 'દગાઈ' 'વિશ્વાસઘાત' અથવા 'કપટ' એવું વપરાય છે, અને વસ્તુત: તે અસત્યના જ પ્રકારો છે જેઓ સત્યના અભિલાષીઓ હોય તેઓએ અસત્યના આ પ્રકારોને પણ પોતાના વ્રતનો

વળી સુદ પાંચમને ગુરૂવારના રોજ પ્રખ્યાતિ પામેલા શ્રી પાલણપુર નામે નગર મધ્યે ગુરૂ મહારાજ શ્રી ગુલાબચંદજી સ્વામીની કૃપાદષ્ટિ પામી મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીએ ભવ્ય જીવોના હિતને માટે અતિ પ્રેમથી કર્તવ્યનાં મુખ્ય અંગોને દર્શાવનારી કર્તવ્ય-કૌમુદી નામની આ કૃતિ રચી પૂર્ણ કરી. કેમકે જીવનની ચારે અવસ્થાઓમાંની બે અવસ્થાઓમાં મનુષ્યે બજાવવાના કર્તવ્યસંબંધી બોધ આ ગ્રન્થ ખંડમાં પૂરો થાય છે અને તેનો આ પ્રથમ ગ્રંથ બનેલો છે. તૃતીય તથા ચતુર્થ અવસ્થાઓના ગહન કર્તવ્યોનો ઉલ્લેખ ચતુર્થ તથા પંચમ ખંડમાં આવશે જે બે ખંડોનો દ્વિતીય ગ્રંથ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના અનુકૂળ સંયોગો હશે તો શ્રી સદ્ગુરૂદેવની કૃપાવડે કરીને ભવ્ય જીવોના કલ્યાણાર્થે રચાશે. (૨૩૩) ॐ શાંતિઃ

इति तृतीय खंड समाप्त.